

ભક્તિ તત્ત્વ

50
મા
કો

લેખક -
સ્વામી જ્ઞાનન્દ
તથા
જયંતીલાલ મંગળજી ઝોઝા

કિંમત:-પાકું પુઠું રૂ. ૧-૦-૦ કાચું પુઠું ૦-૧૨-૦

પ્રકાશક -
શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ,
રાજકોટ.

(સર્વ હક સ્વાધીન)
[અથમ આવૃત્તિ ૧૦૦૦ પ્રત.]

પ્રકાશન -
પોષ વદ સાતમ, વિ સ. ૧૯૬૪
સ્વામી વિવેકાનન્દ જન્મજયંતી

મુદ્રક
જવાહર વી. જોષી
શ્રી સુત્ર ગ્રામી પ્રેસ,
રાજકોટ.

આશ્રમ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો

(શ્રી ગમકૃષ્ણ દેવનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર)

શ્રી ગમકૃષ્ણ સીનાપ્રસંગ ભાગ ૧ લો (ખાનજીવન) રૂ. ૦-૮-૦

શ્રી ગમકૃષ્ણ સીનાપ્રસંગ ભાગ ૨ લો (સાધનજીવન) ૧-૦-૦

શ્રી ગમકૃષ્ણ સીનાપ્રસંગનો ૩ લો ૪ થો અને ૫ મો

ભાગ પણ છાપના માટે તૈયાર છે

શ્રી ગમકૃષ્ણ ઉપદેશ (૨૫૦ અમૂ ૫ ઉપદેશોથી ભરેલ) ૦-૪-૦

સ્વામી વિવેકાનંદના બોધ વચનો ૦ ૧-૦

Be Man and Make Man (કેળવણી વિશે મુદ્રાલેખ) ૦-૦-૬

Swami Vivekanandi on India (અંગ્રેજીમાં) ૦-૧-૦

શ્રી ગમકૃષ્ણ તથા સ્વામી વિવેકાનંદના જુદી જુદી સાધકના ફોટાઓ પણ આશ્રમમાંથી જીવન દિ મતે મળે છે

શ્રીગમનામ શ્રીકૃષ્ણનામ અને શ્રી શિવનામની ધૂનની ચોપડીઓ માટે આ પૈસાની ટિકીટ ખીડનાથી ટપાન મારફત મોખવામાં આવે છે

કોઈપણ પુસ્તકની દરેક કે તથા વધુ પ્રત મંગાવનારે દરેક દાન પ્રમિશન આપવામાં આવશે

દરેક પત્રવ્યવહાર માટે રિપ્બાઈ પોસ્ટમર્ક અથવા ચાર પૈસાની ટિકીટ ખીડવી

લખો - શ્રી ગમકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ

નિવેદન

પરમરસવદ્ધ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે માનવકુળનો મોટો ભાગ જાણે અજાણે ભક્તિમાર્ગનું જ અવલંબન કરે છે. જગત્પિતા જગદીશ પ્રત્યે અનુરાગ એ માનવહૃદયનો સહજ સ્વભાવ છે, અને તેથી જ સંસારમાં ભક્તિમાર્ગના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

ભાગ્યવતના પુરાકાલના ઋષિ મુનિઓએ ભક્તિ સંબંધી ઘણી ઝીણવટ ભરી ચર્ચા કરી છે. ભક્તિની પ્રાપ્તિ, સંરક્ષણ તથા સંવર્ધન માટે. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર, તેઓ એવી તો સમ્પૂર્ણ અમાલોચના કરી ગયા છે, કે હવે તે સંબંધી કંઈ નવીન વાત કહેવી, અથવા નવીન માર્ગ બનાવવો અસંભવિત છે, એમ કહેવામાં જરા પણ ખોટું નથી. આપણા દેશના ભક્તિ વિષયક પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચ્યા પછી, અન્ય દેશોનાં એ વિષયનાં પુસ્તકો વાચવાથી માલૂમ પડશે, કે તે પુસ્તકોમાં કંઈ નવીન તત્ત્વ નથી.

આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ્ય કોઈ નવીન પથ જતાવવાનો નથી; ભિન્ન ભિન્ન અપ્રાપ્યોએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનવાળા માટે જે વિવિધ ઉપાયોનું અવલંબન કરેલું છે, તેનું સામંજસ્યપૂર્ણ દુઃક વિવેચન કરવું એ તેનું પ્રધાન લક્ષ્ય છે.

પ્રકૃત ભક્તિ શું?—એ સમજાવવા માટે કેટલેક રચને જ્ઞાન-યોગ, રાજયોગ આદિની પણ સક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે, અને તેમનો

અરુપરૂપ સંબંધ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ સંબંધ એવો તો ગાઢ છે, કે તેમને એકબીજાથી તફાવત છુટા પાડી શકાય તેમ નથી. બીજા યોગની થોડીધણી મદદ લીધા સિવાય કોઈપણ એક યોગનો સંપૂર્ણ વિકાસ મેળવ શકતો નથી, એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે; અને એજ કારણથી વિષયના સ્પષ્ટીકરણ માટે કેટલેક સ્થળે પુનરાવૃત્તિ પણ કરવી પડી છે.

લક્ષ્યોનાં થોડાંધણાં ચરિત્રો સિવાય ભક્તિયોગની આલોચના અપૂર્ણ રહે, તેથી ભિન્ન ભિન્ન દેશના કેટલાક લક્ષ્યોનાં ચરિત્રો તથા થોડી પ્રાર્થનાઓ પણ સામેલ કરી છે. તે વાચવાથી ખાતરી થશે, કે જ્ઞાતિ, કુળ, તથા દેશની ભિન્નતા હોવા છતાં સર્વ લક્ષ્યોના હૃદય એક જ જનના ભાવથી રંગાયેલાં હોય છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અમે ધણા જંગાળી, સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે; ખાસ કરીને શ્રીરામ-કૃષ્ણ લીલાપ્રસંગ, શ્રીમત્ સ્વામી વિવેકાનન્દકૃત ભક્તિયોગ, શ્રીચુત અશ્વિનીકુમાર કૃત ભક્તિયોગ, ભક્તિરસામૃતસિંધુ, મુસ્લીમ મહાત્માઓ, કદ્યાણુ માસિકનો સંત અંક, બાઈબલ, તથા ઇમિ-ટેશન ઓફ ઇસ્ટ-એ ટ્રાયેમાંથી અમને કિંમતી મદદ મળી છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનનું બધું ખર્ચ વડીઆના પ્રજાપ્રિય સાહિત્યપ્રેમી નામદાર દરબારશ્રી મુરગવાલા સાહેબે આપવાની ઉદારતા બતાવી છે, તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકના વેચાણની આવક ભવિષ્યમાં આશ્રમ તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો માટે વાપરવામાં આવશે.

રાજકોટ ૧
તા. ૨૨-૧-૩૮ ૧

સ્વામી જ્ઞાનન્દ,
જયંતીલાલ મંગળજી ઝોઝા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
નિવેદન	
પ્રકરણ પહેલું	૧ થી ૪૮
૧ ભક્તિનાં લક્ષણ	૧
૨ ભક્તિના વિવિધ સ્વરૂપો	૧૦
૩ ભક્તિનો વિકાસક્રમ	૨૩
૪ પગભક્તિ અને ત્યાગ	૩૩
૫ ભક્તોનો વૃગ્ગચ્ચ પ્રેમમાયી ઉત્પન્ન સાય છે	૩૬
૬ ભક્તિયોગની સ્વાભાવિકતા	૩૯
૭ સાર્વજનિક પ્રેમ	૪૧
પ્રકરણ બીજું	૪૯ થી ૧૨૮
૧ ભક્તિના અધિકારી કોણ?	૪૯
૨ ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણ	૫૫
૩ ભક્તપથમા અંતરાય અને તેને દૂર કરવાના	
ઉપાય	૬૦ થી ૧૦૨
કામ ૭૦, ક્રોધ ૭૧, લોભ, ૭૮ મોહ ૮૦,	
મદ ૮૬, માત્સર્ય ૯૧, ઉજાજ્યાપણ ૯૩,	
મિંતાઓ ૯૫, વેપારીશુદ્ધિ ૯૭, કુતર્ક ૯૮,	
ધર્માડંબર ૯૯, લોક નિન્દાનો કર ૧૦૨.	

૪ ભક્તિમાર્ગમાં સદાપ૧૦૩ થી ૧૨૮
વિવેક, ૧૦૩ વિમોક, ૧૦૫ અભ્યાસ,		
ક્રિયા, કૃત્યાણુ, ૧૦૬ અનંવસાદ, ૧૦૭		
આત્મચિંતન ૧૦૮, સત્સંગ ૧૦૯,		
છટ્ટનિશા ૧૧૧, છટ્ટસેવા ૧૧૬, સ્વાધ્યાય ૧૧૮		
તીર્થવાસ ૧૨૨, આત્માર્પણુ ૧૨૪.		

પ્રકરણ ત્રીજું૧૧૬ થી ૧૬૧
૧ ગુરુનું પ્રયોજન	૧૨૬
૨ ગુરુ તથા શિષ્યનાં લક્ષણુ	૧૩૧
૩ મંત્ર અને દીક્ષા	૧૩૫
૪ અવતાર...	૧૪૦
૫ સાચી ભક્તિ અને મહાપુરુષો	૧૪૪
૬ દેવ અને પુરુષકાર...	૧૪૭
૭ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૪૯
૮ પ્રતીક તથા પ્રતિમાની ઉપાસના	૧૫૮

પ્રકરણ ૪ થું૧૬૨ થી ૨૧૬
૧ સમાધિ, નિર્વિકલ્પ, સર્વિકલ્પ	૧૬૨, ૧૬૫, ૧૭૦		
૨ વ્યક્ત સંબંધી વિશેષ હકીકત	...		૧૮૧
૩ સાધકના જીવનમાં દ્વિતાદિ ભાવનો પ્રકાશ	...		૧૮૬
૪ નેતિ નેતિ અને ઇતિ ઇતિ સાધનપથ...	...		૧૯૩
૫ સ્થિતપ્રજ્ઞ અને વ્યવહાર	૧૯૯

પ્રકરણ પાંચમું૨૧૭ થી ૨૫૨
૧ ઉપાખ્યાનો૨૧૭ થી ૨૨૧
હોવાહોવાલીનું ઉપાખ્યાન ૨૧૭, પિંગલા ૨૧૯,			
કુમારી કંકણુ ૨૨૦,			

૨ લાકેત ચરિત્રો૨૨૧ થી ૨૫૦
૨ંકા અને બંકા	૨૨૧,	હરિદાસ	૨૨૪,
તિરુપ્પન આલવાર	૨૨૭,	મહાત્મા આલિ-	
સકરણી	૨૨૯,	અસાધુમાથી સાધુ	૨૩૮,
લાવાલગત	૨૪૧,	સંત કાન્નિસસ	૨૪૫,
મહાત્મા જરથુસ્ત્ર	૨૪૯.		

પ્રકરણ છઠું ૨૫૩ થી ૨૬૪
૧ પ્રાર્થનાઓ સમ્પૂર્ણ	૨૫૩
૨ પ્રાર્થનાઓ અંગ્રેજી	૨૫૮
૩ પ્રાર્થનાઓ ગુજરાતી	૨૬૨
૪ કુરાને શરીફમાથી આવેલો	૨૬૩

લકિત-તત્ત્વ

પ્રકરણ પહેલું

૪

૧ લકિતનાં લક્ષણ

સૂરજ લાવથી ઈશ્વરનું અનુસંધાન કરવું, તેનું નામજ લકિતયોગ છે. પ્રીતિ એજ તેનાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત છે. ક્ષણવાર પણ જે પાસે લગવત્રપ્રેમની ઉન્મત્તતા જાગે, તેા તે શાશ્વતી મુકિત આપી શકે છે; નારદ ભગવાન લકિતસૂત્રમાં કહે છે કે:—

ૐ સા કર્મૈ પરમપ્રેમરૂપા, મમૃતસ્વરૂપા ચ ॥

ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ એજ લકિત છે, તે લકિત અમૃતસ્વરૂપ છે. (એટલે કે અમૃતત્વ આપે છે)

મહાન્વા પુમાન્ સિદ્ધો મવત્પમૃતો ભવતિ, તૃષ્ણો મવતિ ॥

ૐ યત્પ્રાપ્ય ન કિંચિદ્ વાત્સલિ ॥

ન શોચતિ, ન દ્વેષ્ટિ, ન રમતે, નોસ્તાહી ભવતિ ॥

ૐ યઃ જ્ઞાનાન્મત્તો ભવતિ, સ્તબ્ધો મવત્પ્રામારામો મવતિ ॥

(નાગ્દ લકિતસૂત્ર)

જેને મેળવીને મનુષ્યો સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, અમૃતત્વ પામે છે, અને તૃપ્ત થાય છે, જેને મેળવ્યા પછી

ખીજી કોઈપણ વસ્તુની ઝગ્ગા મનુષ્ય કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ઢેચ કરતો નથી, ખીજી કોઈ વસ્તુમા તેને પ્રેમ થતો નથી, અને પછી મામાગિઝ કર્મમા ઉત્પાદક જેનો નથી જેનો પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્યો લગવત્રપ્રેમમા ઉન્મત્ત બને છે, તેમજ ન્તમ્મ અને કેવળ અત્માગમ થાય છે

આવી પરમલકિત મેળવીને જીવ મર્વભૂત પ્રત્યે પ્રેમ પરિપૂર્ણ અને ઘૃણાવિહીન થાય છે

ॐ સા ન કામવમાના નિરોધરૂપાયાત્ ॥

આ લકિત કોઈપણ કામ્ય વસ્તુ મેળવવા માટે હોતી નથી, કાળજી કે મર્વ વિષયવાચનાનો નિરોધ થયા પછીજ તે પ્રેમલકિતનો ઉદય થાય છે

આવી લકિત કર્મ, જ્ઞાન તથા યોગથી પણ મેલ છે, કારણ ક્વચ્ચ ફલરૂપતેભિ મહાકુમારા ॥ સનકુમાર તથા નારદાદિના મન પ્રમાણે લકિત સ્વય ક્વચ્ચ છે

ઘણા લોકોનું એવું માનવું છે કે જ્ઞાન અને લકિત અવગ વસ્તુ છે, પણ ખરૂં જોના તેમ નથી જ્ઞાન તથા લકિત અન્તે એક જ લક્ષ્યસ્થળે પહોચાડે છે, રાજયોગનું પણ તેમજ છે લકિતયોગ ધૃતિજ લાભ માટે અતિ સહજ અને મરગ માર્ગ છે બીજા રસ્તાઓમા જેવી મુશ્કેલીઓ છે તેવી આમા નથી પણ આ રસ્તે જતા માવચેની રાખવાની ખાસ જરૂર છે, કેમકે નિમ્ન એણીની લકિત કોઈ કોઈ વખત લય કર ધર્મા ધ તાનુ સ્વરૂપ ધાગણ કરે છે દરેક ધર્મમા જે ધર્મા ધ વ્યક્તિઓ જોવામા આવે છે, તે આ સાધારણ એણીની લકિતમા ગચના રાઓજ હોય છે

ઇશ્વરની વિના ચાર્થ પ્રેમની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ ખરું છે, પણ તે ઇશ્વરની જો વિચારગ્રન્થ હોય તો ઘણી વખત બીજા ધર્મો પ્રત્યે નિરન્કારબુદ્ધિ અને દોષારોપણનું કારણ બને છે. આ જ કારણને લઇને પોતાના ધર્મોદ્દર્શ્યો વિરુદ્ધ લાગતી વાતો સાંભળીને મનુષ્ય એકદમ ગુસ્સે થઇ જાય છે. આવી જાતનો પ્રેમ પોતાના પ્રભુના સંબંધમાં કોઇપણ જાતની રૂપલગીરી ન કરવા દેવાની કૃતરાની વૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય. પણ તે સરખામણીમાં એ એટલો ફેર છે, કે કૃતરાની આ સહજ પ્રવૃત્તિ મનુષ્યોની સાધારણ વૃત્તિ કરતાં વધારે ઉદ્વૃદ્ધ છે, કારણ કે માલિક ગમે તેવો વેશ ધારણ કરીને આવે તોપણ કૃતરા તેને જોગબી જાય છે, કદી ભૂલ કરતો નથી; ત્યારે મનુષ્યમાં એ સામર્થ્ય નહિ હોવાથી તેનો પ્રભુ જો બીજો વેશ કે બીજું નામ ધારણ કરી આવે તો એ તેને જોગબી શકતો નથી; અને તેથી જ ધર્મરાજ્યમાં અનેક ઝગડાઓ ઉપજી થયા છે, અને થાય છે.

એક જ પરમેશ્વર અનેક રૂપે પ્રકાશમાન છે, છતાં પણ મુખ્ય સમજણની ખામીને લીધે એક ધર્મ બીજા ધર્મના, એક સંપ્રદાય બીજા સંપ્રદાયના દોષ ઉઘાડી કરવામાં પોતાની શક્તિનો દાવ કરે છે, અને આવા ઝગડાઓમાં પરી મૂળ વિષય ખૂટી જાય છે. આ સંસારમાં થોડા સમય માટે આપણું સર્વનું આવડું થયેલું છે, છતાં પણ મનુષ્યો ખરું કર્તવ્ય છોડી દઇને અસ્પૃશ્યનો વિરોધ કરવામાં પોતાના તથા બીજાના જીવનનો સર્વનાશ કરે છે. આમ નહિ કરતાં ધર્મનો સંચય કરવાની દરેકે કોશીલ કરવી જોગ્યે સર્વ ધર્મોમાં સારમૂલ

વસ્તુ એક જ છે, અને જાધા જગડા માત્ર બાહ્યરૂપને માટે જ થાય છે; તેથી નિર્ધારક વાદવિવાદ છોડી ચારવસ્તુ તરફ લક્ષ્ય આપવું એજ સર્વનું પરમ કર્તવ્ય છે. શિક્ષા, રુચિ અને અવસ્થાના ભેદને લઇને ગાણુઓ ભગવત્ પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે, અને તેથી જ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ જો ઉદ્દેશ્યનો વિચાર કરીશું તો તે એકજ માલૂમ પડશે એ ઉદ્દેશ્ય મુક્તિ તથા ભગવત્ પ્રાપ્તિ છે. આ સત્યનું વિસ્મરણ થવાથી નિર્ધારક વાદવિવાદમાં પડાય છે.

મહિમ્નન્તર ના નીચે આપેલા શ્લોકમાં જાધા મતભેદોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે:—

ત્રયી સાંખ્ય યોગ વજ્રુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ।
 પ્રભિષ્ઠે પ્રધાને પરમિદમદ્ વદ્યમિતિ ચ ॥
 શ્વીનાં ધંચિન્ધા દૃઢકુટિલનાનાવપથશુભામ્ ।
 નૃણામેકો ગમ્ય સ્વમયિ વયમામર્ગેવ દૃવ ॥

“ત્રયી, સાંખ્ય, યોગ, વજ્રુપતિ અને વૈષ્ણવમત—આ જાધાનો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં આદર છે. કોઈ આને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તો કોઈ તેને શ્રેષ્ઠ કહે છે. રુચિની વિચિત્રતાને લઈને સીધા કે આડાઅવળા રસ્તાનું અવલંબન મનુષ્ય કરે છે, પણ જાધાને પહોંચવાનું ઠેકાણું તો તું એક જ છે, જેવી રીતે ત્રીધાં કે પાંકાચુકાં પહેણવાળી જાધી નદીઓની ગતિ સમુદ્રમાંજ થાય છે ”

એકાન્તિક હૃદય, પવિત્ર ચિત્ત, અને સરળ વ્યાકુળ ભાવે જે તને બોલાવે છે, તેને તે દર્શન આપે છે. જેવી રીતે

એકબીજા સાથે વાદ કરવાથી અંધારાનો નાશ થતો નથી, પણ અજ્ઞાનાથી જ તેનો નાશ થઈ શકે છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ભગવદ્ભક્તિરૂપી અજ્ઞાનાદી જ દૂર થાય છે, નિર્ઘરક વાદાનુવાદથી નહિ; પરંતુ ધર્માંધ વ્યક્તિની વિચાર શક્તિ નાશ પામેલી હોવાથી, વ્યક્તિગત વિષયો ઉપર જ તેનું લક્ષ્ય વિશેષ રહે છે જોત્ત શું કહે છે, અથવા જે તેઓ કહે છે તે સત્ય છે કે નહિ, એ વિચાર કરવાની વૃત્તિ તેનામાં રહેતી નથી. બોલનાર કાણ છે ? પોતાના માંદગી છે કે નહિ ? એ તરફ જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે ધર્મીવાર એવું જોવામાં આવે છે, કે પોતાના સંપ્રદાયમાં માનનારી વ્યક્તિઓ તરફ દયાશીલ, ન્યાયપરાયણ અને પ્રેમયુક્ત વર્તન રાખનાર ભક્તો. જોત્ત સંપ્રદાયમાં માનનારી વ્યક્તિઓ તરફ અતિ ક્રૂર વર્તન ચલાવનાં જરા પણ અચકાતા નથી. જગતના ધાર્મિક ઇનિહાસના ઘણાં પાનાં આવી કૂરતાને પરિણામે અનેક નિર્દોષોના લોહીથી ખરડાયેલાં છે. જ્યાં સુધી પરાભક્તિનો લાભ થતો નથી ત્યાં સુધી જ સાધકમાં ધર્માંધતા ટકી શકે છે. એ જાતની ભક્તિનો ઉદય થયા પછી, માધક ઇશ્વરના પ્રેમસ્વરૂપની એટલો જાણ નહોતો પહોંચી જાય છે, કે પછી તેનામાં કોઈપણ જાતનો ધુણાભાવ કે વિદેશ ગ્રહી શકતા નથી.

આ દારૂને લીધે જ ચક્રાર્થ ભક્ત સમદર્શી હોય છે; તેની પામે નાના મોટાનો ભેદ હોતો નથી. જેવી રીતે આકાશમાં ખૂણ ઉચે ઉડીને જોઈએ તો નીચેની જમીન એકસરખી સપાટ લાગે દે, વૃક્ષો, પહાડો વગેરેનો ઉચો નીચો ભેદ જોવામાં આવતો નથી; તેવી જ રીતે ઉચ્ચ હૃદયવાળા પ્રકૃત

ભક્તની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદભાવ હોનો નથી, તેને ગન વ્રતિભેદની ગણતરી હોતી નથી. પ્રભુ ચૈતન્યદેવ કહેતા, કે જ્યારે ઉચ્ચ નીચ જ્ઞાતિના ભક્તો ભેળા થાય છે, ત્યારે ખીજો બધો ભેદભાવ ભૂલી જઈ એકબીજાને પ્રેમથી ભેટે છે, અને પ્રેમપ્રાપ્તિથી ભેદાઈ જાય છે; કારણ બધા ભક્તો માત્ર એક જ પરમ પદાર્થ ભેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે.

શ્રીગમકૃષ્ણ પરમહંસદેવને એક વખત એક ભક્તે પૂછ્યું હતું કે “મહારાજ! બ્રાહ્મસંપ્રદાય અને હિન્દુધર્મમાં શો ફેરછે?”

તમાણે જવાબ આપ્યો કે, “ખરી રીતે જોતાં કંઈ ભેદ નથી; જેમ એક માણસ શરણાઈમાંથી એક જ જાતનો સૂર કાઢે, અને ખીજો તે જ શરણાઈમાંથી અનેક જાતના રાગ વગાડે, તે બેમાં ફેર નથી; તેવી જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોમાં પણ ફેર નથી કેટલાક સંપ્રદાયો એક જ રીતને વળગી રહે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક સંપ્રદાયો નાના પ્રકારના ભાવ અને રીતિ પ્રમાણે સાધના કરે છે, તેમાં કંઈ દોષ નથી પાણી વસ્તુતઃ એક જ છે, પણ ભાષાભેદને લીધે જલ, વોટર, એકવા વગેરે અનેક સંજોગોથી ઓળખાય છે, તે જ પ્રમાણે વસ્તુ એક જ છે પણ ભાવ અને તે જણાવવાની ભાષા અલગ હોવાથી નાના પ્રકારના ભેદ દેખાય છે.”

પશ્ચીમે ઉડવામાં ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, જે પાંખ અને એક પૂછડી જ્ઞાન અને ભક્તિ જે પાંખ સમાન છે, અને એ જેનું સામંજસ્ય રાખવા માટે યોગ પૂછડી રૂપ છે જે સાધક આ ત્રણ જાતની સાધન પ્રજ્ઞાલિકા એક સાથે સામંજસ્ય સહિત વાપરી શકતો નથી, અને એક માત્ર

ભકિતનું જ અવલંબન કરે છે તેણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે ગાદ્ય અનુધાન તથા ક્રિયાઓ ગરૂઆતની અવસ્થામાં આવશ્યક છે, છતાં પણ ભગવાનમાં ગાઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા સિવાય તેમનામાં બીજી ઉપયોગિના નથી. શ્રી રામાનુજચાર્ય વેદાન્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં લખે છે કે, “એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં નિક્ષિપ્ત અવિચ્છિન્ન તેલની ધારા માફક પ્રવાહિત ધ્યેય વસ્તુનું નિરન્તર સ્મરણ એ જ ધ્યાન છે. જ્યારે આ ભતની ભગવત્સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર બધાં બંધનોનો નાશ થાય છે. આ ભતના નિરન્તર સ્મરણને શાસ્ત્રો મોક્ષનું કારણ કહે છે. સતત્ સ્મૃતિ અને ઈશ્વરદર્શન એકરૂપ છે, કારણ કે:-

મિચ્છતે હૃદયમન્થિ કિંચિન્મતે સર્વસંસવા. ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્નૃપે પરાવરે ॥

“એ પરાવર પુરૂષના દર્શનથી હૃદયઅંધી કપાઈ જાય છે, બધા સંસારો દૂર થાય છે અને કર્મનો ક્ષય થાય છે.” આવાં શાસ્ત્રનાક્રયોમાં સ્મૃતિ અને દર્શનનો સમાન અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે. (જે નજીક છે તેને જોઈ શકાય છે, પણ જે દૂર છે તેનું તો કેવળ સ્મરણ જ થઈ શકે છે. પરંતુ શાસ્ત્ર તો સન્નિહિત અને દૂરસ્થ એ બન્નેને જોવાનું કહે છે, તેથી એવાં સ્મરણ અને દર્શન સમકાર્ય બોધક છે.) એ સ્મૃતિ પ્રગાઢ યત્નાથી દર્શન સ્વરૂપ થાય છે. x x x x x ઉપાસનાનો અર્થ સર્વદા સ્મરણ છે, એમ શાસ્ત્રો પરથી માલૂમ પડે છે. જ્ઞાન-જે નિરન્તર

ઉપાસના સાથે એકરૂપ છે - તેની વ્યાખ્યા પણ નિરંતર સ્મરણરૂપ આપવામાં આવી છે, તેથી જ્યારે સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિનો આકાર ધારણ કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્ર તેનેજ સુકિતના કારણરૂપ કહે છે. નામમાત્રમા પ્રવચનેનં લભ્યો, ન મેધયા ન બહુના ધ્રુસેન, યસેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તન્નું સ્વામ્ ॥

વિવિધ પ્રકારની પિધા, બુદ્ધિ અથવા વેદાધ્યયન દ્વારા આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેનું આ આત્મા વરણ કરે છે તેજ તેને મેળવી શકે છે, અને તેની પાસેજ આત્મા પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. અહીં પહેલાંજ આત્મા શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન દ્વારા લબ્ધ નથી એમ કહીને, પછી આત્મા જેને વરે છે તેજ આત્માને મેળવી શકે છે એમ કહ્યું. અત્યંત પ્રિયનું જ ‘વરણ’ કરાય છે. જેઓ આત્મા ઉપર પ્રેમ રાખે છે, તેના ઉપરજ આત્મા પણ અત્યંત પ્રેમ રાખે છે. આવી પ્રિય વ્યક્તિને આત્મજ્ઞાન થાય એટલા માટે સ્વયં લગવાન તેને મઠક કરે છે, કારણ તેમણેજ ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે:—

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિર્પૂર્વકમ્ ।

દદામિ સુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપવાન્તિ તે ॥

જે ભક્તો મારામાં નિરંતર આસક્ત છે, તથા સપ્રેમ મારી ઉપાસના કરે છે, તેમની બુદ્ધિ હું એવી રીતે દોરું છું, કે તે દ્વારા તેઓ મને મેળવી શકે છે. ”

તેથીજ પ્રત્યક્ષ અનુભવાત્મક આ સ્મૃતિ જેને અત્યંત પ્રિય છે તેને જ પરમાત્મા વરણ કરે છે, અને તેજ

પરમાત્માને મેળવી શકે છે. આ જાનની નિરંતર સ્મૃતિનેજ લક્ષિત કહે છે.

‘કુંધર પ્રણિધાનાદ્ વા.’ યોગશાસ્ત્રના આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન વ્યાસ કહે છે કે:—“પ્રણિધાન એટલે લક્ષિત વિશેષ, જેથી યોગીની પામે એ પરમ પુરૂષની કૃપાનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને તેની સર્વ પ્રકારની વારુનાઓ પૂર્ણ થાય છે.”

શાંકરે કહ્યું છે. મત પ્રમાણે મા પરાનુરક્તિ રીશ્વરે, ઇશ્વરમાં પરમ અનુરક્તિનું નામ લક્ષિત છે, પરંતુ લક્ષ્મીના પ્રકાશને લક્ષિતની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ માણ્ય પડે છે.

વા પ્રીતિ રશ્મિવેદાનાં વિષયેવનવામિતી ।

સ્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયા આપસર્વતુ ॥

અજ્ઞાનીઓને ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જેવો મહાન પ્રેમ જોવામાં આવે છે, તમારા સ્મરણ વળને હે પ્રભુ! તમારા તરફ એવી જ તીવ્ર આસક્તિ મારા હૃદયમાંથી ખમે નહિ (એવી મારી પ્રાર્થના છે.)

લક્ષ્મીપ્રવર તુલ્કશ્રીઠાસ પણ કહે છે કે:—

કામિહિ નારિ વિયતી ત્રિમિ હોમિહિ પ્રિય ત્રિમિ દામ ।

તિમિ રઘુવીર નિરંતર પ્રિય હામહુ મોહિ રામ ॥

રામાયણ.

જેમ કામીજનને સ્ત્રી ખ્યારી લાગે છે, દોષીને જેનું ધન પ્રિય હોય છે, તેમ હે રઘુવીર રામચંદ્ર! મને આપ નિરંતર પ્રિય લાગજે.

૨. ભક્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો.

ભક્તિશાસ્ત્રમાં ઇશ્વર પ્રત્યે પરમ પ્રેમભાવને રાગાત્મિકા, અહૈતુકી કે મુખ્યા ભક્તિ કહી છે. રાગ એટલે ઇષ્ટ અથવા અભિલષિત વસ્તુમાં રસ સહિત પરમ પ્રેમભાવ અથવા આવિષ્ટતા. જેમ નદીઓ સહજ ભાવે સમુદ્ર તરફ વહે છે, તથા પુષ્પો સ્વતઃ સુગંધ ફેલાવે છે, તેવીજ રીતે મનનું ઇશ્વર પ્રત્યે સહજ ખેંચાણ તેનું નામજ રાગાત્મિકા ભક્તિ. જ્યારે મન કોઈપણ જાતના પ્રયત્ન વિના ઇશ્વર તરફ વળે, ત્યારેજ રાગાત્મિકા ભક્તિ યદ્ય છે એમ જાણવું. અહૈતુકી ભક્તિ એટલે કોઈપણ જાતની વાસના વિનાની ભક્તિ. આવી ભક્તિમાં ભગવાનના દર્શન સિવાય બીજી કશી વસ્તુની ઇચ્છા હોતી નથી, તે એટલી હદ સુધી કે મુક્તિની પણ આર્કાંક્ષા હોતી નથી.

ભગવાન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે, કે જે ભકતે મને આત્મસંમર્પણ કર્યું છે તે પ્રધાનું પદ. ઇંદ્રપદ કે સાર્વભૌમ પદ અથવા પાતાળનું આધિપત્ય કિંવા યોગસિદ્ધિ કે મોક્ષ પણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.

યદિ મયતિ મુકુન્દે મનિરાનન્દમાન્દ્રા ।

વિભુરતિ ચરણાબ્જે મોક્ષસામ્રાજ્યહૃદયીઃ ॥

ભક્તિવરસામૃતસિન્ધુ.

જેને ભગવાનમાં અતિશય આનન્દવાળી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભકતના ચરણમાં મોક્ષ સામ્રાજ્યની શ્રદ્ધા, “મને

ઝડપ કરો.” “મને ઝડપ કરો,” એમ કહીને આળોટે છે. કરવાનો અર્થ એ છે, કે ભક્ત મુક્તિની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પણ મુક્તિ તેની પાછળ પાછળ ધૂમે છે.

આ ઉપરથી એમ મિદ્ધ થાય છે, કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ જે લક્ષિતમાં તુરંત જણાય છે. તેજ અદ્વૈતુદ્ધી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિમાં કૃતજ્ઞતાને પણ સ્થાન નથી. ભગવાને મને આવી મુખ સામગ્રી આપી છે, માટે મારે તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ—આ જાતના વિચારોને સ્થાન જ નથી, કેમકે અદ્વૈતુદ્ધી એટલે કોઈપણ જાનના હેતુ—કારણ—વિનાની ભક્તિ. એ ભક્તિનું મૂળ સૂત્ર ‘પ્રેમને ખાતરજ પ્રેમ’—એ છે. ઇશ્વર પ્રિય છે માટેજ તેના ઉપર પ્રેમ કરું છું—આ જાતની ભાવના એમાં સ્વભાવિક રીતે હોય છે. અદ્વૈતુક ભક્ત ઇશ્વર સિવાય બીજી કોઈપણ વસ્તુમાં પ્રેમ રાખતો નથી. મુખ્યા ભક્તિ પણ આનુંજ નામ છે

ભક્તિના ઉંચા પ્રકારની અને ઉતરતા પ્રકારની—એવા બે ભેદ છે. રાગાત્મિકા, મુખ્યા અને અદ્વૈતુદ્ધી—એ ઉંચા પ્રકારની ભક્તિ છે, વૈધી, હૈતુદ્ધી અને ગૌણી એ ઉતરતા દરજ્જાની છે. નિકૃષ્ટ પ્રકારની ભક્તિથી શરૂઆત કરી સાધકો શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ભક્તિના અધિકારી થાય છે ભક્તિરસામૃત સિંધુમાં કહ્યું છે કે:—

વૈધમહર્ષિર્ધિકારી તુ માવાચિર્ભાવનાવધિ ।

તત્ર સાચં તથા તર્ક મનુક્રુહમપેક્ષતે ॥

જ્યાં મુધી ભાવનો આવિર્ભાવ ન થાય ત્યાં મુધી વૈધી ભક્તિની સાધના કરવી. વૈધી ભક્તિ, શાસ્ત્ર અને

અનુકૂળ તર્કની અપેક્ષા રાખે છે ભાવ હોય તો ગગ આપે, અને રાગમાંથી રાગાત્મિકા ભક્તિનો ઉદય થાય.

ભક્તિશાસ્ત્રનાં શ્રવણ મનનથી તથા ભગવાન સંબંધી સુક્તિ અને તર્ક કર્યા કરવાથી ભગવાન પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે, અને આ આકર્ષણમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ભાવમાંથી ગગ અને છેવટે ગગમાંથી ગગાત્મિકા ભક્તિ જન્મે છે.

હવે હૈતુકી ભક્તિ સંબંધી વિચાર કરીએ હૈતુકી ભક્તિ ઓટલે કોઈ હેતુ-કારણ-સર ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે. ભગવાને મને સુખમ પત્તિ આપી છે, ન આકૃતમાંથી મારે. બચાવ કરે છે, મારી આશાઓ પૂરી કરશે અમુક પ્રકારે પૂર્ણ કરવાથી અમુક વસ્તુઓનો લાભ થશે, આ જાતના ભાવથી કરેલી ભક્તિ હૈતુકી ભક્તિ છે આ ભક્તિ નિકૃષ્ઠ છે, પણ એમાંથી આગળ વધતા વધતા અંહતુકી ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ હૈતુકી ભક્તિથી શરૂઆત કરી હુતી. રાજ્યપદની પ્રાપ્તિ મારે તેણે ભગવાનની આગધના શરૂ કરી. એમ સમજીને કે ભગવાન તેની આશા પરિપૂર્ણ કરશે. જેમજેમ એની સાધનામાં વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ તેણે અતઃકરણ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ જાતના શાવોથી રંગાતુ ગયું, અને જ્યારે ભગવાનના દર્શન થયાં, ત્યારે તો તેની ભક્તિ તદ્દન અહૈતુકી થઈ ગઈ, અને તેણે એવી પ્રાર્થના કરી કે:-

શ્યામાભિલાષી સવસિ સ્થિતોઽહમ્ ।

સ્ત્રી માપ્તવાન્દેવમુનીન્દ્રગુહમ્ ॥

જાણ વિવિધ જાણ દિવસાનન્ ।

જ્ઞામિન્ જ્ઞાપ્યોઽસ્મિ વર્તે જ યાચે ॥

ભક્તિનુબોધ.

“સાત્ત્વિકની ઇચ્છાથી મેં તપની શરૂઆત કરી હતી. પ્રભુ! કાચનો ટુકડો શોધનાં શોધનાં જેમ દિવ્ય રત્ન મળી હતી, તેમ મને તમારી પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. હું કૃતાર્થ થયો છું, હવે મારે બીજું વચ્ચાન લેઈતું નથી.”

મુખની પ્રાપ્તિ થયા પછી પાણી અથવા દૂધની મજા કોણ કરે? હંસર સાક્ષાત્કાર થયા પછી તુરંત સાંસારિક પદાર્થોની આદના રહેતી નથી. આવી સ્થિતિમાં પ્રેમની જાનર પ્રેમનો ઉદય થાય છે.

શુદ્ધભેદે ભક્તિના ત્રણ વિભાગ પડી શકે. તામસી-ભક્તિમાંથી રાજસી ભક્તિ અને રાજસી ભક્તિમાંથી સાત્ત્વિકી-ભક્તિનો જન્મ થાય છે આ સાત્ત્વિકી ભક્તિજ છેવટે મુખ્યા ભક્તિમાં પરિણત થાય છે

તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિકી એ ત્રણે ભક્તિ સ્તકામ છે. આરો દેવીનું પૂજન કરીને ભૂંડકાટ કરવા નીકળે છે, તે ભક્તિને તામસી ભક્તિ કહે છે; રાજસી ભક્તિમાં ભક્ત ભગવાન પાસે પુત્ર, ધન, યશ આદિની કામના કરે છે, તેમજ લે કોઈએ તેનું અનિષ્ટ ક્યું હોય તો પ્રભુ પાસે પોતાના શત્રુનું અનિષ્ટ થવા પ્રાર્થના કરે છે.

સાત્ત્વિકી ભક્તિમાં ભક્ત ઐહિક લોભ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે, પણ મુક્તિની કામના તો કરે છે. મુખ્યા ભક્તિ તદ્દન નિષ્કામ છે; એ ભક્તની ભક્તિમાં મુક્તિની

દમ્બા પણ હોતી નથી. ઉપર જણાવેલ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ ગૌણી ભક્તિ છે; તેમાંથી ધીરે ધીરે સાધકને મુખ્યા ભક્તિનો લાભ થાય છે આ ભક્તિને કેટલાક શુદ્ધભક્તિ તરીકે ઓળખે છે

સાધારણ રીતે સાધકોમાં ભક્તિનો ઉદય નીચેના ક્રમ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:-

(૧) આર્ત, (૨) જિજ્ઞાસુ, (૩) અર્થાર્થી, (૪) જ્ઞાની

૧. આદ્યમાંથી જયવા માટે જે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તે આર્ત ભક્ત કહેવાય છે.

૨. ત્યાર પછી તેનામાં જિજ્ઞાસા જન્મે છે ભગવાન છે કે નહિ ? હોય તો તે મળી શકે કે નહિ ? તેની પ્રાર્થના કરવાથી કૃપા મળે છે કે નહિ ? આવી આવી જિજ્ઞાસાનો ઉદય થાય છે.

૩ ભગવાન છે અને તે સર્વશક્તિમાન છે, એવો વિશ્વાસ થઈ ગયા પછી સાધારણ ભક્ત પોતાના ભોગને માટે તેની પાસે ઘણા ઘણા પદાર્થો માગે છે ધન, સમ્પત્તિ માન, પુત્રાદિની પ્રાર્થના કરનારો ભક્ત અર્થાર્થી કહેવાય છે.

૪ જ્ઞાનીનો ભક્ત હેતુ વિનાની હોય છે; અને તેની ભક્તિજ રાજાત્મિકા કહેવાય છે અનન્ય ભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરનાર જ્ઞાની ભક્તજ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે; પહેલા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો નિકૃષ્ટ શ્રેણીના છે તેઓ કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ભક્તિનો લાભ કરે છે તે ભક્ત ધ્રુવના દર્શનમાં જતાવ્યું છે.

લક્ષિતમાં શાન્તાદિ પાંચ ભાવ.

અદ્વૈત ભાવ અને તેમાંથી ઉપસળ્લખ્ય નિર્ગુણ પ્રદક્ષી વાત એક બાજુ રાખીને વિચાર કરીએ, તો જોવામાં આવશે, કે આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં લક્ષિત અને લગવાનનો સંબંધ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. લક્ષિતશાસ્ત્ર એ પાંચ વિભાગ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

શાન્ત, દાસ્ય, સુખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર. આ પ્રત્યેક ભાવની સાધ્ય વસ્તુ ઇશ્વર એટલે કે સગુણ પ્રદક્ષ છે. સાધક, ઉપર ગણાયેલા પાંચ ભાવમાંથી એક ભાવનું અવલંબન કરીને પોતાના ઇષ્ટ ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરવા મથે છે; અને સર્વજ્ઞ, સર્વાન્તર્યામી ઇશ્વર પણ તેની એકનિષ્ઠા તથા એકાન્તિકતા જોઈને પોતાના લક્ષ્યોને કૃતાર્થ કરવા માટે તે ભાવને અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરીને દર્શન આપે છે.

યો યો યાં યાં તનું મજ્ઞઃ શ્રદ્ધયાર્ષિતુમિચ્છતિ ।

તમ્ય તસ્યાચ્છલો શ્રદ્ધો તામેવવિદધામ્બહમ્ ॥

ગીતા, અધ્યાય ૭-૨૧.

તથા

યે યથા માં પ્રવચન્તે તાંસ્તથૈવમજ્ઞામ્બહમ્ ।

મમ વર્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥

ગીતા, અધ્યાય ૪-૧૧

ભાવમય મૂર્તિ ધારણ કર્યાના તથા મનુષ્યદેહમાં અવતરીને પણ લક્ષ્યોની ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યાનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી તથા લક્ષ્યોનાં જીવનમાંથી મળી આવે છે. નર્મસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુલસીદાસ, તુકારામ

આદિ ભક્તપ્રવરોનાં જીવન વાંચવાથી આપણને તેની સાળિતી મળશે

સંસારમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જે અનેક સંબંધો નજરે પડે છે તેનું સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર જણાવેલા પાંચ ભાવોમાં આપણા જોવામાં આવશે ભક્તાચાર્યો ભક્તની ચોખ્ખતા પ્રમાણે, એ પાંચમાંથી એક ભાવનું અવલંબન કરી ઇશ્વરમાં તેનું આરોપણ કરવાનો, ભક્તને ઉપદેશ આપે છે આ જાતના ભાવોથી જીવ સારી રીતે પરિચિત હોય છે, તેથી આવા ભાવનું અવલંબન કરી ઇશ્વર સાક્ષાત્કાં ભાટે અગ્રેસર થવાનો માર્ગ મુગમ થાય છે

આથી ખીજો લાભ એ થાય છે, કે પહેલાં જે 'વૃત્તિ-ઓનો પ્રબળ વેગ મનુષ્યને સંસારમાં ખેંચી તેની પામે કુકર્મ કાવતો હોતો, તે વૃત્તિઓનો વેગ ઇશ્વર સાથે આ જાતનો શુદ્ધ સંબંધ બાંધવાથી મનુષ્યને કોઈપણ જાતની હાનિ કરી શકતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ પહેલાં સાંસારિક કાર્યોમાં ચીપચી રહેતી વૃત્તિ હવે મનુષ્યને ઇશ્વર સાક્ષાત્કાંને રસ્તે અતિ ઉત્સાહથી દોરે છે, કામક્રોધાદિને સાંમાર્ગિક વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ ઇશ્વર ઉપર આરૂઢ કરવાથી, તેમનાં દુષ્ટ ફળો દૂર થઈ તેઓ પ્રભુ દર્શનમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. કામ દ્વારા મનનારીઓ તથા ક્રોધ દ્વારા ગણણ, હિરણ્યકશ્યપુ, કંસ આદિને ઇશ્વરદર્શન થયાં હતા

શાંત દબ્યાદિ પાત્ર પ્રકારના ભાવસાધનનું મૂળ ઇશ્વરપ્રેમ છે આ જાતના પ્રેમ સંબંધમાં ઇશ્વરના ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન મેળવું નથી, અને ઇશ્વરને પોતાનો પરમ આત્મીય

ગણીને ભકત તેની પાસે કેટલીક વાર કાઢાવાડા કરે છે તેા કેટલીક વાર શુસ્તો જનાવે છે, તેમજ કેટલીક વાર તેના તિરસ્કાર કરતાં પણ અચકતો નથી. જેમ જેમ આ પ્રેમ સંબંધ વધારે ને વધારે ગાઢ થતો જાય છે, તેમ તેમ ભકતની અવસ્થા વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થતી જાય છે. આ બધા ભાવોમાં મધુરભાવ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, જે કે બીજા ભાવોનું અવલમ્બન કરવાથી પણ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ તો થાય છેજ.

પાંચે પ્રકારના ભાવસાધનમાં આગળ વધવાથી માણસને સંસારનું વિસ્મરણ થતું જાય છે, તે એટલે સુધી, કે છેવટે તો પોતાના દેહનું-પોતાના અસ્તિત્વનું-પણ ભાન રહેતું નથી. શ્રીમદ્ ભાગવત આદિ લકિતમથોમાં ઘણાં ગોપીઓનું વર્ણન કરતાં આ પ્રકારની સ્થિતિનું વર્ણવે છે. કૃષ્ણપ્રેમમાં ગોપીઓ એટલી બધી ગાંડી બની ગઈ હતી, કે પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલી ઘણી વખત તો તેઓ પોતાનેજ કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવતી હતી. અસસ કામસ્તના ભકતગણોના વર્ણનમાં પણ આપણે કેટલીક વખત વાંચીએ છીએ, કે તેની કોમ્પર અટલી મૂર્તિનું ચિંતન કરતાં કરતાં, કેટલાક ભકતોમાં એવી તન્મયતા આવી ગઈ હતી, કે અસસ કામસ્તના કોસથી વિદ્વ શરીરની માફક તેમના શરીરમાંથી પણ લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી હતી. સેઈન્ટ ફ્રાન્સીસ ઓફ એસીસી અને સેઈન્ટ કેથરીન ઓફ સાયેનાના જીવનક્રિયાંતમાંથી આ કથનની સાગિતી મળી આવશે.

આ ઉપરથી જેમ્ શકાશે, કે ઉકત પાંચે ભાવસાધનાની પૂર્ણાવસ્થામાં સાધક પોતાના પ્રેમાસ્પદના ચિન્તનમાં એટલો

બધો તફલીન થઈ જાય છે, કે હવે તે તેની સાથે ભાવમાં એકરૂપ બની જાય છે

પરમહંસદેવ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનમાંથી આપણને આ વિષયની પુષ્ટિમાં જેટલા જોઈએ તેટલા દાખલા મળી આવે છે. જે જે ભાવ લઈ તેમણે સાધના કરી હતી તેની સંપૂર્ણ અવસ્થામાં ઇષ્ટ સાથે તેમની એટલી બધી તફાવત થઈ જતી, કે તેઓ તેમની સાથે અદ્વૈતભાવ અનુભવતા

એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય, કે શાંત દાસ્ત્યાદિ ભવનું અવલંબન કરીને માનવમન કેવી રીતે મર્વભાવાતીત અદ્વય વસ્તુનો ઉપલબ્ધિ કરી શકે? કારણ ‘જેપણુ’ ના અનુભવ સિવાય કોઈપણ ભાવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી.

આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું, કે કોઈપણ ભાવ જેટલા પ્રમાણમાં પુષ્ટ થાય તેટલા પ્રમાણમાં તે નાધકના મનમાંથી વિરોધી ભાવને દૂર કરે છે. જ્યારે તે ભાવ પૂર્ણતાએ પહોંચે છે, ત્યારે સાધકનું મમાહિત અંતઃકરણ પ્રથમ ધ્યાનાવસ્થા દશામાં અનુભવેલી ‘તુ’ (સિવ્ય) અને ‘હુ’ (સિવક), તેમજ એ બેની વચ્ચે રહેલો દાસ્ત્યાદિ સંબંધ વળતે વળતે ભૂલી જાય છે, અને કેવળ ‘તુ’ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ મેવ્ય વસ્તુમાં પ્રેમથી એકરૂપ થઈને, અચળ ભાવમાં સ્થિતિ કરે છે

ભારત વર્ષના મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યો કહે છે, કે મનુષ્યનું મન કદાપિ ‘તુ’ અને ‘હુ’, તેમજ એ બે વચ્ચેનો ભાવસંબંધ એકજ સાથે અનુભવી શકતું નથી, એક દણે ‘હુ’ નો અનુભવ કરે છે, અને બીજા દણે ‘તુ’ નું બાન

માય છે. આ જેની વચ્ચેનો ભાવગ્રંથ એટલે જડી અનુભવાય છે, કે સાધારણ જુદામાં એમજ લાગે છે, કે એકજ ક્ષણે એ જાનેનો અનુભવ થયો. સાધનાના પ્રભાવથી મનની ચંચળતા નષ્ટ થયા પછી ઉપર જણાવેલી વાત સારી રીતે મમજી શકાય છે. ધ્યાનકાળમાં જેટલા પ્રમાણમાં સાધક વૃત્તિહીન થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેને સમજાય છે, કે માત્ર એક અદ્વય પદાર્થને જે દિગામાંથી જે રીતે જોવાથી 'તુ' અને 'હુ' રૂપ જે પદાર્થની કલ્પના થાય છે.

જુદા જુદા યુગોમાં જુદા જુદા ભાવોનું પ્રાપ્ત્ય.

શાસ્ત્રરૂપ આધ્યાત્મિક ઇતિહાસના પઠનથી એમ માલૂમ પડે છે, કે એકએક યુગમાં શાન્તદાસ્થાદિ ભાવોમાંથી એકએક ભાવ માનવમનની ઉપાસનાના પ્રધાન અવલંબનરૂપ થયેલ હતો, તેમજ તે દ્વારાજ તે તે યુગના વિશિષ્ટ સાધક ગણાએ ઇશ્વરની, અને તે સાધકોમાંથી થોડાએ અષ્ટ અદ્વય જ્ઞાની ઉપલબ્ધિ કરી હતી.

વૈદિક તથા બૌદ્ધયુગમાં પ્રધાનતઃ શાન્ત ભાવની તથા ઉપનિષદ યુગમાં શાંત ભાવની પરિપુષ્ટિ દ્વારા અદ્વૈત ભાવની, તેમજ દાસ્ત્રભાવ તથા પિતૃભાવની સરૂઆત જોવામાં આવે છે.

રામાયણ તથા મહાભારત યુગમાં શાંત તથા નિષ્કામ કર્મ સંયુક્ત દાસ્ત્રભાવ, તેમજ તાંત્રિક યુગમાં ઇશ્વર પ્રત્યે માતૃભાવ તથા થોડાઘણા મધુર ભાવનો પ્રકાશ માલૂમ પડે છે.

વૈષ્ણવ યુગમાં સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર ભાવનો પૂર્ણ વિકાસ દેખાય છે.

ભારતવર્ષના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં અદ્વૈતભાવ સહિત

દામ્ય શાન્તાદિ પાત્ર ભાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ જોવામા આવે છે, પરંતુ અન્ય દેશોના ધર્મ મપ્રદાયોમા માત્ર શાન્ત, દામ્ય, અને પિતૃભાવજ દેખાય છે

યાદુદી ક્રિશ્ચિયન, અને સુમનમાન ધર્મ મપ્રાયોમા, રાજર્ષિ સોવોમનની સખ્ય અને મધુર ભાવાત્મક ગીતાવલિનો પ્રચાર છે, પણ તેઓ આ ગીતોનો ભાવ બરોઝર સમજતા નથી, અને જૂઠા / અર્થ ા રૂપના કરે છે સુસવમાન ધર્મના સુરી મપ્રદાયમા મખ્ય અને મધુરભાવનો પ્રચાર છે, પણ તેમનો સાધારણ જનસમાજ તે રૂપે ઇશ્વર ઉપાસના કુરાનથી વિરૂદ્ધ સમજે છે

રોમન ટેથોલિક સમપ્રદાયમા એક ગીતે જીમસ કાઇ સ્ટના માતૃશ્રી મેરીની પ્રતિમા દ્વારા જગન્માતાની પૂજા કરવામા આવે છે, પણ તે પૂજા સ્ત્રીધી ગીને ઇશ્વરના જગન્માતૃભાવની સાથે જોડાયેન નહિ હોવાથી, ભારતમા પ્રચલિત જગન્માતાની પૂજા માફક ફલપ્રદ થતી નથી, કારણ તે પૂજા માધકને અખડ સમ્વિદ્યાનન્દની ઉપવર્ણિધ અને ત્રી માત્રમા જગન્માતાનો પ્રમશ પ્રત્યક્ષ કરાવાને મગર્થ થતી નથી

શાન્તાદિ પાત્ર ભાવોનુ નિશેષ નિરૂપ

૧ શાન્ત ભક્તિ -મનુષ્ય હૃદયમા જ્યા સુધી બરોઝ પ્રેમાગ્નિ પ્રજ્વલવિત થયો નથી અને જ્યા સુધી પ્રેમમા ઉન્મત્ત થઇ તે પોતાનું ભાન ભૂલી જતો નથી, તમજ જાણ ક્રિયાઓ તથા જાણ ભન્તિ ક્રિયા માત્ર સહે / વધારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે, પણ તેમા તીવ્ર પ્રેમના લક્ષણ જોવામા આવતા નથી, ત્યા સુધીનો તેની ભક્તિ શાન્ત ભક્તિ ગણાય

છે. દુનિયામાં કોઈ કોઈ માણસો એવાં છે, કે જેઓ સાધનામાં જલ્દી આગળ વધવા ચાહે છે, પણ મોટો ભાગ તેા ધીરે ધીરે આગળ વધવાની દૃષ્ટિવાળો હોય છે. ધીર, નમ્ર, શાંત ભક્ત આ ખીણ ગ્રેન્ડીનો છે.

૨. દાસ્યભાવ:—આ ભાવ શાન્ત ભાવથી જન્મ ઉઠે છે. તેમાં મનુષ્ય પોતાને ઇશ્વરનો દાસ સમજે છે. વિદ્યામુનોકરની માલીક તરફની ભક્તિ એ તેના આદર્શ સ્વરૂપ હોય છે: રામદાસ હનુમાન એ તેનું પ્રધાન દૃષ્ટાન્ત છે.

૩. સખ્યભાવ:—સખ્ય પ્રેમમાં સાધકને ભગવાન તરફ મિત્રભાવ હોય છે મિત્ર જેમ મિત્ર પામે દિલ ખોલી વાત કરે છે, અને પોતાને તેની સમાન ગણે છે, તેમ આ સાધક ભગવાનને પણ સમજે છે જગત્સુખી ખેલમાં ભગવાન તેનો ગોઠીયો છે એમ તે ધારે છે. ઉદ્ધવ, મુઢામા, અર્જુન ઇત્યાદિ આ ભાવનાં દૃષ્ટાન્ત છે.

૪. વાત્સલ્યભાવ:—આ ભાવમાં ભગવાનને પોતાનું બાલક ગણવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને માટે આ પ્રકારના ભાવની સાધના ઘણી સુગમ છે. તેનું પ્રધાન દૃષ્ટાન્ત માતા યશોદા છે. બાલકૃષ્ણ પ્રત્યે યશોદાના પ્રેમને સાધકો પોતાનો આદર્શ સમજે છે; પુરૂષો પણ ભગવાનના પિતા તરીકે આ ભાવ સાધી શકે છે.

૫. મધુરભાવ:—આ ભાવમાં પ્રેમનો સર્વોચ્ચ પ્રકાશ ધાય છે. મધુરભાવમાં ભગવાનનું પોતાના પતિ તરીકે ચિંતન કરવું પડે છે. કેટલાક વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો કહે છે, કે જગત્માં માત્ર એકજ પુરૂષ છે, અને તે પરમ પુરૂષ છે; બાકીનું બધું

પ્રકૃતિરૂપ છે. સૌ પુરુષ વચ્ચે જે પ્રેમ હોય છે તે પ્રેમને આ ભાવમાં ભગવાનમાં જોડવાનો છે. આ ભાવની સાધના ઘણી કઠણ છે વૃદ્ધાવનની ગોપીઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ એ તેનું પ્રધાન દૃષ્ટાંત છે વાતસલ્યભાવ માફક આ ભાવ પણ સ્ત્રીઓને સહજ હોય છે

આ ભાવના દુરુપયોગ સંબંધી અહીં થોડું કહેવું આવશ્યક છે ઘણા ધર્મદોંગીઓ મધુરભાવના સાધનનાં એમાં પાછળ વ્યભિચાર કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જીવનનાં અન્ય કાર્યો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપ્યા વિના, આ ઠગો માત્ર ગોપીઓની સાથેની પ્રેમલીલા તરફ જ ધ્યાન આપે છે. આ લીલામાં મધુરતા છે એમાં સંદેહ નથી, પણ એ લીલા માત્ર શુકદેવ જેવા શુદ્ધ હૃદય આત્મનિર્મલ બ્રહ્મચારીઓ જ સમજી શકે છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ભાગવતના કહેનારા શુકદેવ અને સાંભળનારા ભગવાનના તત્ત્વીન ચિત્તવાળા રાજા પરીક્ષિત છે. અશુદ્ધહૃદય વ્યક્તિએ આ ભાવની સાધના કરવી જોઈએ નહિ. અન્ય ભાવોની સાધનામાં સિદ્ધ થયા પછી જ છેલ્લે આ ભાવની સાધના સુગમ થાય છે.

બીજી વાત એ યાદ રાખવી, કે મનુષ્યોની સાથે આવો પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. ઘણા દુષ્ટ ધર્મચાર્યો પોતાને શ્રીકૃષ્ણના અશાવતાર તરીકે જાહેર કરી આવી મધુર લીલા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેઓનો એક માત્ર હેતુશ્ય ધર્મના નાનમાં વ્યભિચાર જ હોય છે આવા પાપાડીઓનું કૃષ્ણત્વ કેવળ આવી લીલા એમાં જ પ્રકટ થાય છે, પણ શ્રીકૃષ્ણના જીવનની અન્ય લીલાઓ તેમનામાં જોવામાં આવતી નથી; આવા ધર્મડોંગી હુમ્મેશા સાવધ રહેવું

૩ ભક્તિનો વિકાસક્રમ.

ભક્તિના ત્રણ ભેદ છે:-સાધન ભક્તિ, ભાવ ભક્તિ તથા પ્રેમભક્તિ.

૧ અવલુ દર્શનાદિ દ્વારા જે ભક્તિનો લાભ થાય છે તેને સાધનભક્તિ કહે છે; તે દ્વારા ભાવભક્તિ તથા પ્રેમ-ભક્તિ સાધ્ય થાય છે. જો કે પ્રેમભક્તિ નિત્યસિદ્ધ છે, તથાપિ સાધન વિના તેનો પ્રકાશ વિરલ છે.

ખીલ રીતે ભક્તિના વૈધી અને રાગાનુગા-ઓવા જે વિભાગ પણ પાડી શકાય.

સાધનભક્તિનાં અસંખ્ય અંગો છે તેમાંથી મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. યોગ્ય ગુરુનો આશ્રય (૨) સિદ્ધ મંત્રમાં દીક્ષિત થવું તથા મંત્ર સાધના સંબંધી ગુરુ પામેથી ઉપદેશ મેળવવો (૩) શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ અદિત ગુરુની એવા. (૪) મહાજનોએ બતાવેલ રસ્તે જવું. (૫) સદ્ધર્મ જિજ્ઞાસા. (૬) ઇષ્ટની પ્રસન્નતા માટે લોગાદિનો ત્યાગ. (૭) તીર્થોમાં નિવાસ (૮) ભક્તિલાભ થાય તેવાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન (૯) અવતારી પુરુષોની જન્મજયંતીઓની ઉજવણી તથા અન્ન પર્વોનું યથા-શક્તિ પાલન (૧૦) ભગવાનથી વિમુખ જનોના સંસર્ગનો ત્યાગ. (૧૧) ધાર્મિક વિષયમાં વાદાનુવાદનો ત્યાગ (૧૨) પોતાના લોગને માટે મહાદિ નિર્માણ ન કરવા. (૧૩) વ્યવહારમાં કૃપણતા ન કરવી. (૧૪) શોક, મોહને વશ ન થવું. (૧૫) આપણા ઇષ્ટ સિવાયના બીજા દેવોની પણ નિન્દા ન કરવી (૧૬) કોઈ પ્રાણીને જાણી જોઈને તકલીફ ન આપવી (૧૭) પોતાના ઇષ્ટની અથવા તેના ભક્તોની નિન્દા કદિ ન સાંભળવી.

ળીલ્લ ક્રેટલાઽ માધનો નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) દેવતાઓનું નમણું લેવું (૨) દેવની પ્રમત્તતા માટે દેવમૂર્તિ સમક્ષ નાચવું (૩) દડવત્ નમસ્કારાદિ કરવા (૪) દેવમંદિરે જવું (૫) મંદિરની પ્રવેશિણી કરવી (૬) એવા નથા પૂજા (૭) નામસંકીર્તનાદિ (૮) જપ તથા સ્તવનાદિ પાઠ (૯) પ્રસાદનું ગ્રહણ (૧૦) શ્રીમૂર્તિના દર્શન સ્પર્શન (૧૧) શાસ્ત્ર શ્રવણ (૧૨) ભગવાનનું સ્મરણ ચિંતન (૧૩) દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદનાદિ ભાવ (૧૪) પ્રિય વસ્તુનું ભગવાનમા સમર્પણ (૧૫) ભગવાનને ગાત્રેજી બાંધી ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન (૧૬) સર્વ અવસ્થાઓમા શરણાપત્તિ (૧૭) ભક્તોની સાથે ભગવાન સબંધી ચર્ચા, (૧૮) શ્રેષ્ઠ સાધુઓનો મગ.

આ બધા નિયમો પાળવાથી સાધન લક્ષિતનો ઉદય થાય છે એ બધા લક્ષિતમંદિરમા પ્રવેશ કરવાના દ્વાર સ્વરૂપ છે

રાગાનુગાલક્ષિત-રાગ એટલે અભિલષિત વસ્તુમા પરમ પ્રીતિ, પ્રેમમય તૃષ્ણા. આવા રાગવાળી લક્ષિતને રાગાનુગા લક્ષિત અથવા રાગાત્મિકા લક્ષિત કહે છે તે બે પ્રકારની છે -(૧) કામ રૂપા (૨) સબંધ રૂપા.

કામાદ દેવાન્ મયાસ્નેહાલયામજયેશ્વરે મન ।

માયેશ્વર સદૃષ્ય દિત્વા મહવસ્તદ્ગતિ મતા ॥

ગોપ્ય કામાદ મયાત્કસો દેવાસ્તૈષાદયોનૃપા ।

સવન્ધાદ વૃણ્યય સ્નેહાદયુષ મક્ત્યાવય ત્રિમો ॥

કામથી, દેવથી, ભયથી, સ્નેહથી, અથવા લક્ષિતથી ઇશ્વરને વિષે મન બેઠવાથી ઘણા ભક્તોના માન નાશ

પામ્યાં છે, અને તેઓ ઇશ્વરગતિને પ્રાપ્ત થયા છે હે વિભો !
ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી. શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ
દ્વેષથી, યદુકુળ સંઘંધથી, તમે સ્નેહથી, અને અમે ભક્તિથી
ઇશ્વરની ગતિને પામ્યા છીએ

(૧) કામરૂપા:—જે ભક્તિ કામતૃપ્તિને પ્રભુપ્રેમમાં
પરિણત કરે છે. તેને કામરૂપા ભક્તિ કહે છે; તેનું દષ્ટાંત
ગોપીઓ છે.

(૨) સંઘંધરૂપા:—ઇશ્વરમાં પિતૃમાતૃત્વાદિ અભિમાનને
સંઘંધરૂપા ભક્તિ કહે છે

જ્યાં મુખી ભાવનો આવિર્ભાવ ન થાય, ત્યાં મુખી સાધક
વૈધી ભક્તિનો અધિકારી રહે છે વૈધી ભક્તિ શાસ્ત્ર તથા
અનુકૂળ તર્કની અપેક્ષા રાખે છે. શાસ્ત્રોની વિધિ અનુસાર
જે સાધન કરવામાં આવે છે તેને વૈધી ભક્તિ કહેવામાં આવે
છે, અને પ્રીતિપ્રયુક્ત વિધિ માર્ગે જે સાધન ભજન કરવામાં
આવે છે, તેને રાગાત્મિકા ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. વૈધી
ભક્તિમાં ધ્રુવણ કીર્તનાદિ સાધનનાં અગોની જેવી જરૂર છે
તેવીજ રાગાનુગા ભક્તિમાં પણ તેમની ઉપયોગિતા છે.

ભાવભક્તિ:—

શુદ્ધમાત્રવિશેષાત્મા પ્રેમસૂર્યાન્તુ સામ્યમાક્ ।

રુચિભિશ્ચિત્તમાસૃણ્યકૃદ્ભૌ માત્ર ઉચ્ચતે ॥

વિશેષ શુદ્ધ સત્ત્વ સ્વરૂપ, પ્રેમરૂપી સૂર્યનાં કિરણ
રાગાન તથા રુચિ (એટલે ભગવત્ પ્રાપ્તિની અભિલાષા,
તેમની અનુકૂળતાની અભિલાષા તથા તેમની મૈત્રીની
અભિલાષા) દ્વારા ચિત્તને સ્નિગ્ધ કરનારી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન
થાય છે તેનું નામ ભાવ.

પ્રેમની પ્રથમ અવસ્થા ભાવ છે તે અવસ્થામાં અશ્રુ-પુલકાદિ સાત્વિક ભાવનો થોડોઘણો ઉદય થાય છે જે સાધકોમાં ભાવના અકુર કુટ્યા છે, તેમનામાં નીચે જણાવેલા અનુભાવોનો પ્રકાશ થાય છે -

૧ ક્ષાન્તિ:-ક્ષોભનું કારણ મગવા છતાં જેને લઈને ચિત્તમાં તેનો પ્રભાવ પડતો નથી તેનું નામ ક્ષાન્તિ તક્ષક નાગ કરડવાનો સમય આવ્યો છતાં પણ રાજા પત્રીક્ષિને પોતાનું મન ભગવાનમાં જોડેલું જ રાખ્યું, અને જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ

૨. અબ્યર્થકાલતા - ભકતો નિગ્નતર વાણી દ્વારા સ્તવન કરે છે, મન દ્વારા સ્મરણ કરે છે, અને શરીર દ્વારા નમન કરે છે, છતાં ધગતા નથી, તેથી અશ્રુમોચન કરી પોતાનું સમસ્ત આયુધ્ય ભગવાનની સેવામાં જ અર્પણ કરે છે. વિષયાદિમાં લપટાયા નિવાય માત્ર ભગવાનની સેવામાં જ જોડાયું તેનું નામ અબ્યર્થકાલતા છે

૩ વિરક્તિ - સર્વ ઇન્દ્રિય વિષયો પ્રત્યે મ્વાભાવિક અનુચિને વિરક્તિ કહે છે

રાજા ભરત શ્રી પ્રભુના ચરણ લાલની લાલમાયી યૌવન કાળમાંજ પુત્ર, સ્ત્રી, રાજ્યાદિ દુસ્ત્યજ વિષયને છોડી ચાલ્યા ગયા સર્વ લોચ્ય પદાર્થો ઉપસ્થિત હોવા છતાં ભરતને જે અનુચિ ઉપજી તેનું નામ વિરક્તિ

૪. માનશૂન્યતા:-પોતાનો ઉત્કર્ષ થવા છતાં નિર-ભિમાનતા.

રાજા ભગીરથ નરેન્દ્રોના શિશ્યણિ હોવા છતાં ભગવાન પ્રત્યે અનુરક્ત હોવાથી, પોતાના શત્રુઓને ઘેર પણ

ભિક્ષા કરવા ગયા હતા, તથા ચંડાળ જેવી નીચ જાતિને પણ નમ્યા હતા.

૫. આશાખંધ:-ભગવાન જરૂર મળશે-એવી દૃઢ આશા.

૬. સમુત્કંઠા:-ધન લાભને માટે અતિ લોભ, એટલે કે પ્રભુદર્શન માટે અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક રાફ જોવી.

૭. પ્રભુનામમાં રુચિ.

૮. ભગવાનના ગુણુકથનમાં આસક્તિ.

૯. ભગવાનનાં મંદિરો તથા લીલાસ્થાનોમાં

પ્રીતિ:-“અહીં ગોપરાજનન્દનું ઘર હતું, અહીં શ્રી કૃષ્ણે ગાડું ભાંગી નાખ્યું હતું, ભવખંધનને છેલ્લાસ ભગવાનને અહીં દોરડા વતી બાંધ્યા હતા, ” આ પ્રમાણે કહીને મથુરાવાસીઓ રોતાં રોતાં વ્રજ ધામમાં વિચરવા લાગ્યાં (પછાવસિ.)

આ અનુભાવો નીચે જણાવેલા રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે:-

(૧) નૃત્ય (૨) જમીન પર આળોટવું. (૩) ગાયન (૪) હુંકાર. (૫) હીર્ષ્યાગ્ર (૬) લોકો શું કહેશે તે માટે ગોપરાખ. (૭) અદૃહાસ્ય ઇત્યાદિ.

પ્રેમભાકિત:-

સાધન ભકિત કરતાં કરતાં ભગવાનમાં રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને રતિ ગાઢ થવાથી પ્રેમ કહેવાય છે.

મનોગતિ રવિચ્છિન્ના હરૌ પ્રેમપરિપ્લુતા ।

અવિસન્ધિવિનિમુક્તા મક્તિ વિષ્ણુવશંકરી ॥

‘કોઈ પણ જાતની મતલબ વિના તથા પ્રેમથી પરિ-
પૂર્ણ જોવી ઇશ્વર તરફ સતત મનની ગતિને ભક્તિ કહે
છે; આ જાતની ભક્તિથી ભગવાન વશ થાય છે.’”

પ્રેમના ઉદયનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) શ્રદ્ધા, (૨) સાધુસંગ (૩) ભજન (૪) અનર્થ
નિવૃત્તિ (૫) નિષ્ઠા (૬) રુચિ (૭) ભગવાનમાં આસક્તિ
(૮) ભાવ (૯) પ્રેમ.

આમ ક્રમેક્રમે સાધકના અંતરમાં પ્રેમનો આવિર્ભાવ
થાય છે જેના હૃદયમાં આવા પ્રેમનો પ્રકાશ થાય તે મહા
ભાગ્યવાન છે એમ જાણવું પ્રેમની અધિકતા હોય તો કેવો
અનુભવ થાય છે, તેનો થોડોઘણો આગાસ નીચેના શ્લોક
પરથી મળશે.

મદતિ પદ્મભા નહિ કાનન મુદિર્યુગાયતે સ્વામપદવતામ્ ।

કુદિલકુન્તલ કીમુલં ચ તે મદ ડદીક્ષતાં પદમકુવ્દનામ્ ॥

“તમે જ્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો, ત્યારે તમારાં દર્શન
ન થવાથી અમને ક્ષણ જેટલો સમય પણ જીવ જેવડો થઈ
પડે છે, અને સાયકાળે પાછું તમારું સુચનાવાળા કેશવાળું
સુંદર મુખડું જોઈએ છીએ, ત્યારે અમને પાંપણો વચ્ચે
નહવાથી તમારો વિરહ થાય છે, માટે નેત્રો ઉપર પાંપણો
કરનારો પ્રજ્ઞા ખરેખર જ મૂર્ખ છે” (તમારો વિયોગ એક
ક્ષણ માત્ર પણ સહન ન થાય તેવો છે)

પ્રેમભક્તિમાં સાત્ત્વિક ભાવ.

સત્ત્વ ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ સાત્ત્વિક કહેવાય છે.
તે આઠ પ્રકારના છે:—

સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વર ભેદ, કંપ, વૈવર્ય, અશ્રુ અને પ્રલય.

૧. સ્તંભભાવ:-હર્ષ, ભય, આશ્ચર્ય, ખેદ અને ક્રોધથી સ્તંભભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્તંભભાવથી તાણી બંધ થઈ જાય છે, અંગ જડ બને છે, અને આખું શરીર જાણે પાણી થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે.

૨. સ્વેદભાવ:-હર્ષ, ભય, ક્રોધાદિથી શરીરમાંથી પરસેવો નીકળે છે તે સ્વેદભાવ.

૩. રોમાંચભાવ:-અદ્ભુત દર્શન તથા હર્ષ, ઉત્સાહ અને ભયથી રોમાંચ થાય છે.

૪. સ્વર ભેદ:-વિષાદ, વિસ્મય, ક્રોધ, આનન્દ અને ભયથી સ્વર ગદગદ થઈ જાય છે.

૫. કંપ:-ત્રાસ, ક્રોધ, હર્ષ દ્વારા ગાત્રમાં કંપ થાય છે.

૬. વૈવર્ય:-વિષાદ, ક્રોધ અને ભયને લઈને વર્ણનો વિકાર થાય છે પીળાશ, કાળાશ, ક્ષીણતા ઇત્યાદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

૭ અશ્રુ:-હર્ષ, ક્રોધ અને વિષાદને લઈને વિના પ્રયત્ન આંખોમાંથી પાણી નીકળે છે, તેને અશ્રુ કહે છે હર્ષનાં આંસુમાં શીતળતા હોય છે, અને ક્રોધનાં આંસુમાં ઉષ્ણતા હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં અશ્રુમાં આંખનો દોલ, ચંચળતા, રતાશ ઇત્યાદિ સમાન હોય છે.

૮ પ્રલય:-સુખ વા દુઃખને લીધે જ્ઞાનશૂન્ય થવું તેને પ્રલય કહે છે. આ સ્થિતિમાં બેહોશ થઈ જમીન પર પડી જાય છે.

સત્યના તફાવત પ્રમાણે પ્રાણ અને દેહમાં ફેરફાર થાય છે, તેથી સાત્ત્વિક ભાવમાં પણ ભેદ થાય છે.

મુખ્ય ચાર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) ધૂમાયિત, (૨) જ્વલિત (૩) દીપ્ત (૪) ઉદ્દીપ્ત.
તેમાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે.

૧. ધૂમાયિત:-જે ભાવ પોતેજ અથવા બીજા ભાવોની સાથે જોડાઈને થોડાધણે પ્રકાશ પામે છે, અને જે ભાવને સાધક સહેલાઈથી છુપાવી શકે છે તેને ધૂમાયિત કહે છે

ઉદાહરણ:-

ભગવાન હરિની પાપનાશિની કીર્તિ સાંભળતાં ચરકર્તા પુરોહિત ગર્ગાચાર્યના અક્ષુના ખુણામાં એક બે આંસુ આપ્યાં, મોઢા ઉપર થોડો પરસેવો વળ્યો અને ગાલ પર રહેજ રતાશ આવી.

૨ જ્વલિત:-જે કે ત્રણ સાત્ત્વિક ભાવોનો એક સાથે ઉદય થાય, પણ તે એટલા પ્રમાણમાં કે સાધક મહા મુશ્કેલીએ તે ભાવોને બીજાથી છુપાવી શકે તે જ્વલિત ભાવ.

ઉદાહરણ. રાધિકા કહે છે:-

હે સખિ ! ગિરિની શુક્રઓમાં વેણુનો અવાજ સાંભળી હું મહા મુશીબતે આંસુ રોડી શકી; લજ્જા ઉત્પન્ન થવાથી મારો ગળગળો અવાજ પણ રોક્યો, છતાં શરીરનો રોમાચ અટકાવી શકી નહિ; તેથી મારી સખીઓ મારો કૃષ્ણપ્રેમ કળી ગઈ.

૩. દીપ્ત:-ત્રણ, ચાર, અથવા પાંચ ભાવો એક સમયે પ્રગળ થવાથી જે સાધકથી છુપાવી ન શકાય તો તેને દીપ્ત કહે છે.

ઉદાહરણ: લગવાનને સન્મુખ જોઈને નારદમુનિ જોવા વિવશ થઈ ગયા, કે શરીરમાં કંપ થયો અને તેથી વીણા વગાડવા અશક્ત થયા, સ્વર ગફગદ થઈ જવાથી સ્તુતિપાઠ કરી શક્યા નહિ, આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવવાથી દર્શન કરવા પણ અસમર્થ થયા.

૪. ઉદ્દીપ્ત:-એકજ વખતે પાંચ છ અથવા સર્વ ભાવોની અતિ પ્રબળતા જામી જાય, તો તેને ઉદ્દીપ્તભાવ કહે છે.

ઉદાહરણ: હે પીતામ્હર! તમારા વિરહને લઈને ગોકુલવાસીજનો સ્વેદયુક્ત, કમ્પિત, પુલકિતાંગ, સ્તબ્ધ તેમજ વ્યાકુળ ચિત્તે વિલાપ કરતા; અને અંતરના ઉત્તાપને હીધે મ્હાન બનેલા તથા આંખના જળથી તરબોળ થઈ ગયેલા અત્યારે અત્યંત મોહઅસ્ત દશામાં છે.

આ ઉદ્દીપ્ત સાત્વિક ભાવ મહાભાવમાં પરિવૃત્ત થાય છે.

રતિ અને ભાવ:-

સ્વચ્છા અથવા શુદ્ધા રતિ

જે વખતે જે જાતની રતિમાં ઉત્તમ સાધકની આસક્તિ થાય છે, તે વખતે સ્ફટિક મણિની માફક તેનું ચિત્ત તે ભાવ ધારણ કરે છે, જોટલા માટે આ જાતની રતિનું નામ સ્વચ્છા છે.

દૃષ્ટાન્ત:-એક શ્રેષ્ઠ પ્રાણી કેટલીક વખત લગવાનને પ્રભુ જાણી તેની સ્તુતિ કરતા, કેટલીક વખત મિત્ર જાણી મશ્કરી કરતા, કેટલીક વખત પુત્ર જાણી તેની રક્ષા કરવા

તૈયાર થતા, કેટલીક વખત પોતાના પ્રિયતમ ગણી પ્રેમથી આનન્દમાં આવી જતા અને કેટલીક વખત પરમાત્મા ગણી ભગવાનના ધ્યાન તથા ચિંતનમાં નિયુક્ત થતા આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની સેવા દ્વારા વિવિધ પ્રકારની ભાનસિક વૃત્તિઓ પ્રકટ કરતા.

કેવલા અને સંકુલા જોમ રતિના બે પ્રકાર છે

૧. કેવલા:- જે રતિઓમાં બીજી રતિઓનું મિશ્રણ નથી તેને કેવલા રતિ કહે છે. શ્રીદામા આદિ સખાની તથા નન્દની રતિ આ જાતની હતી.

૨. સંકુલા: જેમાં બે અથવા ત્રણ પ્રકારની રતિ મિશ્ર થાય છે તેને સંકુલા કહે છે. ઉદવ, ભીમ આદિની રતિ આ જાતની હતી.

રતિ અને રસ:-

રતિ ભાક્ષ્ય વ્વસના પણ મુખ્ય અને ગૌણ જોમ બે વિભાગ છે રતિ જોજ તેની ઉચ્ચાવસ્થામાં રસરૂપ થાય છે અને જો રસ તેની સર્વોચ્ચ અવસ્થામાં પ્રેમરૂપ થાય છે.

મુખ્ય ભકિતરસ પંચ પ્રકારનો છે:-શાન્ત, પ્રીત, પ્રેય, વાત્સલ્ય, મધુર. આ રસ તેના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધારે ઉચ્ચ છે.

હાસ્ય, અફળુત, વીર, કરુણ, રોદ્ર, ભયાનક તથા બીજા-ત્સ, જો પ્રમાણે ગૌણ ભકિતરસ સાત પ્રકારનો છે.

૪. પરાભક્તિ અને ત્યાગ.

સર્વ સાધનાનો ઉદ્દેશ્ય આત્મશુદ્ધિ છે. નામસંકીર્તન તથા જપ, પ્રતીક અને પ્રતિમાની ઉપાસના, તેમજ સાધન માર્ગમાં જે બીજાં અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે છે, તે ગધાનું લક્ષ્ય માત્ર આત્મશુદ્ધિ છે. શુદ્ધિ કરનારાં સર્વ સાધનોમાં ત્યાગજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ત્યાગ વિના પરાભક્તિના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો અસંભવિત છે. ત્યાગનું નામ સાંભળી ઘણાં માણસો ગભરાઈ જાય છે, પરંતુ તેઓને આધ્યાત્મિક ઉત્તરિની ઇચ્છા પણ હોય છે. એવા લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ, કે ત્યાગ વિના આધ્યાત્મિક ઉત્તરિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, ત્યાગેનૈકે નામૃતત્વ માનશુઃ ॥ ગાઇ-ગણમાં જીવન કાઈએટ પણ કહે છે કે:—

“ If any man will come after me, let him deny himself and take up his cross and follow me ”

“ જે કોઈ માટે અનુસરણ કરવા ચાહે, તેણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો અને વૈરાગ્યરૂપ ક્રોસ ધારણ કરી મારી પાછળ ચાલવું. ”

એક માત્ર ત્યાગ દ્વારાજ એ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; યથાર્થ ધર્મલાભનું એ પહેલું પગથીઈ છે. ત્યાગશુદ્ધિ સિવાય માનવ જડદેહ તથા બીજા જડ પદાર્થોના આકર્ષણ-માંથી પોતાને અલગ કરી શકતો નથી. ત્યાગથીજ ખરી આધ્યાત્મિક ઉત્તરિ થાય છે. કર્મયોગી સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરે છે, એટલે કે જે કર્મો તે કરે છે તેના ફળમાં

આસક્ત થતો નથી ઔદિક તેમજ પારત્રિક કોઈ જાતના લાભ તન્દ્ર તેની દૃષ્ટિ રહેતી નથી.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્ભૂ માં તે સગોડસ્ત્વ કર્મણિ ॥

આ ત્યાગ કર્મયોગીઓના મૂળમંત્ર સ્વરૂપ છે. રાજ-યોગી સમજે છે, કે સમસ્ત પ્રકૃતિ, પુરૂષ કે આત્માને વિચિત્ર સુખદુઃખાનુભૂતિ કરાવવા માટેજ છે; અને બધા અનુભવોના ક્ષણ રૂપે પુરુષને પ્રકૃતિથી નિત્ય સ્વતંત્ર હોવાનો બાંધ થવો જોઈએ જવાત્માએ જાણવું જોઈએ, કે તે અનન્તકાળથી આત્મસ્વરૂપજ છે, અને ભૂતોની સાથેના તેના સંબંધ દુઃકા સમય માટેજ છે. આ સુખદુઃખના લોગ વડેજ રાજયોગી ત્યાગનો ઉપદેશ મેળવે છે

જ્ઞાનયોગીઓનો વૈરાગ્ય ધણોજ સખત છે, કાંત્ર્ય કે તેમને તો પહેલેથી જ આ સત્યવત્ પ્રતીયમાન પ્રકૃતિને મિથ્યા ગણવી પડે છે. તેઓને સમજી લેવું પડે છે, કે પ્રકૃતિમાં જેટલા પ્રકારની શક્તિનો પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, એ બધી આત્માની શક્તિ છે, પ્રકૃતિની નથી; તેમજ આત્મામાં સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન રહેલું છે, પ્રકૃતિમાં નહીં. તેઓને વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ધારણાના બળથીજ સમસ્ત પ્રકૃતિનાં બંધન છેદવાં પડે છે, પ્રકૃતિના કોઈ પદાર્થો પ્રત્યે તે લક્ષ આપતાજ નથી, તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ એ બધું અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને તેઓ કેવલ્ય પદમાં અવસ્થિત થવાની દાશીપ કરે છે.

સર્વ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં ભક્તિયોગીઓનો વૈરાગ્ય સ્વાભાવિક છે; તેમાં કોઈ બલતની કઠોરતા નથી, તેમજ જીવનદૃષ્ટીથી કંઈ ત્યાગવાની જરૂર પણ રહેતી નથી. ભક્તનું ચિત્ત જ્યારે ભજનમાં લાગે છે, ત્યારે આપોઆપ જ ઇન્દ્રિયાદિની ભોગવામના તેને છોડી ચાલી જાય છે. એ વખતે તેની બુદ્ધિવૃત્તિની ઉત્તતિ થાય છે, અને તે સૂક્ષ્મ વિષયોમાં મુખાનુમુખ કરવા લાગે છે. જ્યારે તેનું મન આધ્યાત્મિકતાની ઉચ્ચતર ભૂમિમાં આરોહણ કરે છે, ત્યારે તેને નિમ્નતર ભૂમિના કોઈ વિષયોનો ખ્યાલ સરખો રહેતો નથી.

આ ઉપરથી માત્રુગ પડશે, કે ભક્તિમાર્ગનો વૈરાગ્ય કોઈ વસ્તુનો નાશ કરીને ઉત્પન્ન થતો નથી કેમ કેમ વધતા જતા પ્રકારની માફક ભક્તોનો વૈરાગ્ય વધતો જાય છે, તે સાથે જોગ અંધારું અધિક અજવાળામાં રહી શકતું નથી, તેમ ભગવત્ પ્રેમમાં ઉન્નત ભક્તોની, ઇન્દ્રિયવૃત્તિ તથા બુદ્ધિવૃત્તિની પરિચાલનાથી ઉત્પન્ન થતી મુખભોગની ઇચ્છા, પોતાની મેળે જ તેનાથી દૂર ચાલી જાય છે આવો ઇશ્વર પ્રેમ વધતા વધતાં પરાભક્તિમાં પરિણત થાય છે આવા પ્રભુપ્રેમીઓને પગી કોઈ પ્રકારનાં અનુદાન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી; તેમને માટે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન નથી; પ્રતિમા, મંદિર, ભજનાલય, જૂદા જૂદા સંપ્રદાયો, દેશ, જાતિ— આ બધા કુદ્ર સ્ત્રીમાળદ્વ લાવ અને બંધન આપોઆપ તૂટી જાય છે, કોઈ તેને બંધનમાં રાખી શકતું નથી, કોઈ તેની સ્તંત્રતા નષ્ટ કરી શકતું નથી.

૫ ભક્તોનો વૈરાગ્ય પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે

પ્રકૃતિમા સર્વત્ર પ્રેમનો વિકાસ જોવામા આવે છે સમાજમા જે કંઈ સુદર કે મહત્ છે, તે જાણુ પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તે સાથે એ પણ મગજ રાખવું જોઈએ, કે મન્દ તથા પૈશાચિક લાવો પણ એજ પ્રેમનું વિકૃત અરૂપ માત્ર છે પતિપત્નીનો વિશુદ્ધ દામ્પત્ય પ્રેમ તથા અતિ નીચ કામવૃત્તિ પણ એ એક જ પ્રેમના ભિન્ન વિકાસ માત્ર છે ભાવ એક જ છે, પણ અવસ્થા તથા પ્રયોગ ભેદથી રૂપ વિભિન્ન થાય છે એક જ પ્રેમની પ્રેરણાથી કોઈ દરિદ્રને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે, અને કોઈ પોતાના સગા ભાઈનું સર્વસ્વ હરી લેવા તેના ગળામા છરી લોકે છે પહેલા દૃષ્ટાન્તમા પ્રેમ ઉત્તમ નિપયમા પ્રયુક્ત થાય છે, ત્યારે બીજા દૃષ્ટાન્તમા તેની પ્રેરણા મદદ વિશામા થઈ છે જે અગ્નિ આપણું લોજન પકવવામા સહાયતા કરે છે, તેજ અગ્નિ નિર્દોષ જાળકને જાળી પણ નાખે છે, તેમા અગ્નિના દોષ નથી, વ્યવહાર પ્રમાણે રૂગમા ફરક પડે એ

ભક્તિયોગ પ્રેમના શ્રેષ્ઠ વિકાસના વિજ્ઞાન (Science) સ્વરૂપ છે પ્રેમને યદ્યર્થ ગ્સ્તા પર ચલાવવા માટે, તેને પોતાના જગતમા લાવવા માટે, તનો સફળ્યવહાર કરવા માટે, અને તે દ્વારા પ્રેમતમ ફલ સ્વરૂપ જીવનમુક્તિ મેળવવા માટે ભક્તિ યોગ ઉભાય જતાવે છે ભક્તિયોગ કોઈપણ પદાર્થનો ત્યાગ કરવાનું મ્હાલ વિના માત્ર એટલું જ કહે છે, કે “એ પરમ પુરુષમા ચિત્ત રાખો” અને એતો સ્વાભાવિક જ છે, કે જેઓ પરમપુરુષના પ્રેમમા ગમ્ત જાને છે, તેમનામા હીન વાસના રહી

શક્તી જ નથી. આમ થવાથી લક્ષ્મીને ત્યાગ સહજ સાધ્ય થાયછે.

ભક્તિયોગ કહે છે કે:- “હે માનવ ! સુંદર વસ્તુ તરફ તું સહેજે આકૃષ્ટ થાય છે, લગવાન પરમ સુંદર છે, માટે તું તેને અંતઃકરણપૂર્વક આહતાં શીખ.”

મનુષ્યમુખમાં, આકાશમાં, ચંદ્રતારકામાં જે ચૈતન્યનો વિકાસ જોવામાં આવે છે તે ક્યાંથી આવ્યો ? એ જાણ્યાં સૌન્દર્યસ્વરૂપ લગવાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે. તમ્ય માવા સર્વેમિદં વિભાનિ ॥ લક્ષ્મીની આ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જ્યોત્સના પહોંચેછે, તેઓનો છુદ્ધ અહંભાવ તદ્દન નાશ પામે છે, તેમની સર્વ આસક્તિ ગાદી જાય છે અને તે સાક્ષી સ્વરૂપ થઈને પ્રકૃતિના સર્વ વ્યાપાર જુવે છે ગમે તેટલા દ્વંદ્વ કે સંઘર્ષ આવી પડે પણ આપણે તો સાક્ષી સ્વરૂપ થઈ જોવા કરવું. જો આપણે સંસારના પ્રવાહમાં પડ્યા રહીએ, તો એ જાણા ધક્કા પણ આપણે સહન કરવા જ પડે, પરંતુ એ પ્રવાહમાંથી બહાર નીકળી તટસ્થ રહીએ, તો પ્રેમસ્વરૂપ લગવાનના અનન્ત પ્રકાશની લીલા આપણા જોવામાં આવે.

સંસ્કૃતમાં લગવાનનું એક નામ ‘હરિ’ છે; તેનો અર્થ એ છે કે જે સર્વને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આપણે વિષયો તરફ ખેંચાઈએ છીએ પણ તેમાં એવું શું છે, કે જે આપણને તેના તરફ ખેંચે છે ? પ્રાણહીન જડ વસ્તુ ચેતન્યમય આત્માને ખેંચી શકે જ નહિ. મનુષ્યનું સુંદર મુખ જડ પરમાણુઓથી સંગઠિત છે, તેના ઉપર બીજાઓ શ્રીદા શ્રીદા કેમ થાય છે ? જડ પરમાણુઓમાં એટલું સામર્થ્ય રહી શકે જ નહિ; તે સર્વની પાછળ કોઈ ઈશ્વરી શક્તિ, કોઈ ઈશ્વરી પ્રેમની લીલા,

અવશ્ય વિદ્યમાન છે. અરુ પુરુષો એ બાણતા નથી, પરંતુ તેઓ બાણે કે ન બાણે, છતાં તે દ્વારા તેઓ આકૃષ્ટ થાય છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ, તેમજ નીચમાં નીચ ભાવો ઇશ્વરી પ્રભાવનાં કિરણ માત્ર છે. ગૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે —

ન વા ભરે વસ્ય કામાય પતિ પ્રિયો

મવત્યારમનસ્તુ કામાય પતિ પ્રિયો ભવંતિ ॥

“હે પ્રિયતમે ! પતિને માટેજ પતિ ઉપર કેાઈ પ્રીતિ કરતુ નથી, પતિના અતરસ્થ આત્માને માટેજ પતિ પ્રિય લાગે છે.” આ પ્રમાણેજ પુત્ર, પત્ની ઇત્યાદિની પ્રીતિના સબધમા સમજી લેવું ભગવાન મોટા લોહચુલક જેવા છે, અને બધા જીવો લોહાના ઢુકડા સમાન છે સદાસર્વદા આ જીવો એ સુખજ દ્વારા ખેંચાય છે જીવોની સર્વ પ્રકારની ચેષ્ટા આ આકર્ષણના કૃત સ્વરૂપ છે અનણ્યપણે સર્વ તેના તરફજ ગતિ કરી રહ્યાં છે, હેન્ટે એક દિવસ જરૂર ત્યાં પહોચી જશે અને તેમા ચાટી જશે, એટલે કે જીવ પગમા ભાના સ્વરૂપમા મળી જશે

ભક્ત આવા જીવનસંશ્રામનો અર્થ પહેલેથીજ સમજે છે, એ કારણથી તે સર્વ આકર્ષણના મૂળ કારણ સ્વરૂપ શ્રીહરિની પાને સત્વ જવાની ઇચ્છા કરે છે. આ આકર્ષણનો અનુભવ ભક્તોનાં ચિત્તને બીજા આકર્ષણોમાથી (વિષયા સંકિતમાંથી) છુટા કરી દે છે. તેમનું હૃદય ભગવત્ પ્રેમથી તરબોળ થઈ જાય છે, તેથી પછી સુદ્ર વિષયપ્રેમને ત્યાં ક્યાથી સ્થાન મળે? આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્ત કેાઈ

પ્રદારનો લેદ જોનો નથી; મનુષ્યને તે મનુષ્યરૂપે જોતો નથી, પણ તેની અંદર પોતાના પ્રિયતમને જુવે છે, જેના તરફ તે જુવે છે તેમાં તેને પ્રભુનોજ પ્રકાશ જોવામાં આવે છે. જગત્ની અંદર આવા લકતો ઘોડાઘણા હુમેશાં હોય છેજ. આવા લકનોના હૃદયમાં ક્રોધ, ઘૃણા, ઈર્ષ્યા આદિનો ભાવ જરાપણ રહેતો નથી, કેમકે એનો સર્વત્ર પ્રેમમય પ્રભુનાજ દર્શન કરે છે; પ્રેમમાં એ હલકી વૃત્તિઓને સ્થાનજ ક્યાંથી હોય ?

૬. ભકિતયોગની સ્વાભાવિકતા.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પૂછ્યું હતું કે:—

एव सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमङ्गलं तेषां के योगवित्तमा ॥

જે સર્વદા અવહિત ચિત્તે તમારી ઉપાસના કરે છે, તે, અને જે અવ્યકત નિર્ગુણના ઉપાસક છે તે બેમાં વધારે સાચો યોગી કયો ?

તેના ઉત્તરમાં શ્રી ભગવાન કહે છે કે:—

मखावेश्व मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अद्वया परमोपेता स्ते मे युक्ततमा मता ॥ ૧૨ ॥

(ગીતા ૧૨ અધ્યાય)

“જે લોકો મારામાં મન જોડીને એકરમ થઈ શ્રદ્ધા-પૂર્વક મારી ઉપાસના કરે છે તે મારા શ્રેષ્ઠ ઉપાસક છે. અને તેઓજ શ્રેષ્ઠ યોગી છે.”

“જે લોકો ઇન્દ્રિય સયમપૂર્વક સર્વત્ર સમખુદ્ધિ થઈને નિર્ગુણ, અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિત્ત, નિર્વિકાર, અચળ, નિત્ય સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે, તે લોકો પણ સર્વભૂતના હિતમાં રત હોવાથી મને જ મેળવે છે આ લોકોનું ચિત્ત અવ્યક્તમાં આસક્ત હોવાથી તેમને વધારે તકલીફ પડે છે, કારણ કેહાલિમાની વ્યક્તિ ઘણી મુશ્કેલીથી અવ્યક્તને પહોંચી શકે છે, પણ જે લોકો સમુદય કાર્ય મને સમર્પણ કરીને દૈનિક ચિત્ત થઈ માફ ધ્યાન ધરે છે, તથા મારી ઉપાસના કરે છે, તેમનો હું સત્ત્વ જન્મ મૃત્યુરૂપી સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરૂ છું, કેમકે તેમનું મન મદાં માનમાં આસક્ત છે.”

અહીં જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગ બંનેને લક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે જ્ઞાનયોગ અવશ્ય શ્રેષ્ઠમાર્ગ છે, પરંતુ તેની સાધના ઘણી જ કઠણ છે ભક્તિયોગ સાધાણું બુદ્ધિવાળા માણસો માટે સહેજ અને સુખમાધ્ય છે, કારણ તેમાં મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ઇન્દ્રિયપ્રાપ્તિ માટે સહેલાઈથી ઉપયોગ થઈ શકે છે, બ્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં એ બધી પ્રવૃત્તિઓને રોકવી પડે છે. ગોપીઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો આ રીતે ભક્તિલાભ માટે ઉપયોગ કર્યો હતો

તત્ત્વિચ્છન્તાવિપુલાહ્લાદ ક્ષીણપુણ્યવચ્ચા તથા ।

તદ પ્રાપ્તિ મંદદ્ દુ ભવિલીનાશેષપાતકા ॥

ચિન્તયન્તીજગત્સૂતિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપિણમ્ ।

નિરુચ્છવાસતથા મુક્તિં ગતાન્વાગોપરુચ્ચકા ॥ (વિષ્ણુપુરાણ)

ભગવાનનું ચિન્તન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પગલ આહલાદથી તેના પુણ્યકર્મોના બાધન ક્ષીણ થઈ ગયા અને

ઇશ્વરની અપ્રાપ્તિને લઈને ઉત્પન્ન થયેલ મહાદુઃખથી તેનાં બધાં પાપો નષ્ટ થઈ ગયાં. જગતના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપનું તન્મય થઈ, (તન્મય થવાથી શ્વાસ પણ ચાલે છે કે નહિ તે બાબત પડતી નથી) ચિન્તન કરવાથી તે ગોપકન્યકાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

લક્ષિતયોગનું રહસ્ય એ છે, કે મનુષ્ય હૃદયમાં જેટલા પ્રકારની વાસના કે લાવ છે તેમાંથી એકકે સ્વરૂપતઃ બરાબર નથી. તેમને ધીરે ધીરે પોતાના કાબુમાં લાવી કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ તરફ તેમની જાતિ ફેરવવાથી પરમ ઉત્કર્ષ પમાય છે. ભગવાન જ સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિસ્વરૂપ છે, આ વાત સમજીને ભક્ત વિધવાદિ મુખદુઃખથી અલિપ્ત રહીને માત્ર ભગવાનની જ અપ્રાપ્તિથી દુઃખ, અને તેમનાજ લાભથી મુખ અનુભવે, તો તેને પરમશાન્તિ લાભ થાય એમાં નવાઈ નથી. આ ઉપરથી સમજાશે, કે મનુષ્ય માત્રને માટે ભક્તિનાર્ગ સ્વાભાવિક તેમજ સરળ છે.

૭. સાર્વજનિક પ્રેમ

સમષ્ટિ પ્રત્યે જો બરો પ્રેમ હોય, તો પછી વ્યષ્ટિ પ્રત્યે બરો પ્રેમ થાય. ઇશ્વરજ સમષ્ટિ છે, અને જગત્ વ્યષ્ટિ છે. સર્વવ્યાપી અખંડ સમષ્ટિની અંદર હ્રદ્દ હ્રદ્દ ખંડ જગતો વિદ્યમાન છે, તેથી સમષ્ટિ પ્રત્યે જો પ્રેમ થાય તો જરૂર જગત્ પ્રત્યે પણ પ્રેમ થાય. વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિમાં

તથા વિશેષમાંથી સાધારણ તત્ત્વમાં જવું, એ ભાગત વર્ષનાં દર્શનશાસ્ત્રો તથા ધર્મેત્રું ખાસ લક્ષણ છે. તેથી જેને જાણવાથી ઘણું જ્ઞાન થઈ જાય છે, એ સમર્પિત, એક, નિરપેક્ષ, સર્વભૂતમધ્યસ્થિત, પરમ પુરુષને ઓળખવા એજ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય હોય છે; જેના ઉપર પ્રેમ કરવાથી અચર્ય વિશ્વબ્રહ્માંડ તરફ પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એ સર્વગત પુરુષને સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભક્ત મથે છે; અને જેના ઉપર જય મેળવવાથી આખા જગત્ ઉપર જય મેળવાય છે, તે મૂળ શક્તિને જીતવાની યોગી ઇચ્છા રાખે છે. ભારત વાસીઓની મનોગતિનો ઇતિહાસ જોવાથી માત્રમ પડશે, કે જડવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ભક્તિતત્ત્વ, દર્શન, -એ સર્વ વિભાગોમાં “ ઘણું ” માંથી “ એક ” સર્વગત તત્ત્વનું અનુસંધાન એજ તેમનું એકમાત્ર ધ્યેય છે. આ પરિદેશ્યમાન જગત્ સમર્પિત સ્વરૂપ ભગવાનની અલિખ્યકિત છે, એવો જોધ થવાથી ભક્તના હૃદયમાં પ્રભુસેવાભાવે જગત્નું હિત સાધવાની પ્રેરણા સહેજ જાગે છે. આ હિતસાધનની શક્તિ પ્રભુપ્રેમ દ્વારાજ મેળવી શકાય છે.

વળી ભક્ત કહે છે, કે સર્વ તેનુંજ-ઈશ્વરનુંજ-છે, જે મારા પ્રિયતમ છે. ભક્તને સર્વ વસ્તુ પવિત્ર તથા સુંદર માત્રમ પડે છે, કારણ એ જાણી વસ્તુઓ તેના પ્રિયતમની છે. આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્તની આંદરથી દ્રેષ તથા હિંસા-બુદ્ધિ આદ્યાં જાય છે. ભક્તની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ પછી મનુષ્ય મનુષ્ય રહેતો નથી, પણ ભગવાન સ્વરૂપ થઈ જાય છે, અને બીજાં પ્રાણીઓમાં પણ ઈશ્વરબુદ્ધિ

થાય છે. આ અવસ્થામાં લકતને સર્પદંશ થાય તોપણ તેને તો એવો બોધ થાય છે, કે તે સર્પ પોતાના પ્રિયતમ તરફથી સંદેશો લઈને આવેલ છે.

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्ति रसविवारिणी ।

कर्तव्या पंडितैः ज्ञात्वा सर्वभूतमयंहरिम् ॥

કુરિ સર્વ ભૂતમાં અવસ્થિત છે એમ સમજી પંડિ-
તોએ સર્વ પ્રત્યે નિષ્કામ લકિત આચરવી જોઈએ.

આવા પ્રગાઠ સર્વધાહી પ્રેમનું કૃપા પૂર્ણ આત્મમગ-
ર્પણ છે. આ દશામાં કદ નિવાસ થાય છે, કે સંસારમાં
સારું બુરું જે કંઈ થાય છે તે અનિષ્ટને માટે થતું નથી,
પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી કસ્યાણને માટેજ થાય છે. આ
સ્થિતિનેજ શાસ્ત્રમાં ‘અપ્રાતિકૂચ્ય’ કહેલ છે.

અધિકાંશ મનુષ્યો દેહમુખનેજ પોતાનું સર્વસ્વ સમજે
છે, કારણ ઇન્દ્રિયમુખલાલગાફી અસુર સર્વમાં ઘુસી ગયો
છે. જેઓ લાંબી લાંબી વાંતાના ફડાકા મારે છે, તેઓની
અવસ્થા પણ વધારે સારી નથી. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ
કહેતા, કે (વિપથી) પંડિતો ગીધડાંની માફક ધણે ઉંચે ઉડે
છે, પણ તેમની નજર તો મડદાં (ઇન્દ્રિયમુખલોગ) ઉપરજ
હોય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય સ્વાર્થત્યાગ કરવાને માટે અંતઃક-
રણ પૂર્વક તૈયાર થતો નથી, ત્યાં સુધી તે ખરો લકત ધડ
શકતો નથી. સાધુ વ્યક્તિ બીજાઓની સેવામાં ધન, પ્રાણ
ઇત્યાદિ સર્વનો ઉત્સર્ગ કરવા તૈયાર રહે છે. તેઓ જાણે
છે, કે જગત્ અનિત્ય છે, અને જે શરીર માટે બધી લોગ-
સામગ્રી એકઠી કરવામાં આવે છે, જેને લઈને અંતરમાં આટલી

ખધી સ્વાર્થપ્રજ્ઞતા બળે છે, તેતો ક્ષણભંગુર છે. સાંસારિક કોઈ વસ્તુ ચિરકાળ રહેનારી નથી, તો પછી કોઈ મંદ કાર્યમાં શરીર તથા ધનાદિનો ઉપયોગ ન કરતાં, શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો યોગ કરવામાં આવે, તો તે અતિ કલ્યાણકર છે. જીવનનું સર્વપ્રધાન કાર્ય સર્વ પ્રાણીઓની સેવા એજ હોવું જોઈએ; જેઓ આમ કરે છે તેઓજ શ્રેષ્ઠ છે. માટેજ ભકતો કહે છે કે, “આપણે જગતના સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં મૃતવત્ રહેવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે જેઓ રહી શકે, તેજ ખરેખર આત્મસમર્પણ કરી શકે છે, અને તેઓજ ભગવાનનું સાચું શરણ લઈ શકે છે. “Let Thy will be done.” “પ્રભો ! તારી ઇચ્છાજ પૂર્ણ થાઓ.” જીસસ ક્રીષ્ચના આ વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરું આત્મસમર્પણ અથવા શરણાગતિ છે.

પ્રકૃત ભકત પોતાને માટે કોઈપણ ઇચ્છા રાખતો નથી, તેમ કોઈ કાર્ય કરતો નથી; એતો દીનભાવે એવી જ પ્રાર્થના કર્યા કરે છે કે, “પ્રભો ! હોકો તમારા આપેલા સાંસારિક પદાર્થો પોતાના તરીકે માને છે, અને તેને લઈને અહંભાવમાં આવીને તમારા નામમાં મોટાં મોટાં મદિરા બાંધે છે, તથા ઘણું ઘણું દાન આપે છે; પણ હુંતો આપનો શરણાગત છું, દીનાતિદીન છું; જે કંઈ માફ છે તે આપનું દીધેલું હોવાથી ખરેખર આપનું જ છે; તેથી હુંતો મારા સર્વસ્વની સાથે મને પોતાને આપના પાદપદ્મમાં સમર્પું છું; આપ મને છોડશો નહિ,—એજ મારી એક પ્રાર્થના છે.” આવા આત્મસમર્પણ પછી સર્વ પ્રકારની આસક્તિ નાશ થઈ બચે છે, કેવળ સર્વ-

બૂનોના અંતરાત્મા તથા આધાર સ્વરૂપ લગવાન પ્રત્યે જ પ્રેમાત્મિકા આસક્તિ રહે છે. આવી પ્રેમાસક્તિ હવાત્માને માટે બાંધનના કારણરૂપ થતી નથી, પરંતુ સર્વ બાંધનમાંથી મુક્તિના કારણરૂપ બને છે.

૮. પરાવિદ્યા અને પરાભક્તિ એકજ છે.

ઉપનિષદ્માં પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે:-

દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इतिस्म यद् मन्त्रविदો वदन्ति परा चैवापरा ॥

તત્રાપરા ધ્રુવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽપર્વવેદઃ

શિક્ષાકલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો ડ્યોતિપમિતિ ।

અથ પરા યમા તદક્ષર મધિગમ્યતે ॥

મુન્ડકોપનિષદ્

પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીઓ કહે છે, કે બે વિદ્યા જાણવા જેવી છે, પરા અને અપરા. એ બેમાં અપરા વિદ્યા એટલે ઋગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વવેદ, શિક્ષા (વેદની ઉચ્ચાર પદ્ધતિનું શિક્ષણ), કલ્પ (યજ્ઞ કરવાની રીત), વ્યાકરણ, નિરુક્ત (વૈદિક શબ્દોની ઉત્પત્તિ અને અર્થનો કોષ), છન્દ અને જ્યોતિષ; અને જે દ્વારા અક્ષરપ્રજ્ઞાને જાણી શકાય તે પરા વિદ્યા. પરાવિદ્યા અને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન એકજ છે. દેવી ભાગવતમાં પરાભક્તિ સંબંધી લખ્યું છે કે, "જેવી રીતે તેલને એક કામમાંથી બીજા કામમાં નાખતી વખતે અવિચ્છિન્ન ધારા

ચાલે છે, તેવીજ રીતે મન જ્યારે એકધારું ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા કરે છે, ત્યારેજ પરાભક્તિનો ઉદય થાય છે.”

ખીન્ન બધા પ્રકારની ભક્તિ, એ પરા ભક્તિને પહોંચવાનાં પગથીઆં રૂપ છે. મનુષ્યોનો પ્રેમ જ્યાં પ્રતિદાન મળે છે, ત્યાંજ સાધારણ રીતે ઢળે છે; પ્રતિદાન ન મળે તેા ગાણસ ઉઠાસીન થઈ જાય છે એવા બહુજ થોડા જોવામાં આવે છે, કે જેઓ પ્રતિદાનની અપેક્ષા વિનાજ પ્રેમનો પ્રવાહ ચલાવે છે. આવા પ્રેમની તુલના પતંગના અગ્નિ પ્રત્યેના પ્રેમની સાથે સરખાવી શકાય. અગ્નિમાં આત્મસમર્પણ કરી પતંગ મરી જાય છે, કારણ એ એનો સ્વભાવ છે પતંગ એ સર્વોચ્ચ પ્રેમના દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપ છે. જ્યારે આધ્યાત્મિક વિષયમાં આવો પ્રેમ જાગે, ત્યારેજ પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રેમમાં લેવાહેવાનો ભાગ હોવો જોઈએ નહિ જ્યાં આવી આશા રહે છે, ત્યાં યથાર્થ પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી; ત્યાં તેા કેવળ પ્રેમની દુકાનદારી ચાલે છે, એમ કહી શકાય. જ્યાં સુધી ભગવાન પાસેથી કંઈ મેળવવાની આશા રહે છે, ત્યાં સુધી ભક્તિ ભયભિશ્રિત હોય છે, અને જ્યાં ભય છે, ત્યાં પ્રકૃત પ્રેમનો વાસ નથી જરા પ્રેમપૂર્વક કરેલી ભક્તિ અને કંઈ મેળવવાની આગાધી કરેલ ભક્તિ વચ્ચેનો તફાવત નીચે આપેલા દૃષ્ટાન્ત પરથી સમજાશે

એક વજ્રત કોઈ બાદશાહને જગલમા કરતાં કરતાં એક સાચા સાધુની ભેટ થઈ. તે સાધુની ચવિત્રતા તથા તેનું પ્રકૃત જ્ઞાન જોઈને રાજા ઘણો ખુશી થયો, અને પોતાના

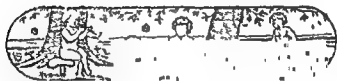
રાજ્યમાં પધારવા માટે તેને ઘણું આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પહેલાં તો તે સાધુ પુરૂષે આવવાની ચોકખી ના દફી, પણ બાદશાહનો અતિશય આગ્રહ જોઈ ઘોડા દિવસ માટે તેઓ તેની રાજધાનીમાં ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે બાદશાહ આ સાધુ પુરૂષને પોતાની પામેથી દાન ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી. તેનો અતિશય આગ્રહ જોઈ તેમણે દાન સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું, પણ બાદશાહ તે દાન આપતાં પહેલાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “પ્રભુ ! મારી સંતતિમાં વધારો કર, મારી સંપત્તિમાં ઉમેરો કર, મારા રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી આપ, અને મારું શરીર નીરોગી રાખ ”

બાદશાહની આ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાર પહેલાં જ સાધુએ ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું આ જોઈને બાદશાહ તેની પાછળ દોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ સાધુ મહારાજ ! આપ દાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? ”

સાધુએ જવાબમાં કહ્યું, “ ઓ લિહુક ! હું લિહુકની પાસેથી લિહુ લેતો નથી. તું સ્વયં લીળ માગે છે, તો પછી મને શું આપી શકીશ ? પાછો જા, અને મને મારે રસ્તે જવા દે. ”

આ દૃષ્ટાન્તમાં લિહુક ભક્ત, અને ભગવાનના યથાર્થ પ્રેમી ભક્તની વચ્ચેનો તફાવત બતાવ્યો છે. મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કરેલી ભક્તિ પણ હલકા પ્રકારની જ છે. પ્રેમના બદલામાં કંઈ પણ માગવું નહિ, પ્રેમ સમર્પી સામું કંઈપણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ.

આગળ કહ્યું છે, કે પ્રેમમા કોઈ પણ જાતનો ભય નહીં શકતો નથી ભયથી ભગવાન ઉપર પ્રેમ કરનારાઓ મનુષ્યત્વની નીચી શ્રેણીમા રહેનારા છે. ભગવાન મળ્યા પછી તેમની ધારણા એવી હોય છે, કે એ એક મહાન પુરુષ છે, અને તેના એક હાથમા ગદા, અને બીજા હાથમા ચાલક છે, તેના હુકમ નહિ માનવાથી તે સજા કરે છે આ જાતની ઉપાસના હલકા પ્રકારની છે, કેમકે જરા પ્રેમમા ભય હોતોજ નથી

પ્રકરણ બીજું

૧. ભક્તિના આધિકારી કોણ ?

यदृच्छया मरकटादौ जातध्वस्तु य. पुमान् ।

न निर्विण्णो नानिसक्तो भक्तियोगोऽस्यसिद्धिर् ॥

“ જે પુરૂષને યથાર્થ વૈરાગ્ય અથવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તેમજ સંસારમાં પણ જેને વિશેષ આસક્તિ નથી, અને મારી કથા આદિમાં જેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેને ભક્તિયોગનું સાધન સિદ્ધિ આપનાર છે ”

ભક્તિયોગ જાતિ, કુળ કે ઉંમરની અપેક્ષા ગણતો નથી. ઘડપણ આવે ત્યાં મુખી ભક્તિ મુક્તવી ગળવાનો વિચાર ભ્રમભૂલક છે. રામકૃષ્ણદેવ કહેતા, કે જો ભક્તિ-બીજ વાવવું હોય તો હૃદય કોમળ હોય ત્યારે વાવવું નાનપણમાં હૃદય માટી જેવું મુલાયમ હોય છે, માટે તે વળતે જ જો બી વાવવું, જો મર્વનું કર્તવ્ય છે સંસારમાં પડી ગયા પછી હૃદય ગળેલી ઈંટ જેવું સખત થઈ જાય છે. ત્યારે તેમાંથી ફણગો ફૂટી શકતો નથી વિદ્યા તથા ધનની ઉપાર્જના સાથે જ ભક્તિનું પણ સાધન કરવું જોઈએ, કેમકે ધર્મહીન વિદ્યા તથા ધન ઘણી વખત અકલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

શિષ્યો નાસીદવાક્ય જનનિ તવ મંત્રે પ્રજપિતુમ્ ।

કિશોરે વિદ્યાયાં વિપ્રમવિષયે નિષ્ઠાનિ મનઃ ॥

દ્વદારીં મીતોઽહં મહિષગણઘંટાઘનરવા ।

ક્ષિરાલમ્બો લમ્બોદરજનનિ કં યામિ દારણમ્ ॥

“હે ગણપતિમાતા દુર્ગા ! નાનપણમાં મારામાં બોલવાની શક્તિ ન હતી, તેથી હું તારો મંત્ર જાણી શક્યો નહિ, કિશોરાવસ્થામાં વિદ્યામાં તથા જીવનનીમાં અસાગના પદાર્થોમાં મન મગ્ન રહેતું, તેથી ત્યારે પણ હું તારી ભક્તિ કરી શક્યો નહિ માતા ! હવે ઘડપણમાં યમના વાહન પાડાના ગજાના ઘંટનો અવાજ સાંભળી હું થયો જાઉં છું. મા ! હવે હું કેને શરણ જાઉં ? તમારા વિના મારો જીવો એકલે આશરે નથી ”

આખી ઉમ્મર ધર્મહીન જીવન ગાળવાથી છેવટે ઘડપણમાં આ રીતે વિલાપ કરવો પડે છે

મૃત્યુને માટે તો દરેક દાણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. મૃત્યુને મન તો બાળક, યુવા, વૃદ્ધ-એ ગદ્યાં મરણાં જ છે. તેનાથી ડરતા રહેવાથી ફાયદો નથી, પણ વીરતાપૂર્વક તેની સામે થવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. એકમાત્ર ધાર્મિક જીવન જીવવાથી જ આ જાતનું સાહસ મેળવી શકાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે તેમ -

યુવૈવ ધર્મસીલ- સ્વા દનિય સન્તુ જીવિતમ્ ।

કો હિ જાનાતિ કરવાય મૃત્યુકાલો ભવિષ્યતિ ॥

“યુવાવસ્થામાં જ ધર્મપ્રાપ્તિ કરી લેવી, કારણ જીવન દુર્ગ-

ભંચુર છે; આજે કોનું મૃત્યુ થવાનું છે, એ કોનું જાણી શકે ?”

Always be thou prepared and so live that death may never find thee unprepared.

Imitation of Christ

ધ્રુવ અને પ્રહલાદની માફક નાનપણમાં જ લકિત કરવાથી દયામય ભગવાનનું દર્શન સહેજે થાય છે, તે વખતે માંસારિક વિષયોથી ચિત્ત મલિન થયેલું હોતુ નથી, તેથી ભગવદ્ભાવ સહેલાઈથી પ્રકટ થાય છે. લકિતવર પ્રહલાદ કહે છે તેમ “દુર્લભ માનુષં જન્મ તદ્વપ્ય ધ્રુવ મયંદમ્ ॥ એક તો મનુષ્ય જન્મ જ દુર્લભ છે, તેમાં વળી જીવનમાં મક્ષણકામ થવું એતો તદ્દન જ અનિશ્ચિત છે, માટે વખત ગુમાવ્યા વિના નાનપણમાં જ લકિતસાધન કરી લેવું

પૃથ્વી ઉપર જે જે મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, તેમના જીવનચરિત્રો તપાસવાથી માલૂમ પડશે, કે તે બધાએ બાસ્વાવસ્થાથી જ લકિતનું ઉપાર્જન કર્યું હતું. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ચૈતન્યદેવ, જીમ્સ-કાઇસ્ટ, તુકારામ-આ મર્વનાં દુઃટાન્ના આપણને એજ માર્ગ બતાવે છે

ભગવાનની નજરે કોણ ઉચો કે નીચો નથી. અખો કહે છે તેમ—

“ ઉચ પરા તે ઉચ ન જાણ, નીચ તે નોંહે નીચ નિર્વાણ,
ઉચમાં રામ જમણો નથી ભર્યો, અને નીચ પિંડ ઠાલો
નથી કર્યો ”

નીચ કોમમાં જન્મ્યા હોવા છતાં ભગવાનની કૃપા

મેળવનાગ ઘણા ભાગ્યશાળી ભક્તોનાં નામ શાષ્ટોમાં મેળ્યું છે.

ગરુડપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

અષ્ટવિધાદેવ્યા ભક્તિ યંસ્મિન્ મ્લેચ્છોડપિ વર્તતે

સ વિપ્રેન્દ્રો મુનિઃ શ્રીમાન્ સ યતિઃ સ ચ પંડિતઃ ॥

અષ્ટવિધ ભક્તિનો શ્લેષ્ઠમાં પણ પ્રકાશ થઈ શકે છે; ત્યારે તે શ્લેષ્ઠ રહેતો નથી, પણ વિપ્રશ્રેષ્ઠ, મુનિ, શ્રીમાન્, યતિ અને પંડિત રૂપ થઈ જાય છે.

રાહિદાસ ભક્ત બને ચમાર હતા, મદ્રાસ ઇલાકામાં થઈ ગયેલ નન્દા ભક્ત ઢેઢ હતા, તેજ દેશના તિરૂપ્પાન આલોયાર નામના શ્રેષ્ઠ ભક્ત પણ બને ચાંડાળ હતા, તથા હન્નિદાસ નામના ચૈતન્યદેવના શિષ્ય મુસલમાન હતા.

આધરયા ચરણં પ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય વા ।

કુન્દમાયાઃ કિમુનામરૂપ મન્થિકં કિં તત્ સુદામ્નો ધમમ્ ॥

વંશઃ કો વિદુરસ્ય યાદવવતે રમસેનસ્ય કિં પૌરુષમ્ ।

મક્તયા તુપ્યતિ કેવલં ન ચ ગુણે ભંક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥

“મહાભારતમાં વર્ણિત ધર્મવ્યાધમાં આચરણ ક્યાં હતું? દુવની ઉમ્મર કેટલી હતી? ગજેન્દ્રમાં વિદ્યા ક્યાં હતી? વિપ્ર સુદામા પાને ધન ક્યાં હતું? વિદુરમાં કુળની શ્રેષ્ઠતા ક્યાં હતી? તથા યાદવપતિ ઉમ્મેનમાં પૌરુષ ક્યાં હતું? છતાં પણ માધવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. ભક્તિ પ્રિય માધવ ગુણની દરકાર કરતા નથી, પણ કેવળ ભક્તિથી જ સંતુષ્ટ થાય છે”

જો કે વિદ્યતા ભકિતનું આવશ્યક અંગ નથી તોપણ વિદ્યાથી વિચારશક્તિ વધે છે, અને તેની મદાયથી ભકત ઘણા પ્રકારના ભ્રમમાંથી બચી જાય છે, માટે તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરવાની જરૂર છે.

અખો કહે છે તેમ:-

“જ્ઞાન વિના ભકિત નવ થાય,
તેમ ચક્રુહીણો જ્યાં ત્યાં અથડાય.”

આ ઉપર એક દષ્ટાન્ત છે:-

જગતને ઉઘે રસ્તે દોરનાર ભૂતોની એક ટોળી હતી તેઓ પોતાના રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે માનવીઓને કુમાર્ગે ચડાવવાના પ્રયત્નો કરતા. એક વખત દરેક ભૂતે રાજાને પોતે કરેલાં પરાક્રમોની હકીકત કહી સંભળાવી તેમાંના એક ભૂતે કહ્યું કે, “મેં સુકિત કરીને નિશાળે જતા છોકરાઓ પાસે તેમની ચોપડીઓ ફૂવામાં ફેંકાવી દીધી.” રાજાએ એ ભૂતનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં, અને શાળાસી આપી. બીજા ભૂતોને ગાથી ધર્ષા થઈ, અને તેઓ કહેવા લાગ્યા, કે અમારાં મહાન્ પરાક્રમોની તમે કદર ન કરી અને આવી નાની સ્તરૂળી વાત માટે આ ભૂતનાં આટલાં બધાં વખાણ !”

રાજાએ જવાબ દીધો: “તમે બધા ભૂલો છો, તમારા બધાનાં કરતાં તેનું પરાક્રમ ચડે તેનું છે. ખાતરી ન થતી હોય તો પરીક્ષા કરી જોઈએ.”

એમ કહી તે રાજા ભૂતોની ટોળીને એક ગામડામાં લઈ ગયો. ત્યાં એક અંધ શ્રદ્ધાવાન અબણુ રામભકત રહેતો હતો, તેની પાસે દેવદૂતોનો વેષ ધારણ કરી તથા

માથે ઝોડ ગધેડો લાઈ એ મઠગી પહોચી પત્રી ભૂનોના રાજાએ તે મૂર્ખા લક્ષ્મણને કહ્યું કે પ્રભુ તમારી લક્ષ્મણી બહુ પ્રસન્ન થયા છે, તમને વૈકુંઠમાં તેડી જવા માટે અમને મોકલ્યા છે, અને સાથે વાહન પણ મોકલ્યું છે આખે પાટા બાધી તેઓ તે લક્ષ્મણને બહાર લાવ્યા, અને ગધેડા પર બેસાડી તેને લઈ બાજરમાં છોડી આપ્યા ગયા તેની આવી સ્થિતિ જોઈ બધા હસવા લાગ્યા, અને ગધેડા પરથી તેને ઉતારી આમ થવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા લક્ષ્મણે બધી હાજીર જોઈ ત્યારે લોકોએ હામી કરી કહ્યું, કે ભગવાને વાહન તો સાડા મોકલ્યું છે !

ત્યાર પછી તે ભૂનોનો રાજા બધાને ઝોક વિદ્વાન ખાસે તેડી ગયો, અને તેને પણ કહ્યું, કે તમને ભગવાન વૈકુંઠમાં બોલાવે છે વિદ્વાને વિચાર કર્યો કે આપણે કંઈ એવા સાધન કર્મ જિજ્ઞાસી લગ્નમાં કર્યા નથી, કે ભગવાન ખાસ વૈકુંઠમાં બોલાવવા દેવદૂતો મોકલે ખરેખર આ તો પ્રેતની ટોળી અને દુસાવના આવેલી દોષી લોકોએ આમ વિચારી તેણે મનોઆજ્ઞા કરી પાણી છાટ્યું, કે આખી ટોળીને ભાગવું પડ્યું નામતા નામતા રાજાએ પોતાની ટોળીને કહ્યું કે, “ જોયું કેવું ભાગવું પડે છે ? બુદ્ધિહીન હોય તો સહેવાઈથી આપણા સકલમાં આવે હવે તમને ચમત્કારે કે દુનિયામાં અજ્ઞાનનો પ્રભાવ કરે ત શમાટે સોયો વધારે પગકમી ગણાવો જોઈએ ”

અસસ કાઈજી તથા રામકૃષ્ણ જેવા જન્મસિદ્ધ મહા પુરોષ વિગ્રાભ્યાગની અપેક્ષા વિનાજ મિદ્ધિ લાભ કરી શકે

છે એ ખરું, પરંતુ આધારણ જનોએ આ વિષયમાં નેઓનું અનુકરણ કરવું નહિ. તેઓએ તો વિદ્યાદ્રાજા જ્ઞાનગણનેા સંચય કરી વિવેક મહિન ભક્તિમાર્ગે આગળ વધવું જોઈએ. વિચાર અને અવ્યાસની ખામીને લઈને ભક્તોમાં નાના પ્રકારના ભ્રમપૂર્ણ ભાવોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. આવા ભાવોથી પોતાનું અને બીજાઓનું ભણું ધવાને બદલે અનિષ્ઠ થાય છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિદીન ભક્તિથી કષ્ટાચારી દુષ્ટ ધર્મગુરુઓની સત્તા કાયમ ટકી રહે છે, માટે આધુનિક યુગમાં ભક્તગણોએ પોતાની બુદ્ધિને પૂરે ઉપયોગ કરી સત્યામત્તનો નિર્ણય કરવો ખાસ જરૂરી છે.

૨. ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણ.

ભાગવતમાં ભક્તોના ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે.

કનિષ્ઠ ભક્ત:-જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રતિભાગા પ્રભુપૂજા કરે છે, પણ હરિભક્તો અથવા અન્ય કોઈની પૂજા કરવા નથી, તે પ્રાકૃત ભક્ત છે. તેમાંથી તેમને ધીરે ધીરે ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિનો લાભ થશે. આ વર્ગના ભક્તો આધારણ રીતે સ્વાર્થપર હોય છે, અને મદ્વિચાર પણ તેમનામાં થોડો હોય છે. સ્વાર્થને જાનર મંદ ઠાર્યો કરતાં તેઓ અવ્યકાતા નથી. તેમનામાં કામ, ક્રોધ, લોભાદિ શત્રુઓ પૂર્ણ માત્રામાં વર્તમાન હોય છે. માત્ર જોગાદિ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અથવા શત્રુ નાશ માટે તેઓ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.

મધ્યમ ભક્ત - જ્યોનો ઈશ્વરમાં પ્રેમ હોય છે, ભક્તોમાં મિત્રભાવ હોય છે, મૂર્ખ વ્યક્તિઓ તરફ જ્યો કૃપાદષ્ટિ રાખે છે, તેઓ મધ્યમ ભક્ત છે તેમનામાં ઈશ્વર પ્રત્યે થોડો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોય છે, તેથી ઈશ્વરના ભક્તો પ્રત્યે પણ તેમને પ્રેમભાવ હોય છે મૂર્ખો પ્રત્યે પ્રાકૃત ભક્તોમાં જે ઘૃણાભાવ જોવામાં આવે છે, તેને બદલે આ ભક્તોમાં થોડી કૃપાનો આવિર્ભાવ થયેલો હોય છે પહેલી અવસ્થામાં શત્રુ પ્રતિ દ્રવ્ય તથા હિંસાભાવથી હૃદય પરિપૂર્ણ રહેતુ હતુ, તેને બદલે હવે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રહે છે, પણ હજી સુધી સમભાવ આવેલો હોતો નથી, અને તેથી ભગવત્પ્રેમમાં પૂરેપૂરી રીતે મગ્ન થવાતુ નથી

ઉત્તમ ભક્ત -

न यस्य स्व पर इति विसेषात्मनिवाभिदा ।

सर्वभूतसम शास्त्र स वै भागवतोत्तम ॥

જ્યોના મનમાં પોતાનુ અને પારકુ એવો ભેદ નથી, અને વિત્તાદિમાં પણ મારૂં અને તારૂં એવુ જ્ઞાન હોતુ નથી, સર્વ જુનોમાં સમદષ્ટિવાળા, જ્યોની ઈન્દ્રિયો અને મન કાંચુમાં આવી ગયેલ છે, તેઓ ઉત્તમ ભક્ત છે

જ્યો સર્વ જુનોમાં ભગવાનનુ અંશરૂપ જુવે છે, અને સર્વ પદાર્થોને ભગવાનમાં અધિષ્ઠિત જુવે છે, તેઓ ઉત્તમ ભક્ત છે

ઈન્દ્રિય દ્વારે ભોગ્ય વિષયોને ગ્રહણ કરવા છતાં પણ, જેનુ મન આનન્દ કે શોકથી છવાતુ નથી, તથા, આ બધી ઈશ્વરની ગાયા છે, એમ જુવે છે. તેઓ ઉત્તમ ભક્ત છે

નથી, અને જે લોકોથી ઉદ્દેશ પામતો નથી, તથા જે હર્ષ ક્રોધ, ભય અને ખેદથી મુક્ત છે—તે મને પ્રિય છે સ્પૃહા વિનાનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાત્ત, કલેશમુક્ત, અને જેણે મર્વ આરભ દોડી દીધા છે, (જે પોતાની વારાનાની પૃત્તિ માટે કોઈ કામનો આગ્રહ કરતો નથી) તે મને પ્રિય છે જે હર્ષ કે દ્વેષ કરતો નથી, જે ગોઝ કે ઇચ્છા કરતો નથી, જે શુભ કે અશુભ કર્મફળની અપેક્ષા રાખતો નથી, એવો ભક્તિમાન મને પ્રિય છે. જે શત્રુ તથા મિત્રમાં, માન તેમજ અપમાનમાં, શીત તથા ઉષ્ણમાં અને મુખ્ય પાંચમાં સમાન હોઈ સર્વત્ર આસક્તિ વિનાનો હોય છે, જેને નિન્દા અને મતુતિ બંને સન્ન છે, જે થોડું બોલનારો છે, અને મર્વ દશામાં સંતોષ માને છે, જે ધન વિનાનો અને મિશ્ર બુદ્ધિ વાળો છે, તે પુરૂષ મને પ્રિય છે જેઓ મનેજ પોતાનું મર્વસ્વ માની ઉપર દહેલા અમૃતતુલ્ય ધર્મને શ્રદ્ધાથી આચરે છે, તેવો ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે ”

અહીં એ પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય કે જે ઉત્તમ ભક્તનું લક્ષણ શત્રુમિત્રાદિમાં સમબુદ્ધિ નાખવી એ હોય તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના ઉત્તમ ભક્ત અર્જુનને સ્વજનને હણવાનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો હશે ?

આ પ્રશ્નનો દુકામાં જવાબ એ છે કે —

૧ અર્જુન ક્ષત્રિય હતા, અને તેમણે ક્ષાત્રધર્મનું અવગ્રહ પાલન કરવું જોઈએ, એ ધર્મથી બ્રહ્મ યજ્ઞ બ્રહ્મવિદ્યા તેઓ પ્રાપ્ત કરવા પાલન કરવા જતા હતા

૨. તેમનામાં રજોશુભની પ્રગળતા હતી, અને ગુણ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરવું એજ સ્વાભાવિક છે, પણ અર્જુન મોહને લઇને જ સ્વભાવ વિરુદ્ધ આચરણ કરવા જતા હતા. સ્વભાવ વિરોધી દરેક કર્મ હાનિકારક છે, તેટલા માટે જ બધો ઉપદેશ આપ્યા પછી ગીતાશ્રુતિ અઢારમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—

સ્વભાવજેન કાંત્તેષ નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

વત્તં નેષ્ટસિ યમ્મોહાત્ કરિષ્વ સ્વવત્તોઽપિ તત્ ॥

હે અર્જુન ! પોતાના સ્વભાવજન્ય કર્મથી બાધાયેલો હોવાથી મોહને લીધે જે તું કરવા ઇચ્છતો નથી, તેજ પ્રકૃતિને સ્વાધીન થઈને તારે કરવું પડશે.

૩. અર્જુને પહેલેથી લડાઈ માટે ૬૬ સંકટપ કથો હતાં, તથા તેમને પહેલેથી જ ખગર હતી કે લડાઈમાં સ્વજનો, વડિલો તથા ગુરુઓ વિરુદ્ધ શત્રો હોવાવાં પડશે, છતાં પણ તેમનામાં લડાઈની તૈયારી કરતી વખતે જરા જેટલા વૈરાગ્યનો પણ ઉદય થયો હતો નહિ, અને લડાઈના મેદાનમાં આવ્યા પછી સ્વજનને સામે ઉભેલા જોઇ જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષણિક અને મોહજન્ય જ હતો;—એટલે તે યથાર્થ વૈરાગ્ય ન હતો. કૃષ્ણ ભગવાને આ વાત સમજાવેજ અર્જુનને કહ્યું હતું કે:—

કુતસ્ત્વા કદમલમિદં વિપત્તે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાયંતુષ્ઠ મત્ત્વર્થ મકીર્તિકર મર્જુન ॥

કુંઠ્યે મા મમ ગમ. વાર્થ નૈતત્ત્વુપપન્નતે ।

કુદં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્વક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥

હે અર્જુન ! આની લયલની મિતિમા અધોગતિઠારક
આ મોહ તને ડ્યાધી હિ પત્ત થયો ? અનાર્થને યોગ્ય આ
મોહથી તારી અપકીર્તિ થશે પાર્થ ! આગ નામર્દ ન બન,
આ તને શોભતુ નથી હૃદયની આવી નિન્દવા લાયક
દુર્બળતા હર ડરી લડના માટે તૈયાર થા

૩ ભક્તિપથમા અતગાય અને તેને દૂર કરવાના ઉપાય

ભક્તિમાર્ગમા અનેક પ્રમારની મુશ્કેલીઓ નડે છે,
કેટલીક બહારની છે, અને કેટલીક અંદરની છે. બાહ્ય અત
નયોમા મુખ્ય કુસંગ કે કુસંગ એટલે કેવળ દુષ્ લોકોની
સંગત નહિ, તેમા પરાગ પ્રવૃત્તિઓ પઠન, કુત્સિત ચિત્રોનું
દર્શન, હલકી જાતના મગીતનું તથા અશ્લીલ શબ્દોનું
શ્રવણ વગેરે બાળનોનો મમાવેશ પણ થાય કે પ્રવૃત્ત ભકત
બનવું હોય તેણે આ સર્વ બાળનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,
નારણ કુસંગાદિથી મનમા કુત્સિત લાવનો ઉદય થાય છે,
તેથી મન માલન થાય છે અને મલિન મનમા શુદ્ધ ભક્તિનું
પ્રતિબિમ્બ પડી શકતું નથી કુસંગ જેવી અનિષ્ટકર બીજી
જોડે વસ્તુ નથી ઘણા બરા મનુષ્યોના મોગ લાગનું
મતન થવાનું ગરબ કુસંગ જ છે કુમાર્ગે ચડાવનાર ધગા
મળે છે, પણ મતરથના યાત્રી વિત્ત કે જો કેમ માણસ
ઉચ્ચ હવનનો અનુભવી થવાની ઇચ્છા કરે છે, તો ઘણું
પર તે જનસમાજની ટીકાને પાત્ર થઈ પડે છે અજ્ઞાન

સામાજિક પદાર્થોના ચિંતનથી તથા વિષયી લોકોના સસર્ગથી લોભવામના પ્રબળ થાય છે, અને આ વાગના મમૂહ જન્મ મરણના કારણરૂપ બને છે, જેથી માણસ વધારે ને વધારે બધાતો બંધાય છે.

સત્મગ, સત્યાત્મપાઠ, ભગવત્ ચિંતન એ આમાથી બચવાના ઉપાય છે કામાદિક હીન વૃત્તિઓ શરીરધારી માત્રના અંતરમા રહે છે જ, પણ માધાન્ય માણસો તેને અધીન થઈ બંધાય છે, જ્યારે મહાત્માઓ તેના વેગને રોકી શકે છે જ પ્રમાણે મહાત્માઓ સાત સાત મર્ષોને મત્રશક્તિ દ્વારા વશ રાખી તેમની પાસે ધાર્યા જેવો કરાવે છે, પણ તે સર્પો તેને કરડી શકતા નથી, તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરૂષો વિવેક રેનાગ્યાદિ દ્વારા આ હલકી વૃત્તિઓને ઢગળમા નાખે છે, તેથી તેમનું અનિષ્ટ પરિણામ તેમને લોભવનું પડતું નથી.

વિવેક વૈરાગ્યાદિના લાભ માટે સત્મગાદિનું મેવન કરવું જોઈએ, તથા તે ઉત્તરાત આપત્તિ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ માર્ગ કાચન એવી પ્રાર્થના કંવી જોઈએ કે —

ॐ મદ્ર કર્ણમિ શ્રણુવામ દેવા । મદ્ર પદ્યે માક્ષમિ ચૈત્રવ્ર ।

શિરં રમે સ્તુષ્વમ સસ્તનમ્મિ શ્વશેમ દયહિત યદાયુ ॥

હે પ્રભુ ! અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે કેવળ ગુણ શબ્દો જ અમે આલગીએ, અમારી નજરે કેવળ કૃપાળુધારી વસ્તુઓ જ ચડે, મુશ્કિલ અવયવો દ્વારા અમે તમારી સ્તુતિ કરીએ, અને અમારું આયુષ્ય દેવતાઓને નિતકર રીતે જાગીએ.

ન જાગુ કામઃ કામાના મુપમોમેન શામ્યતિ ।

इषिया कृष्णवर्मेव भूय दयाभिवर्धते ॥

ઉપલોગ દ્વારા કદી પણ કામની તૃપ્તિ થતી નથી.

અગ્રિમાં થી નાખવાથી જોગ તેની આજ વધે છે, તેમ ઉપલોગ દ્વારા કામની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એટલા માટે,

तस्मा तस्मिन्द्रियाण्याद्यैः नियम्य मातृपंथ ।

वाप्तानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

“હે ભરતકુલભૂપાત્ર ! મર્વથી પહેલાં ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને તું જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપી કામને છાડી નાખ ”

ઇન્દ્રિયોના કામથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, અને તે દ્વારા કામક્રોધાદિનો નાશ થાય છે, એટલે કે તે સાધકના તાળામાં આવે છે

ગીતાજીના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે, કે પરં દૃષ્ટવા નિવર્તને, પરમાત્મના દર્શન થયા પછીજ કામાદિ હીનવૃત્તિઓનો તથા પુનર્જન્માદિનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. જ્યાં મુખી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં મુખી સાધકે બહુજ સાવધાન રહેવું જોઈએ, કેમકે:—

कञ्जलका घरमें जिता इवान होये ।

घोरा सुंद लागे पर लागे ॥

કાજળની કાંટડીમાં જઈએ તો ગમે તંટડી સંભાળ રાખવા છતાં થોડા ઘણા ડાઘ લાગે જ લાગે.

માટેજ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मातरः ।

वदो हि वस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને ભકતે માનમાં ચિત્ત લગાવીને રહેવું, કારણ જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની જ પ્રજા મુદ્દ છે. માટે:-

વિદાય કામા ન્યઃ સર્વાન્ પુમાં શ્વરતિ નિષ્પદઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ જ્ઞાન્તિ મધિગચ્છતિ ॥

કામ ક્રોધાદિ દોષ દૂર કરવા માટે જે પ્રકારના ઉપાયો છે, સાધારણ અને વિશેષ.

સાધારણ ઉપાયો:-

જે દુષ્ટ ભાવો આપોઆપ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તે સર્વનું સહેજે નિવારણ થઈ શકે છે; દૃષ્ટાન્ત તરીકે કેટલીક વસ્તુઓના સ્પર્શથી અને દર્શનથી, કેટલાક શબ્દોના શ્રવણથી મનમાં દુષ્ટ વાસનાઓનો ઉદય થાય છે. આવાં સ્પર્શ અને દર્શનથી દૂર રહીએ તો તે ભાવો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી.

જે દોષો અંતઃકરણમાં જડ ઘાત્રી જેઠા હોય તેનાથી થતી પરાણીનું ચિંતન કર્યા કરવું, આવા દોષોથી પીગળાઓના ધ્યેસા હાલકપાલનો વિચાર કરવો તથા તે દોષોમાંથી બચાવી લેવા માટે ભગવાનની અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરવી, એ પણ એક ઉપાય છે.

કામાદિક દુષ્ટ વાસનાઓની પ્રબળતાથી સ્નાયુ દુર્બળ થાય છે, સ્મૃતિશક્તિ ઘટે છે, શરીરમાંથી ચેતન ઓછું થાય છે, અને મનની પ્રકુલ્લતા નાશ પામે છે; પરિણામે આ લોક તથા પરલોક બન્ને ભગડે ॥

પાપ કરવાની વૃત્તિનો ઉદય થાય એ વળને જે મૃત્યુની સ્મૃતિ આવે, તોપણ પાપમાંથી નિશ્ચય બચી જનાય દેહની

નશ્વરતા મળથી વિચાર કરવાથી વૈજગ્યવૃત્તિ મળવા બને છે
અને તે વખતે પાપનુ પ્રયોજન સામે આવે તો તેને માધ-
કાન્ત્રીના ગાફક જોઈ કહી શકે છે કે -

Get thee behind me, Satan !

ગયતાન ! માગથી દૂર થા

જે વખતે પાપિષ્ઠ માગ (કામદેવ) જગવાન શુદ્ધવૃત્તિ
વૃત્તિ અચળ કરના માટે તેમને પ્રયોજન દે । કયા લાગ્યો, તે
વખતે તેઓ ગિહ્ન ગર્જનથી કહેવા લાગ્યા -

મેઘ પર્વતરાજ સ્થાના ઘટેન્ સર્વં જગદ્ભવેન્

મર્ગતારકમઘભૂમિપતિત મર્યોનિવેન્દ્રો દિવ ॥

મઘ સાત્તા મયેયુરેકમનઘ દુન્યે મ્મહામાગરો

મ ત્વેષ દુમરાજમૂળોપગમ ક્ષાલ્યેત ભસ્મદ્વિષ ॥

નિનિ નિન્ત

હો દુષ્ટ માર ! આ તારી સામે દેખાતો પર્વતરાજ
મેઘ તેના આનથી કદાચ અલિત થાય, માફ જગત્ શૂન્યમા
મળી જાય, આગ્રાશમાંથી રવિ ચંદ્ર નક્ષત્રાદિ ટુકડા થઈ જમીન
પર પડે, વિશ્વના બધા જીવો એકઠા થઈ મારો વિરોધ કરે,
મહાસાગર સુકાઈ જાય, તો પણ તેઓ અને આ વૃક્ષ નીચેથી
તલમાત્ર પણ ઇમેડી શકશે નહિ, માટે માર ! મારાથી જગ
જા, નીચું મને અલાયમાન કરવાની તારી બધી ડોશીય
ન । મી જશે

આવા બળવાન પુરુષો જ કામાદિ શત્રુને જીતી શકે છે,
દુર્ગાજનુ તેમની સામે ફાવતું નથી ઉપાનખ્દ પોકારીને કહે છે કે
નાથ મારમા ચલહીનેન રમ્ય ॥

હરિનો ભારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
પરધમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વજ્રતી લેવું નામ જોને.

પ્રીતમદાસ.

લગવાનના સર્વવ્યાપીપણા, અંતર્યામીપણા વગેરે ઈશ્વરી
શુભોનો વિચાર કરવાથી પણ કાગાદિની ઉત્તેજના દ્વારા પાપમાં
પ્રેરાતી મતિ અંકુશમાં આવે છે. “હું” લગવાનનો બાળક છું,
અતિ ખવિત્ર છું, મારામાં આવી દુષ્ટતા, આવી અધમતા
સંભવે જ નહિ.”-આવી ભાવના કરવાથી પણ અવશ્ય બાળનો
સંચાર થશે. પ્રભુ સાથેનું માનવકુળનું સગપણ ભકતને મન
કેટલું બધું સાચું છે, તેના અનેક દાખલા આપણા તેમજ
અન્ય ધર્મના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

સાધના માર્ગે પ્રયાણ કરનારાઓએ પોતાનું શરીર
શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ, કારણ નળજે શરીરે સાધના થઈ શકતી
નથી. શારીરિક બાળની પ્રાપ્તિ માટે શુદ્ધ આહાર કરવો,
મરચાં જેવી ગરમ વીજનો ત્યાગ કરવો, વિક્રામવૈભવના પદા-
થોનો ત્યાગ કરી શરીરને કમવું, રાત્રે જાગરૂ કવું નહિ,
થોડી થોડી મુઠને ઉપવાસ કરી શરીરના રમને ઓછો કરવો
તથા નિયમસર ખુદ્દી હવામાં કસરત કરવી:-આ બધાને
માફક આવે એવા સાધાણ નિયમો છે.

અચળતા એ મનની પ્રકૃતિ છે, તે લાંબો વખત સ્થિર
રહી શકતું નથી, માટે તેને જાગ્ર, ધ્યાનાદિ મુકાર્યમાં નિયુક્ત
રાખવું. જો મનને કંઈ કાર્ય સોંપવામાં ન આવે તો તે ભૂતની
માફક પોતાના ધણીનો ત્રાસ કરે છે, પણ જો તેને સત્કાર્યની
આંદર રોકવામાં આવે તો સ્વામીની બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે.

“ગુદોડહમ્, વુદોડહમ્, મુજોડહમ્, પવિત્રોડહમ્.” આવા શબ્દોના રટણથી પણ વાસનાની સામે થઈ શકાય એવા ગળનો સંચાર થાય છે.

બીજા ધર્મોના શ્રદ્ધામાંથી પણ આ જાતની મૂંઝાનાચો મળી આવે છે

Girl up thy loins like a man against the assaults of the devil; bridle thine appetite, and thou wilt soon be able to bridle every inclination of the flesh. Be thou never without something to do; be reading or writing, or praying, or meditating, or doing something that is useful to the community

Imitation of Christ.

(કામાદિ શત્રુઓ રૂપી) શયતાનની સામે થવાને યશ માર્ગની માફક કમર કસ. તારી સર્વ વાસનાઓને રોકતાં શીખ અને એમ કરવાથી તું ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિઓને રોકી શકીશ. કદી પણ કંઈને કંઈ કામ સિવાય રહેતો નહિ. કંઈ વાંચવું, અગર કંઈ લખવું, પ્રાર્થના કરવી અથવા ધ્યાન ધરવું, કિંવા જનસમાજના કલ્યાણ માટે કંઈ કામ કર્યા કરવું.

ઈમિટેશન ઓફ ક્રીસ્ટ.

સંત પૌલ પણ કહે છે કે:—

“Know ye not that ye are the temple of God and that the spirit of God dwelleth in you?”

આપણે જ્યાં ઇશ્વરનાં મંદિરરૂપ છીએ અને પરમાત્મા આપણા સર્વના હૃદય-મંદિરમાં વસે છે—આ જાતની ભાવના સતત કર્યા કરવી.

તેજ મહારાજા બીજી જગ્યાએ કહે છે કે:—

“Ye are all the children of light.....(and) not of the night, nor of darkness; therefore let us not sleep as do others, but let us watch.”

આપણે જ્યાં અમૃત-જ્યોતિના અંશરૂપ છીએ, અજ્ઞાન-જનની માયાનાં સંતોનો નથી માટે આપણે ઇતર જનો માફક તેની ભૂલભૂલામણીમાં ફસાવું નહિ, પણ સદા જાગૃત રહેવું ”

જો કદાચ દુષ્ટ ભાવનાનો ઉદય થાય અને આપણી પાસે કોઈ હોય નહિ, તો ઉચ્ચ સ્વરે ભગવાનનું કીર્તન કરવું અથવા કોઈ સંજ્ઞન પાસે જઈને શાસ્ત્રાદિકની અર્થા કરવી, જેથી મન શાંત થશે.

રાગકૃષ્ણદેવ કહેના કે:—“કામક્રોધાદિક રિપુઓનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ શકતો નથી પણ એમની દિશા ફેરવી શકાય છે. ઇશ્વરને ભેગવવાની કામના કરો. સંવ્યધાનંદની સાથે રંગણ કરો; ક્રોધ ન જાણે તો ભકિતનું તમ લાવે. ભકિતનું તમ એટલે શું? “હું” દુર્ગાનું નામ લઈ છું, શુ મારો ઉદ્ધાર થશે નહિ? હવે મારામાં પાપ ક્યાંથી હોય? જાધન શું હોય?”—આ જાતની ભાવના. ત્યાર પછી ઇશ્વર સાક્ષાત્કારનો લોભ રાખવો, ઇશ્વરના રૂપમાં મુગ્ધ થવું. ‘હું’ ઇશ્વરનો દાસ છું, પુત્ર છું;’ જો અહંકાર કરવો હોય તો આવો અહંકાર કરવો. આ રીતે છયે શત્રુઓનાં મોઢાં ફેરવી નાખવાં.”

ગીતાર્થ ચંદ્રિકામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ન મર્યાદેશિત ધિર્યાં કામઃ કામાય વલ્પતે ।

ભજિતઃ ક્ષયિતો ધાનઃ પ્રાયો વીજાય નેત્યતે ॥

તેમજ

કામં ક્રાર્ધં મયં સ્વદ મૈશ્વર્યં સૌહૃદ મૈવ ચ ।

નિમ્બં દરૈઃ વિદ્યતો યાંનિ તન્મયતાં હિ તે ॥

ન ચૈવં વિસ્મયઃ કાર્યઃ ભવતા ભગવત્પજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કુલ્મે યત્ત પતદ્ વિમુચ્યતે ॥

કામપૂર્ણતાનું દમન.

કામના પ્રગળ આવેગ વળતે જો કેડ નીચેના શરીરના અર્ધા ભાગને ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરાવ્યું હોય તો તેનો આવેગ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે.

તે વળતે પોતાની માતાનું ચિંતન કરવું જો ઉપાય પણ લાભકારક છે, કારણ બાળક અને માતાનો સંબંધ અતિ પવિત્ર છે, અતિ મધુર છે. જો પાવનકારી ભાવનાનો ઉદય થવાથી બીજી બધી ભાવના દૂર થશે. એજ રીતે પ્રભુનું પણ માતૃરૂપે ધ્યાન ધરવાથી જો કુદૃષ્ટ ભાવ લક્ષતને સતાવી શકશે નહિ, કેમકે તેને મન બધી જી મૂર્તિઓ પરમેશ્વરની પ્રતિકૃતિ રૂપ બની જશે.

ઘણાઓની એવી માન્યતા છે, કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમનું પાલન કરવું સંભવિત નથી. આવી ભ્રમમૂલક ધારણાનું કારણ આપણા જીવનની અવ્યવસ્થા છે પૂર્વકાળમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમની વ્યવસ્થા હતી તે અવસ્થામાં વિગ્રહયામ

તથા ગુરુએવાની આથે ચમદમાદિ નિયમોનું પાલન કરવું પડતું. આનું પરિણામ એ આવતું, કે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવી જતો, અને મન મહેજે ભકિતભાવથી ભરેલું રહેતું. આજે તે વ્યવસ્થાની ખામીને લઈને ગૃહસ્થ તરીકે મંચમી જીવન ગાળવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આગળના વળતના ઋષિમુનિઓ માનતા કે, દુષ્ટાચે ક્રિયને માયાં ન નુ કામાય ॥ પુત્રની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કરવો, નહિ કે વાત્રનાની તૃપ્તિ માટે. આવી ઉચ્ચ ભાવનાથી ભોગવેલા ગૃહસ્થાશ્રમના કૃત્ત ૩૫ મંતાનો પણ આનિ પવિત્ર સ્થાભાવનામાં અને તેજસ્વી થતાં

કોધ

મહાભાગ્વતના વનપર્વમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને કહે છે કે:—

ક્રોધમૂલો વિનાશો હિ પ્રજાના મિદ દશ્યતે ।

ક્રુદ્ધઃ પાપ નર કુર્યાત્ ક્રુદ્ધો હસ્વાદ્ ગુરુમપિ ॥

ક્રુદ્ધઃ પરવયા વાચા બેચસોપ્યવમન્યતે ।

વાચ્ચાવાસ્યેદિ કુપિતો ન પ્રજાનાતિ કદિંચિન્ ॥

ના કાર્યમસ્તિ ક્રુદ્ધસ્ય ના વાચ્યં વિચયતે તથા ।

દિંસ્યાત્ ક્રોધાદવશ્યાંસ્તુ સપ્થાન્ સપૂજયેત ચ ॥

આમાન મપિ ચ ક્રુદ્ધઃ પ્રેશયેદ્ ધમસાદનમ્ ।

ક્રુદ્ધો હિ કાર્યં શુભોગિ ન વચાવત્ પ્રવશ્વતિ ॥

ન કાર્યં ન ચ મર્યાદાં નરઃ ક્રુદ્ધોડનુવશ્વતિ ॥

આ લોકમાં કોધ જીવેના વિનાશનું મૂળ છે, કેમકે ક્રોધને વશ મનુષ્ય પાપ કરે છે, અને ગુરુનો પણ વધ કરી

નાખે છે ક્રોધના આવેશમાં માણસ કઠોર વચનો વાપરી ભલું કરનારનું પણ અપમાન કરી ગેસે છે, ક્રોધને વશ માણસને શું બોલવું અને શું ન બોલવું તેનું પણ ભાન રહેતું નથી કોમી માણસ ન કરે. એવું એકે દામ નથી, અને ન બોલે એવો એકે શબ્દ નથી. અવધ્યનો પણ ક્રોધાવેશમાં વધ કરે છે, અને વધ કરવા લાયકને પૂજે છે, તથા ક્રોધથી પોતાને પણ યમસદનમાં પહોંચાડે છે ક્રોધી પુરૂષ કાર્ય કેવી રીતે કરવું તે પણ સમજી શકતો નથી, અને તેને મર્યાદાની તથા કાર્યની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે

મનુસ્મૃતિમાં ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા આઠ દોષો ગણાવ્યા છે.—

પૈશ્વન્ય સાહસ દ્રોહ દ્વેષાસૂયાર્થે વૃણમ્ ।

વાન્દહજ ચ પારણ્યં ક્રોધઙ્ગોડપિ ગુણોડ્દક ॥

ક્રોધ અંડાળ છે તેના પ્રભાવથી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ નષ્ટ થાય છે, અને નાના પ્રકારના રોગ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેવાં કે ગાડપણ, મૂર્ખા, હૃદયની કમજોરી; અને કેટલીક વખત તો મૃત્યુ પણ થાય છે

ક્રોધ દમન.—

૧. ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવવાનો એક ઉપાય એ છે, કે મન સાથે વારવાર નિશ્ચય કરવો કે હું કદી ગુસ્સે થઈશ નહિ ક્રોધના આવેશ વળતો આ વાત યાદ આવવાથી તેનો જીત્નો નરમ પડી જાય છે.

૨ જે મનુષ્ય અથવા વિધવા સસર્ગથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો હોય તેનાથી દૂર રહેવું. ગાંધગત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ Let not the sun go down upon your wrath ”

જે કદાચ શુભો આળો હોય તો મર્યાસ્ત પડેલાં તેને કાબુમાં આણી દેવો. બાઈગણમાં બીજી જગ્યાએ કહ્યું છે કે:—

“ Therefore if thou bring thy gift to the altar, and there rememberest that thy brother hath aught against thee;

Leave there thy gift before the altar, and go thy way; first be reconciled to thy brother, and then come and offer thy gift ”

હસસ કાઈસ્ટ કહે છે કે:—“ પરમેશ્વરની પૂજના સ્થાનમાં નૈવેદ્ય લઈને જાઓ, અને તમને યાદ આવે, કે તમારા બાબુમાંથી કોઈ તમારા ઉપર અપ્રસન્ન છે, તો તમારું નૈવેદ્ય ત્યાંજ રહેવા દઈ પાછા જાઓ, અને પડેલાં તમારા બાબુ સાથે સલાહસંધ કરી પછી પ્રભુને નૈવેદ્ય અર્પણ કરો ”

જ્યાં મુઠ્ઠી હૃદયમાં ક્રોધ રૂપી મલિનતાનો વાસ હોય છે, ત્યાં મુઠ્ઠી શુદ્ધ ભાવે પ્રભુની પૂજા થઈ શકતી નથી, માટે એ વખતે આવી મલિનતા જરૂર કાઢી નાખવી પડે. ક્રોધથી મન ચંચળ ગમે છે, અને ચંચળ મને ભગવાનની ભક્તિ દેવી રીતે થાય ? આવી અવસ્થામાં કરેલી પૂજા ભગવાન ગ્રાહ્ય કરતા નથી, માટે સંપૂર્ણ શાંત વૃત્તિનું અવલંબન કરીનેજ ઉપાસના શરૂ કરવી. જગાણામાં દશેરાને દિવસે અસ્પરસના આગલા દોષો જુલી જઈ ક્ષમા યાચી

✓ એક બીજાને લેટવાનો સિવાજ છે; જોન લોકોમાં પણ પશૂ-સજીવે છેલ્લે દિવસે ક્ષમા માગવામાં આવે છે. આમ કરવાથી હૃદય ઉપર ક્રોધને લઇને થયેલું દુઝાણ દૂર થાય છે

જો માણસ ઉપર ક્રોધ આવ્યો હોય, તેની પાસે ક્રોધ શાંત થયા પછી જઇને આત્મદોષ કબૂલ કરવાથી ક્રોધનું દમન થશે. એમ કરવાથી પોતાના આવા સ્વભાવ ઉપર ધક્કાર ઉત્પન્ન થશે, અને ફરીથી શુદ્ધિ ચક્રવાતો સંભવ જોઇશે થશે.

ક્રોધને લઇને પોતાનાથી થયેલ દોષોને યાદ આપનારાં વાક્યો લખીને ઘરની ભીંત ઉપર ચોડી રાખ્યાં હોય, તો તેથી પણ ક્રોધને વશ કરવામાં મદદ મળશે.

ક્રોધનો આવેશ આવે તે વખતે નિર્જન સ્થાનમાં જઇ ચૂપચાપ બેસવાથી પણ ક્રોધની અસર યાદી જશે.

એક મહાત્માને ક્રોધનો આવેશ આવવાથી એકદમ એકાંત જગ્યામાં જઇ તેઓ ચૂપચાપ બેઠા, તેવામાં તેમના જૂના સાર્થી-એક સાધુ-તેમને મળવા આવ્યા. એ સાધુએ તેમને જો ત્રણ વખત ગોલાવ્યા પણ તેમણે જવાબ આપ્યો નહિ. આવનાર સાધુને માહું લાગ્યું, અને તેઓ બીજા ઓરડામાં જઇ બેઠા. ચોડી વારે જ્યારે તે મહાત્મા ક્રોધની અસરને તદ્દન દબાવી શક્યા, ત્યારે પોતાના સાથી પાસે જઇ માફી માગી કહેવા લાગ્યા, કે તમને માહું તો લાગ્યું હશે, પણ તમે મને ગોલાવ્યો તે વખતે ક્રોધરૂપી ચંડાળે મારામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને હું તેને બહાર કાઢવાની

મહેનત કરી રહ્યો હતો. તે અંકાજ દ્વર થવાથી હવે હું પવિત્ર બન્યો છું.

કોધનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવાથી પણ કોધને વશ કરી શકાય છે. 'કોઈએ મારી નિન્દા કરી હોય તો તેથી મને શું નુકસાન થઈ જવાનું છે?' આવો વિચાર કરી તેના તરફ ધ્યાન નહિ દેવાથી અથવા તેના તરફ કરુણાના ભાવે જોવાથી શુભ્ધે ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી. તે ઉપરાંત ખરેખર પોતાનાથી કંઈ દોષ થયો છે કે નહિ, તે તપાસવા માટે આત્મપરીક્ષણ કરવું, અને એ તપાસને અંતે જો પોતાનો દોષ માલૂમ પડે તો ત કાઢી નાખવા માટે પૂરો પ્રયત્ન કરવો.

જો માણસને હૃદય વિશ્વાસ છે, કે સત્યમેવ જયતે માન્યતા, તે માણસ કદિ પણ પોતાની ખોટી નિન્દા માંભાળી વિચલિત થશે નહિ. અહીં તેમજ વિદેશમાં સ્વામી વિવેકાનંદ વિરુદ્ધ કુત્સિત પ્રવાહ ફેલાવવામાં ક્રિશ્ચીયન મિશનરીઓએ જરા પણ દબાશ રાખી ન હતી, છતાં પણ કદિ સ્વામીજી કોધને વશ થઈ તેમને સામે જવાળ આપવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા નહિ એક વખત તેમના એક મિત્રે જવાળ આપવાનું સૂચવતાં તેમણે કહ્યું, કે સત્યનો જ જય થાય છે એવો જો આપણે હૃદય વિશ્વાસ હોય, તો પછી આવાં જૂઠાણાંનો જવાળ આપવાની જરૂર જ રહેતી નથી; વગી આ રીતે શક્તિ ખરચી નાખવા કરતાં કોઈ સારા કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવો એજ ઇષ્ટ છે.

કોધના આવેગ વખતે મસ્તક પર ઠંડા ખાણીની ધાર દરવાધી પણ ફાયદો થાય છે.

જેના ઉપર ક્રોધ ઉપજે છે તેને પણ ક્રોધથી નુકસાન થાય છે. બાળકોના તથા શિષ્યોના અયોગ્ય વર્તન માટે ઘણાં માળાપો તથા ગુરુઓ તેમના પર ગુસ્સે થઈ શારીરિક શિક્ષા કરે છે, તેથી ક્ષાયદો શ્વાને બદલે ઉલટું નુકસાન થાય છે. બાળક તથા શિષ્યોના પ્રેમ જોઈએ થઈ જાય છે, અને તેને બદલે તેમનામાં ટકોરતા આવે છે; માટે આવા પ્રસંગોમાં તેમની સાથે નરમાશ તથા પ્રેમપૂર્વક કામ લેવામાં આવે તો બન્નેને ક્ષાયદો થાય છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓને કેટલીક વખત ગુસ્સે થવાની ફરજ પડે છે; તંવે વખતે અંતઃકરણમાં ગુસ્સો નહિ રાખતાં, બાહ્ય વર્તનમાં તેનો દેખાવ માત્ર કરવો. આ સળંગમાં શમકૃષ્ણ પરમહંસ સર્પનું દૃષ્ટાન્ત આપતા, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

એક ખેતરમાં રાફડાની અંદર એક સર્પ રહેતા હતા તે એવો ક્રોધી હતો, કે તે રસ્તે થઈને જે કોઈ જતું તેને ફરડયા વિના રહેતો જ નહિ એક વખત એક ખ્રદ્ધચારી તે રસ્તે થઈને નીકળ્યા; સર્પ તેને પણ ડસવા માટે દોડયો, પણ તે ખ્રદ્ધચારી સર્પમંત્ર બોલતા હતા તેથી સાપનું કંઈ ક્ષાબ્ધું નહિ, અને તેમની પાસે શાંત થઈ તેને ઉભું રહેવું પડ્યું. ખ્રદ્ધચારીએ તંને વિના કારણ બીજાને હાનિ ન કરવાનો બોધ આપ્યો અને કહ્યું, કે આવાં પાપકર્મો માટે તારે પાછળથી સજા સજા ભોગવવી પડશે. સર્પને પણ પોતાની ભૂલ સમજાણી, અને આ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય એવો માર્ગ બતાવવા તેણે ખ્રદ્ધચારીને વિનંતિ કરી. તે ખ્રદ્ધચારીએ તંને

એક મંત્ર શીખવ્યો, અને કહ્યું, કે આ મંત્રનો જપ કરવાથી તારાં પાપનો નાશ થશે; હવેથી કોઇને કરડતો નહિ; બા, તારું કષ્ટાણુ થશે.

પ્રદ્યારી આમ કહી પોતાને રસ્તે ગાળ્યા અને સર્પ પણ ત્યારથી તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. સર્પ કરડતો નથી એમ માલૂમ પડવાથી ખેડુનો તે રસ્તે થઇને આવળા કરવા લાગ્યા, અને એક દિવસ તો લાકડી વતી ખૂબ માર મારીને તેને મરણુતોલ કરી નાખ્યો. તે મરી ગયો છે એમ સમજી તેને ફેંકીને જાધા ત્યાંથી ગાળ્યા ગયા. થોડી વારે સર્પને કળ ઉતરી અને ગહામુશ્કેલીએ તે પોતાના રાફડામાં પહોંચ્યો. ત્યાર પછીથી જા્યનો માર્યો તે માત્ર રાતના જ જહાર નીકળી ફલમૂલાદિનો આહાર કરતો અને દિવસના ભાગમાં રાફડામાં જ પડ્યો રહેતો. ઘણે દિવસે પેલા પ્રદ્યારી ફરીથી તેજ રસ્તે થઇ નીકળ્યા અને સર્પને જહાર ભેળ્યો નહિ, તથી રાફડાની પાસે જઈ મોટે યવાજે તેને યોલાવ્યો. સર્પે જહીતાં જહીતાં જહાર આવી પોતાના શુરને નમસ્કાર કર્યા. પ્રદ્યારીએ તેને મટદાલ જેવો ભેઇ તેમ યવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે તેણે જવાબ આપ્યો, કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે હું કોઇને રડતાં નથી, તંથી જાધા મને હેરાન કરે છે, જેને પરિણામે મારી આવી હુદંશા થઇ છે. પેલા પ્રદ્યારીએ કહ્યું, કે મેં તને કરડવાની ના કહી છે એ સાચું, પણ કુંકાડો મારવાની ના કહી નથી. જો તે કુંકાડો માર્યો હોત તા તારા આવા હાલ થાત નહિ.

ગૃહસ્થોને પણ આ ઉપદેશ લાગુ પડે છે કોઇ કોઇ વખત સંસારમાં આ બદતના કુંકાડા મારવાની જરૂર પડે

છે, માટે તેમ કરવામાં કોઈ પણ જાતનો બાધ નથી, પરંતુ અંતઃકરણની અંદર દ્વેષભાવને સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ

લોભ.

કામક્રોધની માફક લોભ પણ મનુષ્યોનો પરમ શત્રુ છે. લોભને લઈને પણ કામક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે; કારણ લોભને લઈને વસ્તુપ્રાપ્તિની કામના અને તે મેળવવામાં વિઘ્ન આવે એટલે ક્રોધ જન્મે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે કામક્રોધાદિ માનવ-શત્રુઓ અસ્પર્શ સંબંધ રાખવા-વાળા છે “લોભથી પાપ અને પાપથી મૃત્યુ થાય છે.” થોડો વિચાર કરવાથી આ વાક્યની સત્યતા સમજાશે.

હિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે:—

લોભાક્રોધઃ પ્રભવતિ લોભાકામઃ પ્રમાયતે ।

લોભા મ્મોહશ્ચ નાશશ્ચ લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥

લોભને લઈને માણસ સારસારનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, અને મોહાંધ ધઈને પોતાને હાથેજ પોતાનો નાશ કરે છે. ધન, માનાદિકનો લોભ તેમજ જીલનો સ્વાદ માણસનું અનિદ્ર કરે છે. ધનના લોભથી માણસ તે મેળવવા ખાતર અનેક પ્રકારના અસત્ ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે; પોતાના ભાઈ અથવા માતૃપિતાનો પણ તે માટે નાશ કરતાં અચકાતો નથી, પોતાનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર ગિરને પણ દગો દે છે, અને અનાથ બાળક તથા વિધવાની સપત્તિ પણ હનન કરી જાય છે

લોભથી પ્રજ્ઞાનો પણ નાશ થાય છે પ્રજ્ઞાના નાશથી લજ્જાનો નાશ અને લજ્જાના નાશથી ધર્મનો નાશ થાય

છે. ધર્મના નાશથી જે કંઈ કલ્યાણપ્રદ હોય તે બધું નષ્ટ થાય છે. લોભથી બુદ્ધિ વિચલિત થતાં અમૃત વિષયો માટે તૃપ્તિ જન્મે છે, અને આવી તૃપ્તિ ઇંદ્રલોક અને પરલોક બંનેમાં દુઃખજન લોગવાવે છે. આવા ભયંકર શત્રુનો નાશ કરવા બધાએ કટિગદ્ધ થવું જોઈએ.

હીલનો સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થ ખાવાનો લોભ પણ અતિ હાનિકારક છે. ભૂદીભૂદી જાતના સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થો વધારે ખાવાથી હજીમ કરવાની શક્તિ ઓછી થાય છે, અને તેથી શરીર દુર્બળ તથા વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે. દુર્બળ શરીરમાં કામક્રોધાદિ શત્રુઓનું બળ વધારે ફાવે છે, અને મન પણ વિશેષ અચળ બને છે. આવાં મનુષ્યો તેનો વેગ રોકી શકતાં નથી, અને જો પ્રવાહમાં ઘસડાઈ અનેક જાતનાં પાપ-કર્મ કરે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે, કે જે જિહ્વાને વશ કરે છે, તેણે અર્ધેઅર્ધ ઇન્દ્રિયગણને વશ કર્યો છે.

વિષય લોગવવાની લાલસા મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે. હાથી જેવું મહા બળવાન પ્રાણી પણ આ લાલસાને વશ થઈને જ મનુષ્યના કબજામાં આવે છે. જે જે લાલસા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય તે તે પ્રત્યે ધિક્કાર ઉપજાવવા માટે કોશીય કરવાથી અનિષ્ટ પરિણામમાંથી બચી જવાય છે સાંસારિક વિષયો અનિત્ય છે, દુઃખકર છે, આવી ભાવનાથી તેમાં અપ્રીતિ જન્મે છે. હૃદયમાં વિષયની અનિત્યતાનો વિચાર કર્યા કરવાથી લોભના સકંજમાંથી છટી જવાય છે.

કેટલીક વખત યથાદિનો લોભ માણસ પાસે સારાં કામો કરાવે છે, પરંતુ જો જાતની લાલસા પણ તેને બંધનમાં

નાજે છે યગ્યોભી મનુષ્ય યશાદિની પાછળ દોડતો હોવાથી સાન્નાસારના વિચાર શૂન્ય જાને છે, અને જેમાથી યશની પ્રાપ્તિ ન થાય એવા સત્કર્મો કરવાથી દૂર રહે છે યશની ઇચ્છાથી કરેલા કાર્યોમાથી જો કદિ યશ મળતો નથી, તો તેને ક્રોધ ચડે છે, અને તે અનિષ્ટ કરવા સુદ્ધા તૈયાર થઈ જાય છે. ડેટલીક વખત તો લોભથી મનુષ્ય એવો અધ થઈ જાય છે, કે દેશદ્રોહી જાની જાનીય મહાન આ લક્ષણો રૂપીભૂત થવામા પણ વિદ્ય નાજતા તે અચકાતો નથી, અને સ્વધર્મનો પણ ત્યાગ કરે છે

અનેકવિધ અધર્મના મૂળ સ્વરૂપ, બહુમંદાર અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓના જનકરૂપ આ લોભને સર્વદા પોતાનાથી દૂર રાખવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

મોહ

મોહ અજ્ઞાનનું એક રૂપ છે, અનાત્મમા આત્મબુદ્ધિને શાસ્ત્રમા મોહરૂપે વર્ણવી છે શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુઓમા નિત્યજ્ઞાન થવાથી, ‘આ બધી વસ્તુ મારી છે, અને તના કદાપિ નાશ થશે નહિ,’ એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે આવી ભૂલ ભરેલી ધારણાથી વિષયો પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતી ગાઢ પ્રીતિનું નામ મોહ છે આવા મોહમાથી ઘણા ઘણા પાપો જન્મે છે, અને છેવટે અનેક દુઃખ લોભવવા પડે છે મોહમાં જ વસ્તુ માટે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તેમાથી તે પ્રાપ્તિ માટે કામ એટલે ઇચ્છા જાગે છે, એ ઇચ્છા બધા અનર્થનું મૂળ છે

આ મારી મા, આ મારા બાપ, આ મારી સ્ત્રી, આ

મારાં બાળકો, આ મારી સંપત્તિ-આ જાતની મમત્વ બુદ્ધિ જ મોહરૂપ છે, અને આવા મોહમાં ફસાયેલો મનુષ્ય કદી પણ ખરું સુખ લોગવી શકતો નથી. જેમાં મમત્વ બુદ્ધિ બંધાયેલી છે, એવા પદાર્થોના નાશથી કેટલું બધું દુઃખ થાય છે, એ તો આપણે બધા જાણીએ છીએ, માટે આ મમત્વ જંમ બને તેમ જોડાઈ કરવું. વિષયની અનિત્યતાનું ચિંતન મોહમાંથી બચવાનો સરળ ઉપાય છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

કા તવ કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ સંસારોડય મનીવ વિચિત્રઃ ।

કર્ય ત્વં વા કુત્ત આચાત્ સ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં ભ્રાતાઃ ॥

“તહારી સ્ત્રી કેણુ ? તહારો પુત્ર કેણુ ? આ સંસાર ધણોજ વિચિત્ર છે. તું કેનો છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? હે ભાઈ ! એ તત્ત્વનો તું વિચાર કર ”

આવા વિચારોથી વિષય પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને વૈરાગ્ય દ્વારા સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરમાત્મા પ્રત્યે લક્ષિત જન્મે છે.

અનિત્ય પદાર્થોની વાસનાનો ક્ષય થવાથી ચિત્તવિકાર નાશ પામે છે, અને તેથી સંસારમોહરૂપી આકળ ઉડી જાય છે. તે મોહઆકળનો નાશ થવાથી શરદ્ધતુના આકાશ માફક હૃદય નિર્મળ બને છે, અને તેમાં અદ્વિતીય બ્રહ્મનો પ્રકાશ પડે છે.

મનુષ્ય ગમે ત્યાં જાય, પણ તેને વિષયોની વચ્ચે જ રહેવું પડે છે, તેથી કેવી રીતે વર્તવાથી વિષયોનો મોહ

અમર કરી શકતો નથી, તે સમજાવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે —

તસ્મા દસક્ત સતત કાર્યં કર્મં સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મં પર મામોતિ પૂરણ ॥

તેટલા માટે હે અર્જુન ! આસક્તિ રહિત થઈને તું બધા કર્મો કર, કારણ કે આસક્તિ વિના કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પરમ પદને મેળવે છે

યોગવાસિષ્ઠમા પણ કહ્યું છે કે —

ત્યક્તવાહકૃતિ રાશ્વસ્તમતિ રાકાશશોભન ।

મનુહીત કલકાકો લોકે વિહર રાયવ ॥

‘હે રાધવ ! હું કરું છું એ અભિમાન છોડીને તથા કાર્યના ફળાફળ સળધમા ઉંઘાસીને થઈને શાનચિત્તે અને જમ આકાશ સર્વત્ર શોભા પામે છે, અને કોઈ કંઈ દ્વારા કલકિત થતું નથી, તે પ્રમાણે તું સસારમા બધા કામ કર’

જનકાદિ જીવન્મુક્તોએ પણ અનાસક્ત રહી સસારમા લોકક યાજુ માટે કર્મ કર્યા હતા, તથા શાની પુરૂષે પણ ઉત્તમ કર્મોનું આચરણ કરી અર્વસાધાગ્યને દૃષ્ટાન્ત રૂપ થવું જોઈએ

ગીતાજીમા કહ્યું છે કે —

કર્મણૈવ હિ સસિદ્ધિ માસ્યતા જનકાદય ।

લોકસમૃદ્ધ મેવાપિ સવશ્યન્ કર્તું મર્હસિ ॥

જનક વગેરે મહાપુરૂષોએ કર્મ દ્વારાજ પરમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી હતી તં પ્રમાણે હે અર્જુન ! લોકસમૃદ્ધ માટે,

એટલે કે લોકોને ધર્મપથ પર ચલાવવા માટે તારે પણ કર્મ કરવાનું નેહ્યું; કારણ કે શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું આચરણ સાધારણ વર્ગને દૃષ્ટાન્ત રૂપ થાય છે.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

न नवास्तन मवास्तन्य वतं एव च कर्मणि ॥

ભગવાન કહે છે કે:- ‘હે પાર્થ ! મારે ત્રણ લોકમાં કંઈપણ કર્તવ્ય નથી, કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી, છતાં પણ હું કર્મ કર્યા કરું છું, કેમકે ને હું કર્મ ન કરું તો બધાં મનુષ્યો એ માર્ગનું અનુસરણ કરે અને તેમ થવાથી બધાંનો નાશ થાય ’

સંસારમાં આગ્રહત થયા વિના કેવી રીતે રહી શકાય એ સમજાવતાં શ્રી રામકૃષ્ણદેવે કહ્યું છે કે:-

“ ધનવાન પુરુષના ઘરમાં જેવી રીતે દામી રહે છે, તેવી રીતે આપણે બધાંએ સંસારમાં રહેવું જ્યાં સુધી શેઠની નોકરી કરતી હોય છે ત્યાં સુધી એ દામી શેઠનાં બધાં છોકરાંને ” મારો રામ, મારો હરિ, ” એમ કહીને બોલાવે છે, પણ તેનું દિલ તો તેના પોતાનાં છોકરાં ઉપર જ ચોંટેલું હોય છે. તેવીજ રીતે સંસારનાં બધાં કર્મો કરતાં છતાં પોતાનું દિલ તો ભગવાનના ચરણમાં રાખવું.”

વસિષ્ઠ ભગવાન પણ રામચંદ્રજીને આ જ ભાવે સંસારમાં રહેવાની શીખામણ આપે છે.

अन्त संवत्सर्वाशो यीतरागो विवासनः ।

बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥

હે રાધવ ! સર્વ આશા, આસક્તિ અને વાસના રહિત થઈને બહારનાં બધા કામો કર, એટલે કે ભગવાનમાં ચિત્ત ભેડીને સમાનમાં વિચળ્યુ કર

સાધારણ જન-સમાજ પ્રેમ અને મોહનો ભેદ સમજી શકતો નથી, તે તો મોહને પ્રેમરૂપે ઓળખે છે પણ મોહમાં જે સંકુચિત ભાવ છે, તે પ્રેમમાં નથી પ્રેમ તો અતિ વિશાળ અને પવિત્ર છે, મોહમાં મનિનતા ભરી છે; પ્રેમ સુખકારક છે, મોહ દુઃખનું મૂળ છે, પ્રેમ મુક્તિનું કારણ છે, મોહ બંધનમાં નાખનાર છે

પોતાનાં સગાં સજાધી અને સંપત્તિ પ્રત્યે સ્વાર્થયુક્ત પ્રેમને મોહ કહે છે માતાનો પોતાના બાળક પ્રત્યે પ્રેમ એ મોહ છે. પરંતુ જો તેવોજ ભાવ બીજાના સત્તાનો પ્રત્યે પણ હોય તો તે પ્રેમરૂપ થાય છે માતાપિતા પોતાના મંતા નોમા મારાપણના ભાવથી જે આસક્તિ રાખે છે, તે મોહ રૂપજ છે, અને તેમાંથી દુઃખ જન્મે છે. પણ જો ઉદાત્ત ભાવથી વિશ્વના બધા બાળકો પ્રત્યે તેવોજ પ્રેમ વાય તો એ મમતા પ્રેમસ્વરૂપ બને છે, અને તેથી પરમસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે

अथ बन्धु रय नेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

“ આ મારો બંધુ, તે મારો બંધુ નથી, ” હલકા મનવાળાં મનુષ્યો જ આ જાતની ભાવના રાખે છે ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસો તો દુનિયાનાં બધાં માનવોને પોતાનાં કુટુંબીઓ જ ગણે છે, અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર પણ કરે છે ”

ઉપરના ઉપદેશનું પાલન કરનાર ખરેખર મહાત્મા જ ગણાય. કદાચ એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય, કે દુષ્ટ અને અનીતિપરાયણુ વ્યક્તિઓને પણ પોતાના બધું તરીકે ગણવી ? તેનો જવાબ એ છે, કે સત્ય, ધર્મ, અને નીતિની પ્રતિષ્ઠા માટે તેમની વિરુદ્ધ આચરણ કરવું, પણ અંતરમાં તેમના પ્રત્યે કોઈપણ જાતનો દ્વેષભાવ રાખવો નહિ. આપણો વિરોધ દુર્ગુણ સાથે જ છે, વ્યક્તિ માથે નથી. માટે એ વ્યક્તિ પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ છોડે કે તગ્ત જ પોતાના બધું માફક તેની સાથે વ્યવહાર રાખવો.

ઉપરોક્ત ભાવ માધવાધી મોહ ફર થઈ સાર્વજનિક પ્રેમનો ઉદય થાય છે. ભગવાન બુદ્ધે સંમારત્યાગ કર્યો ત્યારે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રનો મોહ છોડતી વખતે જે ભાવનું અવલંબન કર્યું હતું, તેનો વિચાર કરવાથી ખરા પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજાશે:—

“ I loved thee most, because I loved so well all living souls. ”

(Light of Asia)

“ બ્રહ્માંડમાં વસતા સમસ્ત જીવો પર મને આટલો બધો પ્રેમ હતો, તેથી જ હું તને અત્યંત પ્રેમથી આહી શક્યો છું. ”

જે વખતે આરયિ છન્દકે બુદ્ધદેવને કહ્યું, કે તમે તો વિશ્વપ્રેમ ખાતર તમારાં સ્ત્રી, પુત્ર, બધું, બાંધવ, રાજ્ય સંપત્તિ આદિનો ત્યાગ કરીને જાઓ છો, પણ તમારા જવાથી તે બધાંને કેટલું કष्ट થશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? તેમને

આવુ કદ આ આવુ એ શુ તમાગ પ્રેમની નિશાની છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા બુદ્ધદેવ કહે છે કે —

‘ Friend, that love is false
 ‘ Which clings to love for selfish sweets of love
 ‘ But I, who love these more than joys of mine—
 ‘ Yea more than joy of thousand-leaves to save
 “ Them and all flesh if utmost love avail

‘ ભાઈ ! જે પ્રેમ પોતાની સુખલાલસાની તૃપ્તિ માટે પોતાના પ્રેમાભ્યદને વળગી રહે છે, તે પ્રેમ ખરો પ્રેમ નથી હું તો મારા કુટુંબીઓને મારા પોતાના સુખ કરતા, અરે ! એટલું જ નહિ, પણ તેમના સુખ કરતા પણ વધારે ચાહું છું, માટે જ તે બધાને અને જગતના બીજા જીવોને હું ખમાથી મુક્ત કરવા માટે હું જાઉં છું, જો પ્રેમની પરાકાષ્ઠા દ્વારા તેમ થઈ શકતું હોય તો ”

આવી રીતે વિશ્વપ્રેમી બુદ્ધદેવે પોતાના કુદ્ર સસારનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ સેવા અને પ્રેમદ્વારા સમગ્ર મરણને પોતાનો બનાવી દીધો. આવા મહાત્માઓને પગલે આલનારનું કલ્યાણ જ થાય એમા સંદેહ નથી. આવા પ્રેમના સચાર માટે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માની નિરતર પ્રાર્થના કર્યા કરવી, કે “ પ્રભુ ! મારો મોહાધકાર દૂર કરીને મારા હૃદયના તારી નિર્મળ જ્યોતને પૃથ્વી જોસમા પ્રકાશવા દે. ”

મદ

મદોઽદ્યદશદોષ સ્વાત્ પુરા ય પ્રકીર્તિત, ।

લોકદ્વૈત્ય પ્રતિકૂલ્ય મમ્વસૂયા સુખા વચ્ચ ॥

કામક્રોધૌ પારતરૂપ પરિવાદોઽથ વૈશુનમ્ ।

અર્પદાનિર્વિવાદશ્ચ મારસર્પં પ્રાણિપીઠનમ્ ॥

ફેરો મોહોડનિવાદશ્ચ મંજાનાક્ષોડ્મ્યસુચિના ।

તસ્મા ગ્રાણો ન નાલેન સદા હેતન્નિ ગિર્ગર્હિતમ્ ॥

મદ્દાભારત.

(ઉલ્લેખ પર્વ-શનકમુનિના અને ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ)

મદ્દમાં અઠાર પ્રકારના દોષ રહેલા છે. મદ્દાંધ મનુષ્ય લોકોના વિદ્રેષનું કારણ થઈ પડે છે. અભિમાનવશ થઈ નાના પ્રકારની ક્રૂરતા કરી તે બીજાઓને ન ગમે તેવું આચરણ કરે છે, બીજાના ગુણની પ્રશંસા સાંભળી શકતો નથી, પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે બીજાઓ સંબંધી ખોટા પ્રવાદો ફેલાવે છે, જે વસ્તુ સંબંધી પોતાનો અહંકાર હોય છે, તે વસ્તુમાં તેને ઘણી આસક્તિ રહે છે, અને જો તેમાં કંઈ પણ વિરોધ આવે તો એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે; જેઓ તેની પ્રશંસા કરે તેનો તે દાસ થઈ જાય છે, બીજાની નિન્દા કરવા તેની જીભ લલચાય છે, કૂડ ઠપક કરવાની તેને જરૂર પડે છે, પોતાના અહંકારની તૃપ્તિ માટે તે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે, બીજાની સાથે વાદવિવાદ કર્યા કરે છે, બીજાની લક્ષ્મી જોઈ અંતઃકરણમાં બળી જાય છે, પ્રાણીઓને પીડવામાં તેને આનંદ આવે છે, ઇર્ષ્યા તેના પ્રાણમાં ધર કરી જોડે છે, ચિત્ત મોહવ્રસ્ત થાય છે, અને અહંકારવશાત્ લોકભર્યાદા જોળંગી બંધને વાક્યપ્રયોગ કર્યા કરે છે, સદસદ્ જ્ઞાનનો લોપ થઈ જાય છે, અને બીજાનો દ્રોહ કરવાની તેને ટેવ પડે છે. ડાહ્યા પુરુષોએ કદી અહંકાર કરવો નહિ, કારણ તે અતિ હાનિકારક છે.

“Blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven.”

(Sermon on the mount.)

“નિરહંકારી નમ્રાત્માઓને ધન્ય છે, કારણ સ્વર્ગનું રાજ્ય તેમને માટે જ છે. ■

અહંકાર જન્મ મૃત્યુના કારણરૂપ હોવાથી તેના પર જરૂર વિજય મેળવવો જોઈએ. અહંકારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે. ધન, માન, બુદ્ધિનો અહંકાર—એ બધું દુકી બુદ્ધિનું પરિણામ છે. જો આપણે આગણાથી વધારે યશસ્વી ધનાઢય, અને બુદ્ધિમાન વ્યક્તિનો વિચાર કરીએ તો આ પ્રકારનો અહંકાર આપોઆપ ગળી જાય છે. ભગવાનના સામર્થ્યનો વિચાર કરવાથી પણ અહંકાર ટકી શકતો નથી. ભગવાનની મહાશક્તિનો પાર નથી, તેની પાસે આપણું શું ગણું ? જસસ કાઈસ્ત કહેતા, કે એક કાળા વાળને પણ ઘોળો કરવાનું આગણામાં બળ નથી, તો પછી અહંકાર શેનો ?

ઉપનિષદમાં પણ આ વિષય વાર્તા દ્વારા સમજાવ્યો છે :-

એક વખત દેવતા અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં દેવતાઓ જીત્યા દેવતાઓ કુલાવા લાગ્યા કે પોતાના જ બળથી તેઓ જીત પામ્યા છે. તેઓ ભૂલી ગયા કે પરમેશ્વરની કૃપાથી જ તેમની જીત થઈ હતી અંતર્યામી પરમાત્માએ તેમનું આ વૃથાભિમાન જોઈ તે દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ એક અહમ્બુત રૂપ ધારણ કરી દેવો સમક્ષ ઉભા રહ્યા. દેવો તેમને જોઈને શક્યા નહિ, તેથી બધાએ

મળી અગ્નિદેવને કહ્યું કે, “ હે જ્ઞાતવેદ ! આપણી સમક્ષ ઉભી રહેલી આ પૂજ્ય વ્યક્તિ કોણ છે ? તેની તમે તપાસ કરો.”

અગ્નિ તેમની પાસે ગયા, એટલે તે વ્યક્તિએ અગ્નિને પૂછ્યું કે, “ તમે કોણ છો ? ”

અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે “ હું અગ્નિ છું, જ્ઞાતવેદ છું.”

તે વ્યક્તિએ ફરી પૂછ્યું કે, “ તમારામાં શી શક્તિ છે ? ”

અગ્નિએ કહ્યું કે, “ હું પૃથ્વીની જમીન વસ્તુઓને જાળી શકું.”

આ સાંભળી તે વ્યક્તિએ તેની સામે એક તણખડું મૂક્યું, અને અગ્નિને કહ્યું કે, “ સૂર્યને જાળનાર અગ્નિ ! જરા આને તો જાળો.” પરંતુ અગ્નિ ખેતાની જમીન શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં છતાં પણ તેને જાળી શક્યા નહિ. તે પાછા ફર્યા અને દેવતાની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે, “ હું એ વ્યક્તિને જાળી શકતો નથી.”

પછી વાયુ ગયા, તે પણ તે તણખલાને ઉડાડી શક્યા નહિ; તેય નામ્ત્રીપાસ થઈ પાછા આવ્યા દેવતાઓએ ભેગા મળી ઇંદ્રને તપાસ કરવા મોકલ્યા, પણ તેને આવતા જોઈ તે મૂર્તિ અંતર્ધાન થઈ ગઈ, અને તેની જગ્યાએ વિદ્યારૂપિણી ઉમાદેવી આવી ઉપસ્થિત થયાં તેમને જોઈ ઇંદ્રે વિનય સહિત પૂછ્યું કે, “ હમણાં અંતર્ધાન થઈ ગયા તે મહા-પુરૂષ કોણ હતા ? ”

ઉમાદેવીએ જવાબ આપ્યો:—

મા પ્રજ્ઞેતિ હોવાચ, પ્રજ્ઞાનો વા દમદ્ વિજયે મહીયધ્વમિતિ
તતો હંચ વિદાંચકાર પ્રજ્ઞેતિ ॥ (કેનોપનિષદ)

“તે પ્રજ્ઞ હતા, તેના જ બળથી તમે જયયુક્ત થઇને
મહિમાવાન થયા છો.” આ ઉપરથી ઇંદ્રને ખાતર પડી કે
તે પ્રજ્ઞ હતા.

દેવોનો બધો અહંકાર ગળી ગયો, અને તેમને સમજાયું
કે તેમનો વિજય તેમની શક્તિને લઇને થયો ન હતો,
પણ તે તો પરમેશ્વરની કૃપાનું જ પરિણામ હતું.

અહંકારી પુરૂષ ધારે છે, કે તેના જેટલા માનને પાત્ર
બીજો કોઇ નથી. સાધારણ વાતમાં પણ તેને અપમાન લાગી
જાય છે બીજાઓ પણ તેનો આ સ્વભાવ જાણી જઇ ચીડ-
વવા ખાતર તેને માન આપતા નથી, અને આમ પોતાનો
અહંકાર તેને મહા દુઃખનું કારણ થઇ પડે છે બીજાને
માન પામતા બોધને પણ તેના દિલમાં દાડ થાય છે, તે
ઇર્ષ્યાને લઇને તેમની સાથે નિષ્કારણ વેર બાધે છે કોઇ
સલામાં તે હાજર હોય તો તેનું ચિત્ત પોતાને કોણ માન
આપે છે અને કોણ નથી આપતું, તેના ઉપર જ લાગ્યું રહે
છે, અને ઘણી વખત તો ખોટી કમ્પનાઓ કરીને પણ સુખ
દુઃખ ભોગવે છે

જેનું મન ઇંદ્ર તરફ વળેલું છે, તે માંમારિક માના-
પમાનથી ચલાયમાન થતો નથી બીજી વ્યક્તિઓના શુભ
તરફ નજર રાખવાથી, અને પોતાના દોષોનો વિચાર કર-
નાર અહંકાર ઓછો થાય છે જે ૨ થયો પોતા

દોષ જુએ છે, તેને ખીજના અવશુભનો વિચાર કરવાનો વખત જ મળતો નથી, અને તેથી નમ્રતા, મુગ્ધતા આદિ ગુણો તે વ્યક્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વાસ કરે છે.

અદંકારના વિષયોના વિનાશીપણાનો વિચાર કરવાથી પણ આપણું તે વિષયો મારેનું અભિમાન મોઝું પડે છે.

અદંકારથી છૂટવા માટે નિરંતર પ્રાર્થના કરવી કે,
 “ અંતર્યામી ! મારા અંતઃકરણનો અદંકાર દૂર કરી તેને ઉદારતા, વિનય, પ્રેમ આદિ ઉચ્ચકોટિના સફળોત્પાનું નિવાસસ્થાન બનાવો. ”

માત્સર્ય.

ખીજની લક્ષ્મી, ઔંદર્ય, સફળગુણાદિ જોઈને તેની ઇર્ષ્યા કરવી જોનું નામ માત્સર્ય.

સંકીર્ણ બુદ્ધિ જ માત્સર્યનું પ્રધાન કારણ છે. ખીજનાં મુખ સંપત્તિ લોભવતાં જોઈને, “ મને જો કેમ નહિ ? ” અથવા, “ મને છે પણ તેને કેમ ? ”—આવી બુદ્ધિથી માત્સર્યવાળો માનુષ્ય તેના તન્નુ ઇર્ષ્યાભાવ બતાવે છે.

ખીજનાં દોષદર્શન તથા દોષકીર્તન એ માત્સર્યના સહચર છે. જેના હૃદયમાં આવી જાતની અદેશાઈનો વાસ છે, તે કદાચિ મુખી થઈ શકતા નથી; તેના મનમાં કાયમ અમંતાપ રહે છે, અને તેની તળીયત પણ સારી રહેતી નથી. ઇર્ષ્યાથી જેનું ચિત્ત જાળ્યા કરે છે તેને અન્નપચાવ સારી રીતે થતો નથી, અને તેની મુખમુદ્રા હિંમક પશુના જેવી થઈ જાય છે. આવા મહાશત્રુને દમવા, એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે.

જે માણસની ધનમંપત્તિ આદિ જોઇને અદેખાઇ ઉત્પન્ન થતી હોય તેના તરફ પ્રેમબુદ્ધિ કરવી અને એમ વિચારવું કે, “ખીન્તની પાસે ધનમંપત્તિ છે એ ઘણું સારું છે, હજી પણ તેમની ધનસંપત્તિમાં વધારો થાય એમ હું ઇચ્છું છું, મારાથી પણ તે વધારે સુખી થાય એમ હું ચાહું છું.”

ખીન્તનાં દોષદર્શન અને દોષકીર્તનને બદલે તેમના સફળતા તરફ ધ્યાન આપવાથી અને તેમની પ્રશંસા કરવાથી વિરોધીભાવ દૂર થશે. “દરેક માણસમાં દોષ અને ગુણ બને છે, કોઈનામાં દોષ વધારે હોય, તો કોઈનામાં ગુણ વધારે હોય, પણ એ બધું કંઈ કાયમ ટકી રહેતું નથી સ્વાભાવિક રીતે બધામાં કંઈને કંઈ દોષ રહેલા છે, મારામાં પણ થોડા દોષ હોવા જ જોઈએ,” આવા વિચારોથી પણ ઇર્ષ્યાબુદ્ધિનો લોપ થાય છે.

જે સૌદર્ય, ઐશ્વર્યાદિ જોઇને ખીન્તજોને આનંદ થાય છે, તેજ વિષય ઇર્ષ્યાપરાયણ વ્યક્તિને દુઃખરૂપ થાય છે, તેથી તે તે વિષયોમાં ખીન્તજોના આનંદમા ભાગ લઇ, તેઓનું સુખ તે પોતાનું જ સુખ છે, એવો ઉદ્ઘાટનાવ શ્રદ્ધા કરવાથી ઇર્ષ્યાભાવ આપોઆપ મરી પડશે, અને તેને બદલે પ્રેમ અને પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે.

ગન અને તનની દુર્બળતા પણ ઇર્ષ્યાભાવનું કારણ છે. શારીરિક દુર્બળતા કસરત કરવાથી દૂર થાય છે, તથા ઉચ્ચ વિચારોના સેવનથી અને ઉચ્ચ માનસિક બળવાળી વ્યક્તિ-જોના સમર્ગ, તેમજ તેઓનું સતત ચિંતન કરવાથી મનની નિર્બળતા દૂર થાય છે.

પોતાનામાં ઇર્ષાભાવ છે, અને તે અતિ અનિષ્ટકર છે, એમ સમજી તે દૂર થાય એટલા માટે ભગવાનની દયાયાચના કરવી એ પણ સરળ અને ઉત્તમ ઉપાય છે.

ઉછાંછળાપણું

મન નિયમવશ ન હોય તો ઉછૂંખળતા જન્મે છે ઉછૂંખળતા દૂર કરવા માટે જ્યાં કામ નિયમસર કરવાં. નિયમ પ્રમાણે ખાવાથી, પીવાથી, કસરત કરવાથી, પ્રાર્થના કરવાથી, ઉછાંછળાપણું ચાલ્યું જાય છે. કપડાં જ્યાં ત્યાં ફેંકવાં, ઘડની બધી સ્ત્રીજો અવ્યવસ્થિત રાખવી, ઉઘવા તથા ઉઠવાના વખતમાં અનિયમિત ગહેલું, કોઈ સાથે વાત કરવા બેઠા તો પાગલ ન આણવો, એટલે કે જેને કર્તવ્યાકર્તવ્ય બોધ નથી—આ બધી અનિયમિતતા ઉછૂંખળતાની નિશાની છે જેમ એનાપતિ પોતાની એનાને ગૃહસ્થાણદ ન ગણે, મર્વ સૈનિકોને પોતપોતાના કામમા નિયોજિત ન કરે, અને તેમના અયોગ્ય વર્તનને સહન કરી લે, તો સૈનિકો ઉપર તેનો દાળ નહિ હોવાથી ચોક્કસ તેની હાર થાય છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય જો ઇન્દ્રિયગણને વશ ન રાખે, તેમના દોષો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરે, અને મનને કમલમા રાખે નહિ તો જીવનસામાનમાં અવશ્ય તેનો પરાજય થાય છે પ્રકૃતિના રાજ્યમાં પણ સઘળા પદાર્થો—સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો, તાગઓ નિયમને અધીન જ વર્તે છે, અને તેથી જ જગતના વ્યવહારમાં કોઈ પણ વસ્તુની અડચણ આવતી નથી, પણ જો તેમા કોઈ કારણથી ફેરફાર થઈ જાય તો દુનિયાનો નાશ થાય કંઠાપનિપદ્યમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ ॥

મયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુ ધાવતિ પંચમઃ ॥

ઈશ્વરના લયથી જ અગ્નિ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વાયુ અને મૃત્યુ આદિ દેવો નિયમ પૂર્વક પોતપોતાનાં કામો કરી રહ્યા છે, અને તેથી જ સંસારના બધા વ્યવહારો સારી રીતે ચાલે છે. મનુષ્યોએ પણ ઇશ્વરનો કર રાખી નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. જો દુકા જીવનમાં અલભ્ય લાલ સાધી લેવો હોય તો અવશ્ય એ જીવનને નિયમવશ રાખવું, જેથી ઉજ્જ્વલતાને લઈને ઉગામ થતી બધી અનિયમિતતા દૂર થઈ કાર્યાણકારી પ્રવૃત્તિને માટે પૂરતો સમય મળે, કારણ ભગવાન કર્માનુસાર જ ક્ષણ આપે છે.

જો સ્પષ્ટ રસોડા બનાવવી હોય તો પહેલેથી જ બધી સામગ્રી એકઠી કરી રાખવી જોઈએ, રસોડા કરવા બેડા પછી બધી ચીજો લેવા દોડાદોડ કરે તો રસોડા જરૂર ખગડે છે, એટલું જ નહિ પણ વખતસર તૈયાર પાકુ થતી નથી; તેવી જ રીતે જો જીવનની લગામ ઉજ્જ્વલતાના હાથમાં મોંઘી તો એકે કાર્ય યોગ્ય રીતે કે ધારેલે વખતે થઈ શકતું નથી, અને પછી દોડાદોડ કરી મૂકવાથી કંઈ પણ ફાયદો થતો નથી. માટે પહેલેથી જ આપણે ઉદ્દેશ્ય સુકરર કરી તેને પહેાચી વળવા માટે સર્વ સાધનોને યથાયોગ્ય એકત્ર કરવાં જોઈએ, તો અવશ્ય લક્ષ્ય સ્થાન પહોંચી શકાશે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, યોગ કર્મસુ કાંશજમ્-અહીં યોગ શબ્દથી ચિત્તની એકાગ્રતા જ લક્ષ્ય કરી છે, એટલે કે જે વખતે જે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું હોય તે વખતે તેમાં સંપૂર્ણ મન પરોવવું, જેથી તે કર્મ

મુંદર રીતે સંપન્ન થાય છે; અને જો તે કાર્યમાં કંઈ વિઘ્ન આવી પડે તો તે જોળંગવાની શક્તિ પણ આપણામાં આવે છે જોકાચરતા પૂર્વક કર્મ કરવું જોજ કર્મ કરવાનું કૌશલ છે.

નકામી સાંસારિક ચિંતાઓ.

સંસારમાં ધનનો અભાવ, અન્નનો અભાવ, રોગાદિ આપત્તિઓ ચિંતાનાં કારણ થઈ પડે છે જો આ અભાવો તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના ઉદાત્તીન વૃત્તિથી સંસારમાં રહી પોતાનું કર્તવ્ય ભગવવામાં આવે તો દુઃખ ઘણું જોણુ થઈ જાય છે નિર્ધન જો ધનવાન તરફ લક્ષ્ય કરે તો તેને ધનના અભાવનું દુઃખ વધારે લાગે છે, પરંતુ પોતાનાથી પણ વધારે નિર્ધન તરફ દૃષ્ટિ રાખે તો જો દુઃખ મહેલાઈથી રાહત કરી શકાય છે.

જોકે માણસ એટલો ગરીબ હોય. કે પગમાં પહેરવાને પગરખા પણ ન હતા, અને તેનું તેને બહુ દુઃખ થતું; પણ જ્યારે તેણે જો પગ વિનાના એક માણસને જોયો, ત્યારે તેનું દુઃખ ઘણું મોટું પડી ગયું.

એક વળત શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં એક માણસ જંગલમાં આવી ચડ્યો, તેના શરીર પર વસ્ત્ર ન હતું, અને ઠંડી એટલી બધી લાગતી હતી કે આખું અંગ ઠંડી પડતું હતું. જોકે ઝાડ નીચે જોમી તે મોટે અવાજે રડવા અને પોતાના ભાગ્યને ઘિછારવા લાગ્યો. તે ઝાડની પાછળ એક કુવો હતો તેમાં એક આંધળો પડી ગયો હતો, તે આ અવાજ સાંભળી જોડ્યો:—

“ભાઈ, મારી સ્થિતિનો તો વિચાર કર એક તો હું આંધળો છું, તેમાં વળી આવી ઠડીમાં આ કુવામાં પડી ગયો છું અને ગળા સમાથા પાણીમાં ડુબું ડુબું થઈ છું, મહા મહેનતે હાથ ટેકવી ઉભો છું. મારા આવા ખુરા હાલ સાથે સરખામણીમાં તારું દુઃખ ઘણું જ ઓછું છે.”

આ સાંભળી તે માણસને ધીરજ આવી અને તેણે તે આંધળાને કુવામાંથી બહાર કાઢ્યો. આ પ્રમાણે પોતાનાથી વધારે નબળી સ્થિતિવાળા માણસોનો વિચાર કરવાથી આપણને આશ્વાસન મળે છે, અને દુઃખ સહન કરવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓને દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે, કે પરમાત્માને કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ, તેમજ કોઈના પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ નથી, તેમની નજરમાં તો બધાંયે સરખાં છે, અને સસારનાં મુખદુઃખ પોતપોતાનાં કર્મને જ આભારી છે, તે પોતાની અવસ્થા માટે કોઈને દોષ નહિ આપતાં પોતાનાં કર્મો પર જ લક્ષ્ય આપશે, અને તે દ્વારા જ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરશે; ખાસી અક્રમોગ કરી માથે હાથ ઢાંચે રહેશે નહિ.

પોતાની અથવા પોતાનાં સ્વજનોની જિભારીમાં પશુ કુદરતના નિયમોનો ભંગ એજ તેનું કારણ છે એમ સમજી તે દૂર કરવા કાશીપ કરવી, પશુંતુ નકામી હાથવેગ કરવી નહિ દેહની સાથે રોગ લાગેલા જ છે, તે સહન કર્યા વિના છટકા જ નથી, તેથી તે માટે ચિંતા કરી વધારે દુઃખી થવું ઠીક નથી.

અંતઃકરણપૂર્વક ગાપનો ત્યાગ કરવો એજ ખરું તીર્થસ્નાન છે.

ઉદારબુદ્ધિ મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગોની આલોચના તમા ચિંતન કરવાથી ધર્મના વિષયમાં આવી દ્વિસાબી બુદ્ધિ રાખવાની ટેવ દૂર થશે. જેમ પારસમણિના સ્પર્શથી લોહું પણ કાંચન થાય છે, તેમ મહાત્માઓના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબંધથી આવી બુદ્ધિ આત્મનિષ્ઠ બને છે અને મનુષ્ય પવિત્ર તથા શુદ્ધ થાય છે.

કુતર્કની ટેવ

કુતર્ક કરવાની ટેવ પણ ઘણી હાનિકારક છે. શંકાના સમાધાન અથવા તત્ત્વના અનુસંધાન માટે તર્ક નહિ. પણ કેવળ તર્ક ખાતર તર્ક કર્યા કરવા તેનું નામ કુતર્ક છે. નામ માત્રા પ્રવચનેન લભ્ય. તર્ક કર્યા કરવાથી ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થતો નથી, તેઓ તો તર્કથી બહુ દૂર છે, નૈવ સંકળ મતિ રાવનેષા કુતર્ક જાળમાં ફસાઈ જવાથી માણસો બુદ્ધિભ્રષ્ટ થાય છે, અને સત્ય તત્ત્વનું ચંદ્રણ સરળ રીતે કરી શકતા નથી; હરેક વસ્તુ ઉપી દૃષ્ટિએ જોવાથી તેમની સમજણ પણ ઉલટ પાલટ થઈ જાય છે. પરમ તત્ત્વ સમજવા માટે પરસ્પર આલોચના અથવા વિચારની જરૂર છે, સાધારણ સત્ય સમજવા માટે પણ એજ રીતિનું અવલગન કરવું જોઈએ; પણ કુતર્ક કરવાથી કંઈ ફાયદો નથી.

નારદભક્તિસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે, કે ધર્મના વિષયમાં જોટો વાદવિવાદ ન કરવો. સદ્વિષયોની આલોચના તથા સત્યને સરળ અને ઉદારભાવે ચંદ્રણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો વૃથા વાદવિવાદ કરવાની ઇચ્છા દૂર થાય છે.

ધર્મડિ'બર

ધર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આડંબર, ડોળ, અથવા ઢોંગ મહાવિદ્ય રૂપ છે. એ બધાં અહંકારનાં સ્વરૂપ છે. એક આના નેટલી સાધના કરી માણસો સોળ આના નેટલો આડંબર કરે છે. અંતરમાં ધર્મભાવ હોય કે ન હોય, પણ બહારથી ઘણા માણસો ટીલાંટપકાં તાણી, પીતાંગર પહેરી, ક્ષાત્રમાં માળા લઈ પોતાની ધાર્મિકતાના આડંબરથી દુનિયાને આંજી દેવા ખૂબ મહેનત કરે છે. જે બરેબરે ધાર્મિક છે, તે કદી આવો ડોળ કરતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોને જે સાધના કરતો હોય છે, તેની બીબ્બને જરા પણ કળ પડવા દેતો નથી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ કહેતા, કે ધ્યાન ધરવું હોય તો 'મને, વને, કોણે,' મનમાં, વનમાં કે ઘરના ખૂણામાં (નિરાળી જગ્યામાં) ધરવું. જે કંઈ સાધન ભજન કરવું તેની કાંડી ખીટાવવી નહિ

ભગ્વત કાંઈક્ટ પણ કહે છે કે:—

"And when thou prayest, thou shalt not be as the hypocrites are: for they love to pray standing in the synagogues and in the corners of the streets, that they may be seen of men. Verily I say unto you, they have their reward.

But thou when thou prayest, enter into thy closet, and when thou hast shut thy door, pray to thy Father which is in secret; and thy Father which seeth in secret, shall reward thee openly."

“અને જ્યારે તું પ્રાર્થના કરે ત્યારે ધર્મઢોંગીઓ માફક વર્તતો નહિ; એ લોકો તો મંદિરોની અંદર અને રસ્તા ઉપર બધાના દેખતાં પ્રાર્થના કરવાનું પસંદ કરે છે, એવી ઇચ્છાથી કે બધાં તેમને પ્રાર્થના કરતા જુવે, અને તેમને ધાર્મિક ગણી માન આપે. ચોક્કસ તેમને તેમની ભક્તિ અનુરૂપ કૃપા મળેછે”

“પણ જ્યારે તું પ્રાર્થના કરે, ત્યારે તારા ઘરની અંદર બેઝીને તેનું ગારણું બાંધ કરી તારા અસહ્ય પિતાની પ્રાર્થના કરજે અને તે પિતા જે છૂપી રીતે બધું જુવે છે, તે તને ખુલ્લી રીતે તેનો બદલો આપશે.”

ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના ભક્ત કવિ બ્રહ્માનન્દ કહે છે કે:-
મુળતે એક બ્રહ્મ બનાય કહે, નિજ આંતરમાંહિ વિકાર ભરેહે;
જયું ઠગ ગોબર કુંપી ભરી, ઉપરિ ઘૃત ઢોલક સેર ધરે હે.
જયું કોઈ ખ્યાજસે પાત્ર ભરા, ચિથરા કર્પૂરકો ઢાંકી ધરે હે;
બ્રહ્મમુનિ કહે યા જગકે, બ્રહ્મજ્ઞાનીહુંસે મન માર કરે હે

ભીતર ભરી અસંતતા, બાહર જેસે સંત;
કહત તેહી દુષાંત કરી, સગજ લેહુ ખુદિવંત.
સગજ લેહુ ખુદિવંત, દેખી આંતરકો આસે;
હોત વિપંકો ભોગ, તમે તેહિ રૂપ પ્રકામે
દા બા ત બ્રહ્મા નન્દ, નમેજેહિ ચોર રૂચીતર;
બાહર જેમે સંત, કુટિલતા ભરી હે ભીતર.
‘અસે’ આધુ જકતમે, ફિસ્ત હિ ભોળ બનાય;
ઉદર ભરનકે દારને, લોક ન કું ભરમાય.
લોકનકું ભરમાય, નહિ જાનત હરિ લેસા;
પરધન પરત્રિય કાજ, કરત રહે જલ્લ હમેસા

દા ખ ત પ્રદાનન્દ, ધ્યાન ધરહે જગ દેએ;
ફિરત હે લેખ જનાય જગતમે માધુ એમે.

(પ્રદાનન્દ કાવ્ય)

આ ઉપરથી એમ નથી ધારવાનું કે જધા સાધુ સતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પાળંડી હોય છે, પણ જહારના વેશથી અથવા તો વાક્યાતુર્યથી લોળવાઈ ન જતાં સાધુઓની પૂરી પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેમના પર વિશ્વાસ મૂકવો. શ્રીગમકૃષ્ણ પરમહંમ પણ કહેતા, કે સાધુને દિવસે પણ જોવો અને રાત્રે પણ જોવો જો રહેણી કહેણી એક જોવામાં આવે નહિ, તો એવા સાધુને ફરથી નમસ્કાર કરવામા જ લાભ છે.

પારા સંત કેવા હોય તેનું વર્ણન કરતાં પ્રદાનન્દસ્વામી કહે છે કે:—

પ્રભુગદ જાહે પ્રીત, ચિત્ત વિષયન તે છૂટે,
દેશ-ગેહ-અરૂ દેહ, નેહ સગહુસે તૂટે
દૃઢય શુદ્ધ હો જાય, બુદ્ધિ નિગ્મલતા પાવે,
બ્રમે ન કાહુ ઠોગ, અચલ મનકુ ઠહરાવે.

શુન ચન્દ્રિ નવલ ગોવિંદકે મુંદગ વચન મુનાવહિ,
કહે પ્રદ્યુમ્નિ સંગ સતકો, પુન્યવાન નર પાવહિ

એમેં અત મુજન, મિલે કમી કાહુ રૈહે;

જ્યું પારમમનિ પાય, કલ્પના સર્વ જૈ હે

પગપાર પરપ્રદા, અગમ સોઈ મુગમ જતાવે;
શીતલતા કરી શાંત, સગહિ મન પ્રાંત મિટાવે

જગ ઉદ્ધિ અપાગ વિકાર, જલ દેખાવન પારકે;

કહે પ્રદ્યુમ્નિ વચનકેમ, સત નાવ સસારકે.

લોકનિન્દાનો ડર

ભક્તિ પથના યાત્રાળુએ લોક નિન્દાનો ડર પણ હર કરવો જોઈએ. ઘણી વખત એવું બને છે, કે લોકનિન્દાથી ડરી જઈ ભગવાનનું ભજન કીર્તન કરતાં આપણે અટકી પડીએ છીએ. પ્રભુ ભજન વખતે તો તન અને મન બંને એકતાન થઈ જવાં જોઈએ; પણ એ વખતે “લોકો શું કહેશે ?” એવા ખ્યાલથી આપણે તેમાં તટ્કીન થઈ શકતા નથી. સત્કર્મ કરવામાં અને ભગવાન ભજવામાં આ જાતની લોકલગ્નતને તિલાંજલિ આપવી ઘણી જરૂરની છે, નહિતો ભક્તિ પથે અગ્રેસર થઈ શકાતું નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા, કે જ્યાં સુધી લગ્ન, ધૃષ્ટા અને ભય રહે ત્યાં સુધી પ્રકૃત ભક્તિનો ઉદય થતો નથી.

જે માણસ સત્કર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે હમેશાં દુનિયાની ટીકાનો ભોગ થઈ પડે છે; ભક્તોના જીવન-કાલમાં દુનિયાએ તો તેમને કોસથી, કે અમિ ચિતાઓથીજ સત્કાર્યા છે, અથવા તો તેમની ગણતરી ગાંડાઓમાં જ કરી છે. જીસસ ક્રાઈસ્ટ, નર્સિસહ મહેતા, મીરાંબાઈ, આદિ ભક્તોને લોકોએ સતાવવામાં જરા પણ બાકી રાખી નથી; છતાં ભક્તો તો એમ જ ગાય છે કે:-

“એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહોછો વળિ તંવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટકહેશો તો, કરશું દામોદરની સેવા રે”

ભગવાનનો ખરો ભક્ત મોતને શરણુ ધાય છે, પણ ભગવદ્ભક્તિ છોડતો નથી; જીસસ ક્રાઈસ્ટે હુગતે મૃદાંચે કોસનો સ્વીકાર કર્યો પણ અસત્ય વાત કબૂલ કરી નહિ.

હાલના સમયમાં કેળવાયેલા માણસો કેટલીક વખત પોતે આધુનિક કેળવણી લીધી છે, એમ જતાવવાને માટે કેટલીક પુરાધ્યોનો અંગીકાર કરે છે. જો હું આમ નહિ કરું તો મુધરેલો સમાજ મારે માટે કેવા હલકા વિચાર બાંધશે !-આ ભયે કેટલાય માણસો અધઃપતનને માર્ગે આગળ વધે છે. આવી દુર્ગંજતાનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને સત્યની ખાતર પ્રાણની પણ આહુતિ આપવા માટે સાધકે તત્પર રહેવું જોઈએ, તથા મનમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે-વતો ધર્મ સ્તતો જયઃ । મય મેવ જયમે નામૃતમ્ ॥

૪ ભક્તિમાર્ગમાં સહાય.

શ્રી રામાનુજાચાર્યે વેદાન્તભાષ્યમાં લખ્યું છે, કે “વિવેક, વિમોક્ષ, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસ્રાદ અને અનુદ્ધર્ષથી ભક્તિલાભ થાય છે.”

શ્રી રામાનુજાચાર્યના મત પ્રમાણે વિવેક એટલે ખાદ્યા ખાધનો વિચાર. ખાદ્ય દ્રવ્યોમાં ત્રણ પ્રકારની અશુદ્ધિ હોઈ શકે છે.

૧. જાતિદોષ એટલે ખાદ્ય પદાર્થનો પ્રકૃતિગત દોષ; લસણ, ડુંગળી, ઇત્યાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જ અશુદ્ધ છે.

૨. આશ્રય દોષ એટલે પતિત અથવા અલિશ્ચ માણસના હાથનું ખાવું તે. (દુષ્ટ રસ્તે મેળવેલું) અન્ન પણ આ વિભાગમાં આવી જાય છે.)

૩. નિમિત્ત દોષ એટલે બીજી કોઈ અગવિત્ર વસ્તુ જેવી કે ધૂળ, વાળ ઇત્યાદિના સંસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતો દોષ શ્રુતિમા જ્યુ છે કે -

આહાર શુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધો વૃદ્ધા સ્મૃતિ ॥

શુદ્ધ આહારથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ વધારી ભગવાનનું સર્વદા સ્મરણ થઈ શકે છે (છાંદોગ્ય) ખાદ્યાખાન્યનો વિચાર ભક્તિમાર્ગના અનુયાયીઓમાં અતિ અગત્યનો વિષય ગણવામાં આવે છે સાચય દર્શનના મત પ્રમાણે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રણ ગુણ છે તેમની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ કહેવાય છે, અને તેમાં વિષમતા થવાથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ પ્રકૃતિના ગુણ તેમજ ઉપાદાન પણ છે, તેમાંથી જ નરદેહ ઉત્પન્ન થાય છે એ ત્રણ ગુણોમાંથી સત્ત્વનું પ્રાધાન્ય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે અતિ આવશ્યક છે આહાર દ્વારા શરીરમાં આવેલું જે ઉપાદાન શુદ્ધિ જીએ છીએ, તેમાંથી આપણા મનના ગંડનમાં પણ સહાયતા મળે છે તેથી ખાદ્યાખાન્ય તન્દ્ર અવશ્ય દૃષ્ટિ નાખવી જોઈએ તે માથે એ પણ યાદ રાખવું, કે સાધનમાર્ગના ખાદ્યાખાન્યની શુદ્ધિનો વિચાર ગોણું છે, મુખ્ય તથી ઉત્તર જણાવેલા શ્રુતિ વાન્યનો ભગવાન શ્રી યોગરાયાર્થ પોતાના ભાષ્યમાં નીચે પ્રમાણે ગર્થ આપે છે -

‘ જે આહાર થાય છે તે આહાર શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન લોકતા એટલે કે આત્માના ઉપભોગ માટે અદર આહાર થાય છે (ભોક્તુ માગવાદિવત્), આ વિષયોની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાનની શુદ્ધિને જ આહારશુદ્ધિ કહેવામાં

આવેછે, તેથી આધારશુદ્ધિનો અર્થ આગ્રહિત, દ્વેષ, વા મોહશૂન્ય થઈ વિષયનું વિજ્ઞાન. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા 'આધાર' શુદ્ધ થવાથી વ્યક્તિનું સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અને સત્ત્વ શુદ્ધ થવાથી અનન્ત પુરૂષના ચતુર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા અવિનિષ્ઠ સ્મૃતિ થાય છે. "

આ જન્મે પ્રકારની વ્યાખ્યા ઉપસક દૃષ્ટિએ વિરોધી માલૂમ પડે છે, પણ જન્મેમાં સત્ત્વ સહેકું છે, અને જન્મેની આવશ્યકતા છે. સૂક્ષ્મશરીર અથવા મનનો સંયમ હેકતા સંયમથી ઉચ્ચતર કાર્ય છે, એમાં સહેક નથી; પરંતુ સ્થૂળ શરીરનો સંયમ એ પણ ઉપેક્ષાનો વિષય નથી. તેથી શુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે શરૂઆતમાં આધાર ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પરંતુ આજકાલ કેટલાક સંપ્રદાયોનાં આધાર સંબંધી એવાં જાંધનો તથા આડચો જોવામાં આવે છે, કે એમજ લાગે કે જાધો ધર્મ ઓડામાંજ પૂરાઈ ગયો છે ધર્મનો મહાન સત્ત્વસમૂહ હવે જહ્ની એ જગ્યાએથી નીકળી આ ધ્યાત્મિક સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રદીપ્ત થાય તો સાઈ કેવળ રંગાડીઓ ધર્મ એ એક પ્રકારનો જડવાદ જ છે; એ જ્ઞાન પણ નથી, તેમજ ભક્તિ કે કર્મ પણ નથી એતો એક પ્રકારની ઘેલછા છે, ગાંડપણ છે; અને જે લોકો આવા પાઘા-પાઘના ઝીગૃષ્ણલયા વિચારનેજ જીવનનું સાર કાર્ય માને છે, તેઓની પ્રજ્ઞલોકમાં ગતિ થવાને જલ્દે જાંડાખાનાનાં ગતિ થશે એમ લાગે છે.

૨. વિમોક એટલે ઈન્દ્રિયોની વિષયાલિપુખી ગતિ રાદી તેમનો સંયમ કરી તેમને પોતાના તાળામાં

લાવવી. આ ભતનો સંયમ મર્વ પ્રકાશના ધર્મસાધનના પાયા રૂપ છે.

૩ અભ્યાસ એટલે આત્મમંયમ તથા આત્મત્યાગનો અભ્યાસ પરમાત્માનો પોતાના આત્મામાં અનુભવ કરવો, તથા તેની સાથે તૃપ્તિ અનુભવવી, એ વાત સાધકની પ્રગળ ચેષ્ટા તથા સયમના અભ્યાસ વિના જની શક્તી નથી. મનમાં સદા ઇશ્વર સંબંધી વિચાર જ ચાલવા જોઈએ. શરૂઆતમાં આમ કરવું ઘણું કઠણ માલૂમ પડે છે, પણ ધૈર્ય સહિત પ્રયત્ન કરવાથી ચિંતન શક્તિ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છે કે.—

અધ્યાસેન તુ કૌતેષ વૈરાગ્યેન ચ ગૃહ્યતે ॥

હે કૌન્તેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારાજ આ લભ્ય છે

૪ ક્રિયા એટલે યજ્ઞ પંચ મહાયજ્ઞનું નિયમિત રીતે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.—

૧ ભૂતયજ્ઞ ૨. મનુષ્યયજ્ઞ ૩. પિતૃયજ્ઞ ૪ દેવયજ્ઞ ૫ બ્રહ્મયજ્ઞ. ભૂતયજ્ઞ એટલે પ્રાણીઓને અન્નદાન, મનુષ્યયજ્ઞ એટલે અતિથિ તથા અભ્યાગતની અન્નાદિ વડે સેવા, પિતૃયજ્ઞ એટલે પિતૃઓનું તર્પણ, દેવયજ્ઞ એટલે હવનાદિથી દેવની પૂજા અને બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે વેદોનું અધ્યયન.

૫ દક્ષ્યાણ એટલે પવિત્રતા. આ એક જ પાયા ઉપર ભક્તિરૂપી મહેલનું ચણતર થયેલું છે ગાદ્ય શીથ અને ખાદ્યાખાદ્ય સંબંધી વિચાર એ જાત્રે સહેલ છે, પણ અંતર્શુદ્ધિ વિના એનું જરાપણ મૂલ્ય નથી શ્રી રામાનુજયાર્થ અંતર્શુદ્ધિ માટે નીચે જણાવેલાં સાધનો ગણાવે છે.—

૧ સત્ય ૨ સરવના ૩ દયા ૪. દાન ૫ અહિંસા
અનભિધ્યા, એટલે બીજાના દ્રવ્યની ઇચ્છા ન કરવી તે,
વિચારોથી દૂર રહેવું અને બીજાઓએ કરેલ અનિદાનો
૧૨ ન કર્યા કરવો.

૬. અનવસાદનો અર્થ શક્તિ છે, એ પત્ર ભક્તિ-
નું પ્રધાન સાધન છે મુંઝક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-
મામા વક્ષ્મીનેન હ્રદયઃ ॥ આન્મા જલહીન વ્યક્તિથી
ની શકાતો નથી. અહીં જલહીનતા શબ્દથી શારીરિક
! માનસિક બન્ને પ્રકારની દુર્જાતા લક્ષિત થઈ છે. દુર્જા
! એવી વ્યક્તિ સાધન ભજન કરી શકતી નથી, કાળ
યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં જે અદ્ભુત શક્તિ જાગૃત થાય
તેને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય કમજોર માણસમાં હોતુ
! શારીરિક, માનસિક, તેમજ સ્નાયવિક દુર્જાતાને
રે શક્તિને ધારણ નહિ કરી શકવાથી માધક ઘણી વખત
! મરણ પામે છે, સ્વસ્થકાય સંગળ વ્યક્તિ જ બધા પ્રકા
! સાધનમાં સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. ઇન્દ્રિયસંયમની પ્રતિ-
! પાળ નિર્જા શરીરવાળા સહન કરી શકતા નથી
ટે પામ્યા યાદ રાખવું જોઈએ, કે ઇચ્છાપૂર્વક શરીરને દુર્જા
! વ્યવસ્થાથી ભક્તિ કે જ્ઞાનલાભના માર્ગમાં આવશ્યક નથી

૭. અનુદર્પ એટલે અતિ મોજમજાહમાં સમય વ્યતીત
કરવો તે. એમ કરવાથી ગંભીર વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય
થવામે છે; ધારણ મોજમજાહમાં જ બધી માનસિક શક્તિનો
! થઈ જાય છે. જેની ઇચ્છાશક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં દૃઢ
તેટલા પ્રમાણમાં તે નાનાવિધ ભાવોથી જોડા ચાલત

થાય છે. અતિ દુઃખજનક ગભીરભાવ જેમ સાધકને માટે નુકસાનકારક છે, તેમજ અધિક હામ્યગૌતુક પણ તેને માટે હાનિકર છે. મન સ્થિર, શાંત ભાવવાળું હોય ત્યારે જ સર્વ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ થઈ શકે છે

આત્મચિંતન

લકિત જોડાન્તમાં બેસીને ઘણી વખત વિચારે છે:—
હું કોણ છું ? કયાથી આવ્યો છું ? મૃત્યુ પછી ક્યાં જવાનું છે ? આ સુદર પૃથ્વી, સૂર્યચંદ્રાદિનો કર્તા કોણ ?

આવા વિચારો તેને તત્ત્વના અન્વેષણમાં દોરે છે, અને ધીરેધીરે જે પરમશક્તિમાંથી આ જગત્ કાર્યરૂપે ઉદ્ભવ્યું છે, તેની તે ઉપલબ્ધિ કરે છે. તે વખતે તેને સમજાય છે, કે જગત્નો નિયામક એક મહાપુરુષ છે, જે સર્વનો ઇન્દ્ર છે, અને જેની ઇચ્છાથી જ જગત્ના સર્વ કાર્યો થાય છે. આ વિચારો દૃઢ થયા પછી સાધકનું મન સહેજે ભગવાન તરફ વળે છે, અને લકિતભાવથી પ્રભુમા પ્રીતિબદ્ધ થાય છે

શરૂઆતમાં સાધારણ અર્થાર્થી લકિત તો તેને જે જે ચીજોનો અભાવ જણાય તેને માટે ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરે છે, એમ સમજીને કે તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાથી તેને શાંતિ મળશે, પણ જ્યારે એ વસ્તુઓ મળવા છતાં તેને શાંતિ થતી નથી, ત્યારે એ વિચારમાં પડે છે, અને જે વસ્તુના લાભથી જોયો અભાવ દૂર થાય તે વસ્તુની શોધમાં લાગી જાય છે, છેવટે ખરૂં આત્મજ્ઞાન થતાં તેને પૂર્ણ શાંતિ મળે છે. મુવના ધાર્મિક જીવનની શરૂઆત અર્થાર્થી લકિત

તરીકે થાય છે, પણ ભગવાનનું દર્શન થવાથી તેની સર્વ અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે, અને તે ખરો જ્ઞાની ભક્ત બને છે.

જેમ જેમ આત્મચિંતન વધતું જાય છે, તેમતેમ અજ્ઞાનાંધકાર દૂર જાય છે, મનના વિધવિધ નાશ પણ થાય છે, અને છેવટે ભક્તના હૃદયમાં પરમ શાંતિનું સ્થિત થાય છે. ગીતાશ્રમાં આ સ્થિતિનું જ બ્રાહ્મી સ્થિતિના નામથી વર્ણન કર્યું છે:—

પ્રપા બ્રાહ્મી સ્થિતિ. વાર્ય નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુક્ચતિ ।

દિષ્ટવાડસ્વામંતકાલેડપિ મહાનિર્વાણ મૃચ્છતિ ॥

(અ ૨, શ્લોક ૭૨)

સત્સંગ

સત્સંગ પણ ભક્તિનો પ્રિય ગાંધુ છે. સાધુઓના સહવાસથી ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમના પવિત્ર ઉપદેશથી ભવિનતા દૂર થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે.—

મતાં પ્રસંગાન્મમગીર્યસવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાવના કથા ।

સજ્જોવના દાશ્યપવર્ગ ચર્મન્તિ શ્રદ્ધારનિર્ભક્તિ રત્નુક્તમિવ્યતિ ॥

(ભાગવત)

ભગવાન કે કે છે કે:—

સાધુઓના સંગમાં મારી શક્તિની વાર્તાઓ થાય છે, જે હૃદય અને કર્ણને સુખદાયી છે; વાર્તાઓના ઉપલોગથી ભુક્તિના રસ્તા પ્રત્યે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમ જન્મે છે.

વળી ભાગવતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે:—જ્યાં સુધી વિષયના અભિમાનથી રહિત સાધુઓની પદરજથી પવિત્ર ન

થવાય ત્યાં સુધી મનુષ્યની મતિ સંસારવાસનાના નાશ સ્વરૂપ
લગવાનના ચરણપદ્મમાં સ્થિર થતી નથી

સાધુસેવનથી કેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે સંગ્રામી વ્યાસ
લગવાનને નારદજી કહે છે કે:-

તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રણાયતા મનુષ્યદેણા જૃણવં મનોહરાઃ ।

તાઃ શ્રદ્ધયામેઽનુષવઃ વિજૃણવતઃ પ્રિયશ્રવસ્યં ગમમામવદ્ રુચિ ॥

(ભાગવત)

જોયે મુનિઓએ કહેલી સુંદર કૃષ્ણકથા ઠરેજી શ્રદ્ધા
સહિત સાંભળવાથી મારામાં તે પ્રિય લગવાન માટે રુચિ
ઉત્પન્ન થઈ.

આવા ગહાત્માઓનાં વચનોના શ્રવણથી રજસ્તમના-
શિની લકિતનો જન્મ થાય છે, માટે સદાસર્વદા સંતપુરૂષો
પાસેથી આવી કથાઓ સાંભળતા રહેવું. સત્સંગના મહિમાનું
વર્ણન કરતાં સ્વામી બ્રહ્માનન્દ પણ કહે છે કે:-

તીન તાપકી બાલ, પર્યો પ્રાની કોઈ આવે,
તાકુ શીતલ કરત, તુરત દિલ દાક મિટાવે
કહિ કહિ સુંદર વેણુ, રેન અજ્ઞાન નિકાસે;
પ્રગટ હોત પહિચાન, જ્ઞાન ઉર બાન પ્રકાસે.

વૈરાગ ત્યાગ રાજત વિમલ, ભવ દુઃખ કાટત જંતકો;
કહે બ્રહ્મમુનિ યા જગતમેં, સંગ અનુષમ સંતકો.

સંત સમાગમ કરત, ટરત ભવભય તતકાલા;
કર્મ ભર્મ સળ કટત, છટત મનદૂકા ચાલા.
જંત બહે ભવ બાહી, તાહિ ગહિ બાંકુ જીધારે;
પ્રલય કરે સળ પાપ, શોક સંતાપ નિવારે

નિર્વિઘ્ન કરત, દિલ કરત દુઃખ, ફેર પરત નહિ ફેંદમે;
કહે જીવાનુનિ તેહિ સંગતે, હોત પ્રીત ગોવિંદમે.

જેના સંગથી આપણું ચરિત્ર મુધરે નહિ, શકના,
પ્રપંચ, અસત્ય ઇત્યાદિ દુર્ગુણો ટળે નહિ, દયા, સંયમ,
પવિત્રતા ઇત્યાદિ શુભોની વૃદ્ધિ થાય નહિ, તેા જાણવું કે
તેના સંગ એ સાધુનો સંગ નથી.

ઇષ્ટનિષ્ઠા અને ઇષ્ટસેવા.

નામ્નામકારિ बहुधा निजबवंतकि
स्तत्रार्पिता नियमितः स्मरणे न कालः ।

एतादृशी तव कृपा भगवन् ममादरि
दुर्दैव मीरत मिहाजनि नानुरागः ॥

શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય.

"લોકો તમને વિવિધ નામથી બોલાવે છે, જાણે કે
તેમણે તમારી સર્વ શક્તિના નાના ભાગલા કેમ પાડી
નાખ્યા ન હોય; પરંતુ એ પ્રત્યેક નામમાં તમારી પૂર્ણ
શક્તિ વર્તમાન છે. જે ઉપાસક જે ભાવથી ઉપાસના કરવા
ઇચ્છે છે, હે ભગવન્! તમે પણ તેની ખાસે તે ભાવદ્વારા
પ્રકાશિત થાઓ છો. તમારા તરફ આત્માનો એકાંતિક અનુ-
રાગ હોય તો તમને બોલાવવા માટે કોઈ નિર્દિષ્ટ કાળ
કે સ્થાનની જરૂર નથી. તમને માણસો આટલી બધી સહે-
લાઈથી પહોંચી શકે છે, પણ એ અમારું દુર્દૈવ છે કે તમારા
તરફ અમારો અનુરાગ જ ઉત્પન્ન થયો નથી."

જે ભક્ત થવા ચાહે છે, તેણે જાણવું જોઈએ કે
"જેટલા મત તેટલા પથ." વિશિષ્ટ સંપ્રદાયોમાં એ એકજ

ભગવાનના મહિમાના જુદીજુદી જાતના વિકાસની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. ભક્તોએ અન્ય સંપ્રદાયોના સંસ્થાપક તેજસ્વી મહાપુરુષો પ્રત્યે પણ માનની દૃષ્ટિએ જોવું જોઈએ. ઉદાર દૃષ્ટિ અને ગંભીર પ્રેમ પ્રકૃત ભક્તનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. સર્વ સંપ્રદાયોમાં કંઈ ને કંઈ ખામી તો રહેલી હોય છે જ, માટે ભક્તોએ તો મધુમક્ષીની વૃત્તિનું અવલગન કરી દરેક ધર્મની સાર વસ્તુનું ગ્રહણ કરી અચાર વસ્તુને છોડી દેવી. જેમ સંપ્રદાયોમાં ખામી હોય છે, તેમ દરેક વ્યક્તિમાં પણ કંઈને કંઈ દોષ હોય છે, કારણ No man is perfect તો is born of a woman જન્મગ્રહણ કરેલ કોઈ માણસ સર્વાંશે સંપૂર્ણ હોઈ શકતો નથી, એક માત્ર ઇશ્વરજ પૂર્ણ છે આ સત્યને હૃદયમાં દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને જ ભક્તોએ મનુષ્ય તેમજ સમાજ પ્રત્યે તુલનાદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ.

આવો ઉદાર ભાવ તથા ગંભીર પ્રેમ મેળવવાનો એક માત્ર રસ્તો ઇષ્ટનિષ્ઠા છે સનાતન વૈદિક ધર્મે ભગવાનના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે અનન્ત દ્વારો ખોલ્યાં છે, એટલે કે પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે માનવજાતિને અગાધૃત આદર્શો યતાવ્યા છે. પ્રત્યેક આદર્શ એ અનન્ત સ્વરૂપ ભગવાનના એક એક વિકાસરૂપ છે, આમ સમગ્ર સાધકે પોતાના ઇષ્ટની ઉપાસના કરવી.

ઇષ્ટનિષ્ઠાનો અર્થ એ છે, કે પોતાના ઇષ્ટ પૂર્ણ ભગવાન સ્વરૂપ છે, અને તે સિવાયનાં બીજાં રૂપો છે, તે પણ એમણે જ ધારણ કર્યાં છે એવી ભાવના કરવી. આવી ઉદાર ભાવનાથી પોતાના ઇષ્ટમા નિષ્ઠા વધતી જાય છે, અને અન્યાશ્રય થવાનું નથી

ભારતવર્ષમાં ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય ભૂડી જવાયાથી સાધારણ રીતે જૂઠાજૂઠા મંત્રદાયો વચ્ચે વિરોધ જોવામાં આવે છે, અને જાસ કરીને દક્ષિણમાં શંક અને વૈષ્ણવ મંત્રદાયો વચ્ચે તો કાયમ અગડાઓ ચાલ્યા જ કરે છે. નૈષ્ઠિક ભક્તિની સાધના કરવા જતાં ઇષ્ટની વિવિધતાને લઈને ભ્રમવશાત્ સાધકો પરસ્પર વિદેષ કરે છે. નૈષ્ઠિક ભક્તિ વિના ઇશ્વરદર્શન થતું નથી, એ ખરૂં, પણ તેથી ખીજના ઇષ્ટ દેવોની નિન્દા કે ઘૃણા કરવાની જરૂર નથી. બધા ઇષ્ટદેવો પરમાત્માનાં જ સ્વરૂપો છે, અને ભગવાનજી ભક્તોના ભાવ અને વિશ્વાસ અનુસાર તે તે સ્વરૂપમાં તેમની ચમત્ક્રમ પ્રકટ થઈ દર્શન આપે છે. મહાભારતમાંથી ઉપમન્યુનું ઉપાખ્યાન અહીં આપવાથી આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

એક વખત ઉપમન્યુ નામના ઋષિકુમાર બાળકો સાથે રમતા હતા, તેવાંમાં ગાય દોવાલી જોઈને તેમને દૂધ પીવાની ઇચ્છા થઈ. ઘેર જઈ તેમણે માતા પાસે દૂધ માગ્યું, પણ ગરીબાઈને લઈને દૂધ ઘરમાં હતું નહિ, તેથી તેમની માએ જોખાને ધોઈને તેનું ધોળું પાણી દૂધ તરીકે તેમને પીવા આપ્યું, પણ તે પીતાં જ ઉપમન્યુએ માને કંથુ કે, “આ દૂધ નથી કારણ તેના જેવી મીઠાશ આમાં નથી. એક વખત પિતાશ્રી સાથે હું યજ્ઞમાં ગયો હતો ત્યાં મેં દૂધ પીધું હતું, એટલે તેનો સ્વાદ હું જાણુ છું.”

માતાએ જવાબ આપ્યો:—આપણે ગરીબ છીએ તેથી દૂધ ક્યાંથી કાઢીએ? તમે ભૂતનાથ મહાદેવની ઉપાસના કરો તો બધું મળે.

ઉપમન્યુએ સવાલ પૂછ્યો કે તેમનાં દર્શન કેવી રીતે થાય ?

માતાએ જવાબ આપ્યો કે વનમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરો તો તમને મહાદેવનાં દર્શન થશે.

ઉપમન્યુ ઘર છોડી વનમાં ગયા અને તેમણે ઘોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી શિવજી પ્રસન્ન થઈ ઇન્દ્રજીત ધારણ કરી તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયા અને વરદાન માગવાનું કહ્યું

ઉપમન્યુએ કહ્યું કે, “તમે તો દેવરાજ ઇન્દ્ર છો; હું તો શિવદર્શનની ઇચ્છાથી તપ કરું છું. શિવ ભગવાન મિયાય બીજાની પાસેથી વરદાન માગવાની મારી ઇચ્છા નથી તમને નમસ્કાર કરું છું, તમે તમારે સ્થાનકે પધારો ભૂતપતિ શંકરની આજ્ઞા થાય તો હું ક્ષીડા અથવા ઝાડ રૂપ થવાને પણ તૈયાર છું, પરંતુ બીજાના અનુગ્રહથી ત્રણ ભુવનનું રાજ્ય લોગવવા પણ ઇચ્છતો નથી ”

ભકતની આવી એકાન્તિક ભકિત જોઈને ભૂતપતિ શંકર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ઇન્દ્રજીત છોડી પોતાના સારૂપમાં દર્શન આપ્યું ઉપરના દૃષ્ટાન્ત પરથી એકનિષ્ઠ ભકિતનો મહિમા અમન્ય છે. આવાં ઘણા દૃષ્ટાન્તો પુરાણોમાંથી મળી આવે છે

આ પ્રકારની નૈષ્ઠિક ભકિત ઉત્તમ કૃણ આપનારી છે, કારણ આમાં બીજા ઇષ્ટ દેવોની નિન્દા નથી; કેવળ પોતાના ઇષ્ટ પ્રતિ પરમ અનુરાગ છે.

તેથી ઉલટું ઘંટાકર્ણ ઋષિના ઉપાખ્યાનમાં પોતાના ઇષ્ટ પ્રત્યે અનુરાગ અને બીજાના ઇષ્ટ પ્રત્યે તિરસ્કાર જોવામાં આવે છે

ઘંટાકર્ણ શિવજીનો પરમ ભકત હતો એક વખત મહાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને બધા દેવો એક પરમ

દેવાધિદેવનાં સ્વરૂપો છે એમ તેને સમજાવવા માટે હરિહરનું (અર્ધ હરિ અને અર્ધ હરનું) સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થયા; પણ મહામતિ ઘંટાકર્ણ એ વાત સમજાયો નહિ. તેણે પોતાના હાથ વડે તે મૂર્તિના વિષ્ણુવાળા અર્ધા ભાગની આંગ તથા નાસિકા છિદ્ર બંધ કરી આરતિ ઉતારી અને ભોગ ચડાવ્યો, એમ સમજીને કે જો વિષ્ણુસ્વરૂપની દૃષ્ટિ એ ભોગ પર પડશે, અથવા તો તે ભોગની સુવાસ પણ તેની નાસિકામાં જશે, તો તે ઉચ્છિષ્ઠ ધર્મ જશે અને શંકર ભગવાન તે ચક્રણ કરશે નહિ.

વિચારહીન એકનિષ્ઠ લક્ષિતનું આવું હાસ્યજનક પરિણામ આવે છે. આજકાલના આચાર્યોમાં આ વ્રતનું ગાંડપણ વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે, જેથી તેમના લક્ષતગણે લક્ષિતનું ખરૂં સ્વરૂપ ભૂલી અન્યના વિરોધ કરવામાં સમય ગુમાવે છે. ખરી લક્ષિત એટલે અન્યના ઇષ્ટદેવોનો વિરોધ નહિ, પણ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે પરમ અનુરાગ.

લક્ષિતશાસ્ત્રે ભગવત પ્રાપ્તિ માટે જે જૂઠા જૂઠા ઉપાયો બતાવ્યા છે, એ સર્વ આવશ્યક છે, તેમજ તેનાનો એકકેય સ્વીકાર માટે અયોગ્ય નથી પણ આ સબધમાં શ્રીરામકૃષ્ણ દેવનો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, તેઓ કહેતા કે જ્યાં સુધી આડ નાનું હોય ત્યાં સુધી તેની ચારે તરફ વાડ કરી લેવી જોઈએ, પરંતુ એ આડ મોટું થયા પછી તે વાડ કાઢી નાખવી જોઈએ, નહિતો તેની બરાબર વૃદ્ધિ થતી નથી. લક્ષિતભાવના સાધનમાં પણ એમજ સમજવું જ્યાં સુધી સાધક એક ભાવમા પાકે થયો નથી ત્યાં સુધી તેણે બીજા

ભાવે તરફ વધારે ખ્યાલ આવે જોઈએ નહિ; કેમકે તેમ કલ્યાણી પોતાના અપરિપક્વ ભાવને દાનિ પરોંચે છે; પરંતુ પોતાના ભાવમાં દૃઢ સ્થિતિ થયા પછી જીવન બધા ભાવોના આસ્વાદ લેવો જોઈએ. સ્વાગી વિવેકાનંદ કહેતા કે:-

It is good to be born in a church, but not to die there.

સાધનાની શરૂઆતમાં એકનિષ્ઠા હોવી જ જોઈએ. શ્રી હનુમાનની મારફત સાધકે સમજવું જોઈએ કે:-

શ્રીનાથે જાનકીનાથે બમેદઃ પરમાત્મનિ ।

તથાનિ મમ સર્વંથો રામઃ કમલલોચનઃ ॥

તેમજ તુલસીદાસ કહે છે તે પણ યાદ રાખવું:-

સળમેં જસિયે, સળસેં રસિયે, સળકા લીજે નામ;

હાંજી, હાંજી કરતે રહિયે, જોડી અપના હામ.

ભક્ત જો પવિત્ર તથા સરળ સ્વભાવવાળો હશે તો શુદ્ધે આપેલા જીવનમંત્રના પ્રભાવથી જ તેને પરાભક્તિ તેમજ પરમ જ્ઞાનનો લાભ થશે, અને તેના સમજવામાં આવશે, કે તેના પોતાના જ ઇષ્ટદેવ વિભિન્ન સંપ્રદાયમાં વિભિન્ન નામ તથા આકારમાં ઉપાસત થઈ રહ્યા છે.

ઇષ્ટસેવા.

અહીં ઇષ્ટસેવા એટલે ઇષ્ટ મૂર્તિની સેવા એમ સમજવાનું છે. ઇષ્ટસેવા સંબંધી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

સ વૈ મમ. કૃષ્ણપદારવિન્દયો

ધંષાંસિ વૈકુંઠગુણાનુવર્ણને ।

કરૌ હરે મંદિરમાર્જનાદિપુ

શ્રુતિ ચક્રારાધ્યુત સત્કથોદયે ॥

મુકુન્દલિંગાલયદર્શને રક્ષા
તદ્મૃત્યુગાત્રસ્પર્શોઽન્ન સંગમ્ ।
ગ્રાજં ચ તત્પાદમરોઽમૌરમે
ધીમતુલસ્યા રસનાં તદર્પિને ॥
પાદૌ હરેઃ ક્ષેત્રપદાનુમર્ષણે
શિરો દ્વિપીકેદાપદામિવન્દને ।
કામ ચ દાસે ન તુ કામકામ્યયા
યથોક્તમશ્લોક જનાઘચારિણિઃ ॥

કૃષ્ણપદારવિંદના ચિંતનમાં મન, વૈકુંઠના શુભ્રકીર્તનમાં વાણી, હરિનાં મંદિર સાક્ષ્ય કરવામાં હાથ અને પ્રભુની કથા સાંભળવામાં તેણે કાનને નિયુક્ત કર્યા. ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શનમાં જે આંખો, તેના લકિતના ગાત્રસ્પર્શમાં અંગ, તેમના શ્રીપાદપદ્મમાં અર્પિત તુલસીની મુગંધ લેવામાં નામિકા, અને તેમને ધરાવેલ અન્નનો પ્રસાદ ચહ્ણ કરવામાં જિહ્વાનો ઉપયોગ કર્યો હરિક્ષેત્રોમાં ભ્રમણ કરવાને માટે પગનો, ભગવાનના ચરણની વન્દના કરવા માટે મસ્તકનો, અને તેની સર્વ ઇચ્છાનો કેવળ પ્રભુની ગેવામાં (લોગાદિની તૃષ્ણિ માટે નહિ) યોગ કર્યો ઉત્તમ લકિતોનો આશરો લઈને રહેનારી લકિત માટે તેનામાં આવેા પ્રગાઢ અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો, અને આ અનુરાગને લઈને અર્વ વિધયો પ્રત્યે તેને અભાવ આવ્યો.

જેને મૂર્તિમાં વિશ્વાસ બેસતો ન હોય તેઓ પ્રકૃતિના જૂદાજૂદા રૂપ દ્વારા ભગવાનની ઉપાસના કરી શકે છે. વૈદિક ઋષિઓ ઇન્દ્ર, વરુણ, સૂર્ય, અગ્નિ ઇત્યાદિ પ્રાકૃતિક શાકિતઓની દેવરૂપે પૂજા કરતા.

સં વાયુમત્તિં સત્ત્વિં મહીં ચ
 ઝ્વોતીંષિ સત્ત્વાનિ વિશ્વો મુગદ્ધાન્ ।
 સતિન્ સમુદ્ગાંધ દરેઃ સતીતમ્
 ચર્ત્ત્ત્વં ચ ભૂત પ્રણમેદનમ્ ॥

(ભાગવત)

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિ, ભૂતા, દિશાઓ, વૃક્ષો, નદી, સમુદ્ર, અને ખીચું જે કંઈ છે તે સર્વ દરિના શરીરરૂપ હોવાથી તેને પ્રણામ કરવા

ઉપનિષદોમાં પણ આ પ્રકારની ઉપાસનાનો ઉલ્લેખ છે. કોઈપણ મુર્તિની અથવા પ્રકૃતિના સ્વરૂપની પ્રજ્ઞાભાવે ઉપાસના કરવાથી અવશ્ય ભક્તિલાભ થાય છે. આ પ્રકારની ભક્તિ ગૌણી ભક્તિ છે, મુખ્યા નથી પણ આગળ વધતા વધતા જ્યારે સર્વત્ર ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારેજ શ્રેષ્ઠ ભક્તિનો લાભ થયો જોય સમજવું.

સ્વાધ્યાય

ધર્મશ્રયોનો પાઠ જો પણ ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગી સાધન છે. ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન, લીલાકીર્તન, અને ભક્તોનાં ચરિત્ર વગેરેનો પાઠ કરવાથી ચિત્ત સહેજે ભગવાનમાં જોડાય છે. જેઓને સત્પ્રગનો સુયોગ ન મળતો હોય તેઓએ ધર્મશ્રયોના અભ્યાસ દ્વારા આ અભાવ પૂર્ણ કરવો.

નામસાધન

નામકીર્તન, શ્રવણ, જપ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી ભગવત્ પ્રેમનો ઉદય થાય છે, અને ચિત્તની યાધી મલિનતા દૂર થાય છે.

પ્રતિષ્ઠિતમાનાતા મિષ્ટતા મકુતોભયમ્ ।
યોગિનાં નૃપ નિર્ણાત હરે નાંમાનુષીતંયમ્ ॥

૧-૧૧-૨

“ હે ગંગા ! ક્ષણકાંક્ષીઓને માટે હરિનું નામ તે તે ક્ષણના સાધનરૂપ છે, શુશુક્ષ્મો માટે મોક્ષનું સાધન તથા જ્ઞાનીઓને માટે જ્ઞાનના ક્ષણસ્વરૂપ છે, માટે સાધક અને શિદ્ધ એ સર્વને માટે તે પરમ મંગલકારક છે ”

આપણા શ્રેષ્ઠભક્ત નરસિંહ મહેતા પણ નામસંકીર્તનને ભક્તિનું પ્રધાન અંગ ગણતા અને ભજનકીર્તન માટે અંડાળને ત્યાં જતાં પણ અચકાતા નહિ, કારણ ભક્તિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, જ્યાં ભગવાનના નામનું કીર્તન થાય છે, ત્યાં મર્ચ તીર્થ તથા હવેનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને ભજનમાં ભાગ લેનાર અતિ ખાપી કે અશુદ્ધ હોય તોપણ તત્કાળ પવિત્ર દેવ સ્વરૂપ થાય છે; આથી ભક્તિમાર્ગમાં જાતિનો પ્રતિબંધ નથી મર્ચ મનુષ્યો પ્રભુનાં બાળક હોઇ પ્રભુની દૃષ્ટિમાં સમાન છે

ભગવાનના નામનો જપ પણ ચિત્તશુદ્ધિ માટે ઉપકારક છે. આ નામ અથવા મંત્ર શુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, ઉપયુક્ત શુરુ પાસેથી મંત્ર મેળવી અંતઃકરણપૂર્વક જપ કરવાથી શીઘ્ર ભક્તિરૂપી ક્ષણ મળે છે. જે મંત્રનો જપ કરવામાં આવે તેનો અર્થ પણ જાણવો જોઇએ, અને જપ કરતી વખતે તે મંત્રનો અર્થ ધ્યાનમાં રાખી સાથે સાથે હૃદયેવનું ચિંતન કરવું જોઇએ

યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સગ્ગવસ્તદર્થમાવનમ્ ।

મંત્રનો જપ તથા તેના અર્થનું ચિંતન (સમાધિ લાભનો ઉપાય છે) કેાઈ એવો પ્રશ્ન કરે, કે વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવાથી શો ફાયદો? તેનો જવાબ એ છે, કે પૂર્વ જન્મના તેમજ આ જન્મના સંસ્કારોનો સમૂહ મનમાં અવસ્થિત છે. એ સંસ્કારો સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત આકારમાં રહે છે, અને તેમને ઉદ્દીપક કારણ મળવાથી જાગૃત થાય છે. નામ જપ કરવાથી સૂક્ષ્મ ધર્મસંસ્કારો શીઘ્ર જાગૃત થાય છે, અને તેથી એ આન્તરિક સત્સંગરૂપ છે. આ જપના ફળથી ધીમેધીમે અન્તર્હૃદિ વિકાસ પામે છે, અને માનસિક તથા શારીરિક વિપ્લવસમૂહ દૂર આવ્યાં જાય છે નામકીર્તનની માફક નામજપથી પણ ચિત્ત જાગવાનના ધ્યાનમાં એકાગ્ર થાય છે. જપ કરતી વખતે વાત કરવી કે શરીર હલ્લાવવું એ ઠીક નથી તેમ કરવાથી ચિત્તમાં વિશેષ થાય છે સ્થિર શાંત, ગંભીર તથા દૃઢ ચિત્ત થઈ જપ કરવા બેસવું. બીજી બધી વાતનો વિચાર તે વખતે દૂર કરવો શરૂઆતમાં મુશ્કેલી જણાશે પણ અભ્યાસથી બધું ઠીક થઈ જશે.

જપ ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે, (૧) જોરથી બોલીને, (૨) ધીમે અવાજે, જેમાં માત્ર હોઠ જ ફેરવે છે, (૩) કેવળ મનમાં જ. ત્રીજા પ્રકારનો જપ શ્રેષ્ઠ છે.

જપને માટે ઉત્તમ સમય (૧) પ્રાણ સુદૃઢ (રાતના માઠાત્રણથી મૂર્ચ ઉદય થતાં સુધીનો વખત.) (૨) પ્રદોષ (અધ્યાનો સમય) (૩) નિશીથ કાળ (રાતના બાર વાગ્યા પછીનો વખત, જ્યારે બધાં નિદ્રામાં પડ્યા હોય.)

જપને માટે યોગ્ય સ્થાન:—

પુણ્યક્ષેત્ર નદીતીર્થ ગુહા પર્વતમરતકમ્ ।
 મીર્ધપ્રદેશા મિન્ધૂના મગમ પાવન વનમ્ ॥
 રણાગામિ વિવિક્તામિ ચિસ્વમૂલ તટ ગિરે ।
 દેવતાપતન કૂલ મમુદસ્ય નિજ ગૃહમ્ ॥
 સાધનેષુ પ્રસન્નતાનિ રણાગામ્યેતાનિ મત્રિણામ્ ।
 અથવા નિવસે જન્ય યત્ર ચિત્ત પ્રસીદનિ ॥

(કુનાર્થુવન ત્ર)

પુણ્યક્ષેત્ર, નદીતીર્થ, ગુહા, પર્વતનું શિખર, તીર્થસ્નાન,
 નદીસગમ પવિત્ર વન, નિર્જન ગમીચા બિ નીના ઝાઠનું
 મૂળ, પર્વતની તળેટી, દેવગહિર, અમુદનો કાઠો, પોતાનું
 ઘર, અથવા જ્યાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેની ગીજ કોઈ જગ્યા,
 (આ ગાંધા સ્થાનો મત્રના જ ૧ માટે ઉત્તમ છે)

જ્યાં હુદ્, ધર્મદેવી લોકા જેતા હોય અથવા સર્વોદિ
 હિસક જતુઓનો વાસ હોય તે સ્થાનથી દર રહેલુ

તીર્થવાન

પવિત્ર તીર્થોમા નિવાસ તથા બ્રમણુ ઠરવાથી હુદ્યમા
 ભકિતની દૃઢતા થાય છે ભકિતશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે જે
 જગ્યામા ઇન્દ્રિયનુ સદા નામકીર્તન થતુ હોય, જ્યાં પ્ર
 ખ્યાત દેવસ્થાન હોય, જ્યાં પવિત્ર નદીઓનો સગમ થનો
 હોય, અને જ્યાં ધર્માત્માઓનો નિવાસ હોય, જ્યાં કોઈ
 અવતારી પુરૂષો થઈ ગયા હોય, આના ગાંધા સ્થાનો તીર્થરૂપ
 ગણાય છે

શ્રીમદ્ ભાગવતમા નીચે ૧૧ જગ્યાઓને તીર્થસ્થાન
 તરીકે ગણાવેલ છે

ધર્મ દેશાન્ પ્રવક્ષ્યામિ ધર્મોદિશેવ 'ભાગ્યદાન' ।
 મ યે પુણ્યતમો દેશઃ વાત્સાલ્ય યત્ર લભ્યતે ॥
 વિશ્વ ભગવતો યત્ર સર્વ મેતદ્ધરાધરમ્ ।
 યત્ર હ નાશ્યણકુલં તપોવિદ્યાદયાન્વિતમ્ ॥
 યત્રયત્ર હરેરર્ષો સ દેશઃ ઐયસો પદમ્ ।
 યત્ર ગંગાદયો નદયઃ પુરાણેષુ ચ વિદ્યુતાઃ ॥
 સરાંસિ પુષ્કરાદૈર્નિ ક્ષેત્રાણ્યર્હાભિતાન્યુત ।
 કુરુક્ષેત્રં ગણધિરઃ પ્રયાગઃ પુલહાશ્રમ' ॥
 નૈમિષં કલ્પગુનં સેતુઃ પ્રભાસોડય કુશાલધી ।
 ચારાણસી મધુપુત્રી પમ્પા વિન્દુસારસ્તથા ॥
 નારાયણાશ્રમો ગન્ધા સીતારામાશ્રમાદય' ।
 સર્વે કુલાચલા રાજન્ મદેન્દ્રમલવાદયઃ ॥
 एते पुण्यतमा देशा हरे रर्षाभिता श्र ये ।
 एताम्देवान्नિவேत ભવસ્કામો દ્વામીક્ષણઃ ॥
 ધર્મોદ્ધારહિત' પુંમાં સહસ્રાણિ કલ્પોદયઃ ॥

હવે કથ્યાણુકારક દેશો ગણાવું છું. જ્યાં સત્પાત્રનો
 મેળાપ થાય, તે પુણ્યતમ દેશ છે. જ્યાં આ સર્વ સ્થાવર
 જંગમ ભગવાનનું નિમ્ણ છે, જ્યાં તપ વિદ્યાદિવાળા પ્રાણ-
 હોનું કુળ છે, જ્યાં શ્રીહરિની પૂજા થાય છે, અને જ્યાં
 પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ ગંગાદિ નદીઓ છે, તે દેશ શ્રેયનું સ્થાન
 છે. હે રાજન્! પુષ્કરાદિ, સરોવરો, સ્તપુરોથી સેવાયેલાં
 ક્ષેત્રો, કુરુક્ષેત્ર, ગયા, પ્રયાગ, પુલહાશ્રમ, નમિસારણ્ય, કલ્પન,
 એત પ્રભાસ તેમજ દ્વારકા, કાશી, મથુરા, પંપા તથા

ગિંદુસર, નારાયણાશ્રમ, નંદા, મીતા ને રામનો આશ્રમ, મહેંદ્રાદિ કુલાચલો અને જે શ્રીહરિની પ્રતિમાવાળા છે, તે પુણ્યતમ દેશો છે. શ્રેયની ઇચ્છાવાળાઓ આ દેશોને તુરંત મેવવા કેમકે ત્યાં દરેલો ધર્મ પુરૂષને ગહસગણું ફળ આપનારો થાય છે.

(ભગવત)

આત્માર્પણ

આત્માર્પણ એ પણ ભકિતનું પ્રધાન અંગ છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન અર્જુનને કહે છે —

यत्करोषि यदभासि यजमुहोषि यदासि यत् ।

यत्तपસ્યસि कैङ्क्षन्तेष तत्કुरुष्व मदર્पणम् ॥

જે કંઈ કરી દરો, જે કંઈ ખાઓ, જે કંઈ હવન કરો, જે કંઈ દાન કરો, તપસ્યા કરો, તે બધું હે અર્જુન! મને અર્પણ કરો.

ભગવતમાં પણ કહ્યું છે કે.—

मयैव यदा त्यक्तमस्तकर्म

निवेदितात्मा विविर्कोर्वित्तो मे ।

तदा मृतश्च प्रणिपद्यमानो

मयात्मभूषाय च कंचित્તે वै ॥

૧૧-૨૬-૩૪

માણુએ જ્યારે સમગ્ર કર્મોનો ત્યાગ કરી દઇને આત્માનિવેદન કરે છે, ત્યારે શંકે જે ગમે છે તે તે કરતો હોવાથી અમૃતત્વ મેળવીને માત્ર સ્વરૂપમાં મગી જવાને યોગ્ય થાય છે.

ધણા સમજે છે, કે ભગવાનને આર્પું સ્વાર્પણ કરવું જાદું
 સહેલું છે; પણ ખરી રીતે એ ધારીએ છીએ તેટલું સહેલું
 નથી. સાધારણ રીતે મનુષ્ય સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓના
 (instincts) દાય છે, તેથી ધર્મકર્મ કરતી વખતે પણ તે
 ગ્રહેલાઈ તરફ ધ્યાન રાખે છે. સંસારમુખ અને પ્રભાનન્દ
 એ બન્ને સાથે ભોગવી શકાય તો જાદુજી માર્ગ, એમ તેને
 લાગે છે. સંસારમુખ તેને એવું મીઠું લાગે છે, કે તે છોડ-
 વાની વાત સાંભળી તેને ચક્કર આવી જાય છે. આ દાર-
 ણથી જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવે છે, કે આધ્યાત્મિક
 વિષયમાં ભગવાનને સ્વાર્પણ કરવાથી, એટલે કે તેમના ઉપર
 બધા ભાર નાખવાથી ભગવાન તેના દર્યાણ માટે બધી
 સંભાળ રાખે છે, ત્યારે તે આનન્દથી નાચવા લાગે છે. તે
 પારે છે કે સ્વાર્પણ કરવાથી “ જન્મે હાયમાં લાડુ ” મળવા
 જેવું થાય છે, તો પછી કંઈપણ ત્યાગવાની શી જરૂર ! તે
 સમજે છે કે મેં આત્માર્પણ કર્યું છે, એટલે હવે હું કોઈ
 પણ કામ કરું તેની જવાબદારી મારે શિર નથી ! પણ આ
 તો તેના દુષ્ટ મનની દગલગાથ છે. આવા સર્ગર્પણથી કર્મના
 ફલભોગમાંથી મુક્ત થવાનું નથી, છેવટે તો કૃત કર્મનાં
 માદાં પરિણામો ભોગવવાં જ પડે છે. જરા સ્વાર્પણમાં તો
 ઘણી જાહેમત ઉડાવવી પડે છે. જ્યારે સંસારના દુઃખોથી
 ત્રાસ પાગી જઈ સાધકને વિષયભોગ તરફ વિરક્તિ જન્મે
 છે, અને ભગવાનના દર્શન માટે તે સ્વાર્પણ ભજનમાં ચિત્ત
 જોડે છે, તથા આ સાધના કરતાં કરતાં જ્યારે તેને સમજાય
 છે, કે ભગવાનની કૃપા વિના સાધન જોજન ક્ષણતાં નથી,

ત્યારે તે અંતઃકૃષ્ણપૂર્વક બગવાનનું ચરણ લે છે અને અમુક સાથે સ્વર ગેજવી કહે છે કે:—

શિષ્ય સ્તોદરમ્ જ્ઞાતિ માં ત્વાં પ્રવક્તમ્ ॥

“હું તમારો શિષ્ય છું, તમારે જ ચરણે આબો છું. મને ખરો ઉપદેશ આપો ” આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ બગવાન બક્તોનો બાર ઉપાડે છે. લગવાન સિવાય મારો આરો નથી; આવી ભાવના હૃદય જળી જવી જોઈએ. હૃદય મનની છેનરપીંડીથી ભોળવાઈ જાય એવા ભોળા લગવાન નથી. આવી દગલભાજીથી તો “ધતો નષ્ટ સ્તનો બ્રહ્મ:” થઈ જવાય છે. આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને શ્રી રામાકૃષ્ણ પદ્મહંસ નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપના:—

એક બ્રાહ્મણે ઘણી મહેનત ઉડાવી એક મુંદર જગીચા બનાવ્યો હતો. તેની અંદર તેણે અનેક જાતનાં ફળફુલનાં ગાંઠ વાવેલાં હતાં પોતાના જગીચાની શોભા જોઈ બ્રાહ્મણને ઘણો આનંદ થતો. એક દિવસ એણે જાન્યું કે એક ગાયે જગીચામાં ધુસી જઈ ઘણું નુકસાન કર્યું. તે ગાયને જોઈ બ્રાહ્મણને એટલો બધો શુસ્તો થયો કે હાથમાં મોટી ડાંગ લઈ, તે તેની પાછળ દોડ્યો અને એટલા જોરથી ફટકો લગાવ્યો, કે તે ગાય તરબર ખાઈ નીચે પડી તથા તરત જ મરણ પામી. ગાયને મરણ પામેલી જોઈ તે બ્રાહ્મણ ગભરાઈ ગયો એક તો બ્રાહ્મણ, તેમાં વળી ગૌહત્યારૂપી પાપ !

પણ તેણે એકાદબીજા શાસ્ત્રનથી વાંચ્યા હતા; તેમાં એક જગ્યાએ તેના વાંચવામાં આવેલું, કે અમુક અમુક દેવોની શક્તિથી અમુક અમુક ઇન્દ્રિયો કામ કરે છે, સૂર્યદેવી

શક્તિથી ચક્રુ જીવે છે, વાયુદેવની શક્તિથી કાન ગાંભજે છે, વિષ્ણુદેવની શક્તિથી પગ ચાલે છે, મન્દ્રદેવની શક્તિથી હાથ કામ કરે છે-ઇત્યાદિ પ્રાણજીવે તે યાદ આવ્યું અને વિચારવા લાગ્યો કે જડ જોનાં તો મેં ગૌહત્યા કરી નથી, મારા હાથ દ્વારા મન્દ્રદેવજ આ ગૌહત્યા કરી છે. આ બાવમાં દૃઢ થઈ તે નિશ્ચિન્ત જન્યો. ગૌહત્યારૂપી પાપ જ્યારે તે પ્રાણજીવ પાસે આવ્યું, ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે પ્રાણજીવ તો આ પાપ મન્દ્રે કર્યું છે, એવી ભાવનામાં દૃઢ હતો. એટલે તે પાપ મન્દ્ર પાસે પહોંચ્યું, અને કહેવા લાગ્યું કે “તમે ગૌહત્યા કરી છે એમ તે પ્રાણજીવ ધારે છે, તો આ પાપનું ફળ કોને લોગવવાનું છે ? ”

મન્દ્રે તેને કહ્યું કે, “ તું જરા અહીં રોકાઈ જા, હમણાંજ હું તે વાતનો નિકાલ કરી આવું છું ” એમ કહી મન્દ્રે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું, અને જગીયામાં આવી તેની શોભાના વખાણ કરવા લાગ્યા એટલામાં તે પ્રાણજીવ ત્યાં આવી પહોંચતાં મન્દ્રે તેને પૂછ્યું, “ મહાશય ! આ મનોહર જગીયો કોનો છે ? આવાં અલૌકિક વૃક્ષો કોણે વાવ્યા છે ? ”

પ્રાણજીવ આ પ્રશ્ન સાંભળી ખૂબ કુસાઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે, “ આ જગીયો મારો છે, આ જમાં બાકી મેં વાવ્યા છે, ચાલો મારી સાથે, હું તમને આજો જગીયો બતાવું ”

જગીયામાં ફરતાં ફરતાં જને જણા ગાયના મહદા પાસે પહોંચ્યા. પ્રાણજીવ તો આ વાત ભૂલી જ ગયો હતો. મન્દ્રદેવ મરેલી ગાયને જોઈ ચમક્યા, અને બોલી ઉઠ્યા, “ રાગરાગ ! અહીં આ ગાયની હત્યા કોણે કરી છે ? ”

અત્યાર મુખી તો ખાણુ જખી વાતમાં “મેં કયું છે” “મેં કયું છે,” એમ કહેતો હતો, પણ આ મવાલનો જવાબ તે આપી શક્યો નહિ તેના મ્હેંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. તે વળતે ઇંદ્રે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તે ખાણુને કહ્યું, “ખાણંડી ! અત્યાર મુખીની જખી મારી વાંતા તં કરી છે, અને આ ગૌહત્યા મેં કરી છે, કેમ ? જહમાશ્ર ! આ પાપ પણ તારે જ ભોગવવું પડશે ” એમ કહીને તે અંતર્ધાન થઈ ગયા અને ગૌહત્યાના પાપે તે ખાણુને પકડ્યો.

જરા સ્વાર્ષણમાં લકત પોતાનું ‘સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પણ કરી દે છે, પછી જીવંતને અર્પણ કરવા જેવું તેની પાસે કંઈ રહેતું જ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં સ્વાર્ષણનું ખરું સ્વરૂપ ચમત્કવતાં ભગવાન કહે છે કે:—

યસ્ય માહંકૃતોમાયો બુદ્ધિર્વસ્ય ન લિપ્યતે
હવાપિ સ હમૌહોક્તાન્ ન હન્તિ ॥ નિવસ્યતે ॥

‘હું કહે છું’ એવું જેને અભિમાન નથી, અને સર્વ કર્મ ભગવાનમાં અર્પણ કરવાથી જેની જખી આસક્તિ ચાલી જાય છે, એવો માણસ આખી દુનિયાને મારી નાખે તો પણ તે કોઈને મારતો નથી, તેમજ કોઈપણ જાતનાં માધનોમાં જ ધાતો નથી.’

આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ ભગવાન લકતના કર્મેનો ભાર ઉપાડે છે, અને લકતને પોતાના કર્મેનાં દુઃખ ભોગવવાં પડતાં નથી

ત્રીજું પ્રકરણ

૧. ગુરુનું પ્રયોજન

જીવ માત્ર પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે, અને સર્વ કોઈ સિદ્ધાવસ્થા મેળવશે. આપણી હાલની અવસ્થા ભૂતકાળનાં કાર્ય તથા વિચારોના ફલસ્વરૂપ છે, અને આપણાં હાલનાં કાર્યો તથા વિચારો આપણા ભવિષ્ય જીવનના કારણરૂપ થશે. એ ખરું છે, કે આપણે પોતે જ આપણું અદૃષ્ટ રચીએ છીએ; પણ તેથી આપણને બીજા કોઈની સહાયતાની જરૂર નથી એમ ન માનવું; એથી ઉલટું ઘણી વખત આવી સહાયતાની જરૂર પડે છે. આવી સહાયતા મળવાથી આત્માની ઉચ્ચતર શક્તિઓ પારસ્ક્રુટ થાય છે, અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં જલ્દી ઉન્નતિ મેળવી સાધક શુદ્ધ સ્વભાવવાળો અને સિદ્ધ બને છે.

આ જાતની સંજીવિની શક્તિ અંથો દ્વારા મળી શકતી નથી. એક આત્મા બીજા આત્મા દ્વારા આવી શક્તિ મેળવે છે; બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી આવો લાભ મળતો નથી પુસ્તકોના અભ્યાસથી બુદ્ધિવૃત્તિ ઘણી તીવ્ર થાય છે એમાં સંદેહ નથી, પણ તે સાથે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિયે થાય છે, એમ સમજવાનું નથી.

પુનઃકાલિના પાઠથી મર્થ કોઈ આધ્યાત્મિક ગ્રંથોના અવ-
 દારમાં મુનિપુર્ણને છે, પણ યથાર્થ ધાર્મિક જીવન ગાળવામાં
 તેનો ઘણો જ થોટો ઉપયોગ થઈ શકે છે. એ પદ્ધતિ માત્ર
 પડે છે, કે જીવાત્માની શક્તિઓ નિમ્ન ક્રિયા માટે ખીજ
 આત્મામાંથી શક્તિનો મચ્ચાર થવાની જરૂર છે. જે વ્ય-
 ક્તિના આત્મામાંથી ખીજ આત્મામાં શક્તિનો સચ્ચાર થાય
 છે, તેને શુરુ કહે છે; જે આત્મામાં શક્તિનો મચ્ચાર થાય
 છે તેને શિષ્ય કહે છે. દરેક શુરુમાં આ પ્રમાણે શક્તિનો
 સચ્ચાર કરવાનું આમર્થ્ય હોવું જોઈએ, નહિ તો તે શુરુપદને
 લાયક નથી, તેમજ શિષ્યમાં પણ આ શક્તિ અહુત્ય કરવાનું
 જાળ હોવું જોઈએ, નહિ તો એ પણ શિષ્ય થવાને લાયક
 નથી ખીજ મારું જોઈએ, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં ખી વાવવામાં
 આવે તે પણ મારું જોઈએ. જાને ઉત્તમ હોય તો ધર્મનો
 અહુત્ય વિકાસ થાય છે આશ્વં વક્ષા કુશલોદય સદા ॥
 શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે ધર્મનો વક્ષા અહુત્ય હોવો જોઈએ,
 અને તેનો શ્રીતા પણ મુનિપુર્ણ હોવો જોઈએ.

આત્માની ધર્મપિપાસા પ્રજાળ થવાથી પ્રકૃત શુરુ
 અવશ્ય આવી મળે છે, પણ કેટલીક વખત ક્ષણસ્થાથી ભાવો-
 ન્ધવાસને યથાર્થ ધર્મપિપાસા તરીકે ગણવાની ભૂલ થઈ
 જાય છે. જ્યાંસુધી આંત્ર જમ ગ્હે, ત્યાં સુધી ધાર્મિક જીવન
 માટે ખરી વ્યાકુળતા પેદા થતી નથી, અને ઉત્તમ શક્તિ
 મચ્ચાર કરનાર શુરુની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી ખરી ધર્મ
 પ્રેરણા ઉત્પન્ન થયા વિના જ જે શુરુપ્રાપ્તિ માટે ઉનાવળ કરે
 છે, તે ઘણું કરીને અજ્ઞાની શુરુના પંજમાં ફસાઈ પડે છે,

કારણ દુનિયામાં એવા ઘણા માણસો છે, જે સ્વયં અજ્ઞાન
હોવા છતાં અહંકારવશાત્ પોતાને સામર્થ્યવાન ધારે છે,
અને ગુરુગણોને અતિ ગુરુભાર ઉડાવવાને તૈયાર થઈ જાય છે.
એવા ગુરુઓના સંબંધમાં શાસ્ત્રો કહે છે કે:—

અવિદ્યાયા મન્ત્રે વતંમાનાઃ સ્વયં પીરાઃ પંચિતં મગ્ધમાનાઃ ।

જગન્વત્માનાઃ પરિવર્તિત મૂઢાઃ અગ્ધેનૈવ જીવમાના વધાન્ધાઃ ॥

(મુંડક ઉપનિષદ)

અજ્ઞાનથી આશ્ચર્ય અતિ નિર્બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ
પોતાને તેઓ મહાપંડિત ગણે છે, અને આંધળાને ઢોરનાર
આંધળાની માફક એ મૂઢ પુરૂષો આમનેમ ઠગલાતા ઠગલાતા
દુનિયામાં ભમે છે.

૨. ગુરુ તથા શિષ્યનાં લક્ષણ.

શિષ્યોમાં નીચે જણાવેલા ગુણોની આવશ્યકતા છે:
પવિત્રતા, યથાર્થ જ્ઞાન માટે વિપાસા અને અધ્યવસાય અશુ-
દ્ધાત્મા પુરૂષ કદાપિ ખરો ધાર્મિક થઈ શકતો નથી. કાચ,
મન તથા વાક્ય સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર ન હોય ત્યાં સુધી
યથાર્થ ધર્મપ્રાપ્તિ અસંભવિત છે ધર્મપ્રાપ્તિ માટે આત્મિક
વ્યાકુળતા મેળવવી ઘણી મુશ્કેલ છે; આધુનિક ધર્મધ્વજો
(ધર્મની ધ્વજા ધારણ કરનારાઓ) ધર્મપ્રાપ્તિ જોટલી સહજ
દર્શાવે છે, તેટલી તે અહજ નથી. કેવળ ધાર્મિક કથાઓના
શ્રવણથી અથવા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાથી હૃદયમાં
ધર્મભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી; માધના વિના તેની પ્રાપ્તિ સંભ-
વતી જ નથી. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં ખરી વ્યાકુળતા જા-
ગૃત ન થાય, અને પોતાની પ્રવૃત્તિ ઉપર જ્ય મેળરી ન

શકાય, ત્યાં ગુપ્તી સાધકને પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર જય મેળવવા માટે સંશ્રામ કરવો પડે છે. કોઈને જાદી સિદ્ધિ મળે છે, અને કોઈને લાંબા વખત ગુપ્તી ધર્મ ધારણ કરી વાટ જોવી પડે છે. આવી રીતે અહીં થઈ જે સાધનામાં લાગ્યો જ રહે છે, તેને ચોક્કસ સિદ્ધિ મળે છે.

શુરુ શાસ્ત્રના મર્મનો વેત્તા હોવો જોઈએ; ધર્મશુરુઓ પોતપોતાના સંપ્રદાયના ધર્મમથોમાં આસક્ત હોય છે, પણ પુસ્તકો તો શબ્દોના ગ્રમ્યમાત્ર છે. જે શક્તિમાન હોય તે જ એમાંથી શક્તિનો સંચક કરી શકે છે, ધીમત્તો તો શબ્દ-જાળમાં જ ફસાઈ પડે છે. જે શુરુ કેવળ શબ્દાર્થમાં જ મગસૂલ રહે છે, અને પોતાને શબ્દશક્તિ અનુસાર જ વ્યાખ્યાન કરે છે, તે ખરો ભાવ શુભાવે છે. વિવેક ચૂડામણિમાં કથું છે કે—

સાદુજાલં મહારણ્યં ચિત્તમનકારણમ્ ।

તથા

વાયેલરી સદ્સરી, સાક્ષવાનવાનકૌશલમ્ ।

સૈદુર્યં વિદુર્વાં તદ્વદ્ મુક્તયે ન જ મુક્તયે ॥

વિવેક ચૂડામણિ ૬૦-૬૨

શબ્દજાળ મહા અરણ્યના જેવી છે, તે ચિત્તજ્ઞના કારણરૂપ છે. શબ્દયોજના, સુંદર ભાષામાં વ્યાખ્યાન, શાસ્ત્રની વ્યાખ્યામાં નાના પ્રકારનું કૌશલ, તેમજ પંડિતોની પંડિતાઈ: એ બધી લોગની સામગ્રી છે, તે દ્વારા મુક્તિ મળતી નથી.

જે શુરુઓ ઉપદેશ આપતી વખતે ઉપર જણાવેલી

પદ્ધતિનું અવલંબન કરે છે, તેઓ પોતાની પંડિતાર્થ જતાવવા માટે જ પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમના હૃદયમાં મહાન પંડિત ગણાવાની જ લાલસા હોય છે. દુનિયાના મહાન ધર્માચાર્યોએ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કદી પણ આ રીતે આપ્યો નથી. તેઓ તો હૃદયસ્પર્શી, સરળ, સહજ ભાષા દ્વારા જ ઉપદેશ કરી ગયા છે.

ગુરુ તદ્દન નિષ્પાપ હોવો જોઈએ. ઘણી વાર એવો જ્રમપૂર્ણ ઉપદેશ આપતો સાંભળવામાં આવે છે, કે ગુરુ કહે તેમ કરવું, પણ કરે તેમ ન કરવું; એટલે કે ગુરુનાં અસ્તિત્વ તરફ ન જોવું, પણ આ ઉપદેશ યથાર્થ નથી. પદાર્થ વિજ્ઞાન અથવા રમાયન શાસ્ત્રના શિક્ષકના અસ્તિત્વ તરફ ધ્યાન ન આપવાથી કદાચ આશ્ચર્ય જાય, કારણ એ વિદ્યાઓમાં કેવળ ખુદ્ધૃત્તિનું આલેન જ આવશ્યક છે; પરંતુ આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનમાં જો આચાર્ય અશુદ્ધ ચિત્તવાળો હોય તો જરાપણ ધર્મલાભ થતો નથી. સ્વયં આધ્યાત્મિક સત્ય ઉપલબ્ધ કરવાનો અને જીવનમાં એ સત્યનો સંચાર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય હૃદય અને મનની પવિત્રતા જ છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાનનાં દર્શન અથવા અતીન્દ્રિય સત્તાની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી. માટે પહેલેથી ધર્માચાર્યોના અસ્તિત્વની પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ, ત્યાર પછી જ તેઓના ઉપદેશ તરફ ધ્યાન આપવું. શુદ્ધ અસ્તિત્વ થયા વિના શુદ્ધ વિષયો સંબંધી અસરકારક ઉપદેશ આપી શકાતો જ નથી. ગુરુનું મન એવી આધ્યાત્મિક શક્તિથી પરિપૂર્ણ હોવું જોઈએ, કે પોતાની ઈચ્છામાત્રથી ઉપયુક્ત

શિષ્યમાં ધાર્મિક શક્તિનો સંચાર કરી શકે. કેવળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવી શિષ્યોની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરાવતી એજ માત્ર ગુરુઓનું કામ નથી. હાલના વર્માનામાં મોટે ભાગે ગુરુઓ પોતાનો ફરજ આવી જ સમજે છે.

ગુરુના ચરિત્રના સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ. ગુરુ અર્થ, નામના, અથવા બીજી કોઈ સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે ઉપદેશ કરનારો હોવો ન જોઈએ. તેનાં બધાં કામોનો ઉદ્દેશ્ય સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ તથા તેમની પ્રત્યે પવિત્ર પ્રેમ-એજ હોવો જોઈએ, કારણ આધ્યાત્મિક શક્તિનો સંચાર પવિત્ર પ્રેમ દ્વારા જ થાય છે. જે કોઈ જાતનો સ્વાર્થપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય હશે, તો આ પવિત્ર પ્રેમતંત્ર શબ્દમાં જ છિન્નલિન થઈ જશે. ભગવાન પ્રેમસ્વરૂપ છે અને જે તેમને પ્રેમ સ્વરૂપે જોળણે છે, તે જ બીજાઓને શુદ્ધ થવા માટે તથા પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ ઉપદેશ આપી શકે છે. ગુરુમાં જે આ લક્ષણો નહિ હોય તો તે શિષ્યમાં સાધુભાવનો સંચાર કરવાને બદલે, ઉલટો અસાધુભાવ પ્રકટાવશે. વિવેકચૂડામણિમાં કહ્યું છે કે:—

ભોત્રિયોઽકૃત્રિનોઽ કામહતો ચો મદ્ભવિત્તમઃ ॥

શ્રુતિમાં પારંજત, નિષ્પાપ, કામગ્રંથહીન, અને પ્રભને ઉત્તમ રીતે જાણનાર જ યથાર્થ સફ્ગુરુ છે.

ધર્મ કંઈ વેચવાની કે વેચાતી લેવાની ચીજ નથી, એ તો અંતરમાં અનુભવવાની વસ્તુ છે; પણ આજ કાલ ધર્મ પણ વ્યાપારની ચીજ બણાય છે! ગુરુજીને જેટલા પ્રમાણમાં ભેટ ધરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં ધર્મલાલ

યાય છે, એવું ઉંધુંચતું સમજાવવામાં આવે છે. ધનવાન અને ગરીબ શિષ્યો પ્રત્યે સાધારણ ગુરુઓનું વર્તન તદ્દન ભ્રૂંદા જ પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. ભગવાનની મૂર્તિ સમક્ષ પણ આવો ભેદ પાડવામાં આવે છે. ધનવાનને પ્રસાદિમાં લાડુ મળે છે, અને ગરીબને ગિચારાને પૌચા પણ મહામુશ્કેલીએ મળે છે ! કહેવાનો ઉદ્દેશ્ય એટલો જ છે કે આ યથાર્થ ધર્મ નથી. પ્રભુ તથા ગુરુની દૃષ્ટિમાં સમાનતા છે, અને જો ભેદ હોય તો તે આધ્યાત્મિક સ્થિતિના ઉચ્ચનીચ ભેદાનુસારજ હોઈ શકે, સાંસારિક સ્થિતિના ભેદ પ્રમાણે નહિ.

અંતમાં કહેવાનું એટલું જ કે જે કોઈ પ્રેમયુક્ત અને શ્રદ્ધાવાન થઈને સત્યનું અનુસંધાન કરે છે, તેની પાસે પરમ દૃષ્ટ્યાણુમય સત્ય સ્વરૂપ ભગવાન પોતાને પ્રકટ કરે છે.

૩. મંત્ર અને દીક્ષા

મંત્ર એટલે શું ? ભાસ્તવર્ણના દર્શનશાસ્ત્રોના મન પ્રમાણે સમસ્ત જગત્ નાગરૂપાત્મક છે મનુષ્યના ચિત્તમાં એવા કોઈ ભાવતરંગ ઉદ્ભવી શકતા નથી, જે નાગરૂપાત્મક ન હોય. જો એ ખરું હોય કે પ્રકૃતિ સર્વત્ર એક નિયમથી નિર્મિત છે, તો આ નાગરૂપાત્મક સારા બ્રહ્માંડના નિયમ પણ એક સરખા જ હોવા જોઈએ જેવી રીતે એક માટીના પિંડને બાણુવાથી બધી માટીનો સ્વભાવ બાણુવામાં આવી જાય છે, તેવી જ રીતે આ દેહપિંડને મગજવાથી સમગ્ર બ્રહ્માંડ સંબંધી જ્ઞાન થઈ શકે છે. રૂપ વસ્તુના બહારના આવરણ સ્વરૂપ છે

અને નામ તેની આદર રહેલ ખીજ સ્વરૂપ છે શરીર-રૂપ,
અને મન અથવા અત કરણ-નામ

બૃહત્ પ્રજ્ઞાકર્મો પ્રજ્ઞા, હિરણ્યગર્ભ અથવા સમષ્ટિ-મહત્
પહેલા પોતાને નામાકારથી અને પત્રી રૂપાકારથી ઓળે કે
આ પરિદૃશ્યમાન જગતરૂપે અભિવ્યક્ત કરે છે આ બ્યક્ત
ઇદ્રિયગ્રાહ્ય જગત્ એ રૂપ છે, અને તેની પાછળ અનન્ત અબ્યક્ત
સ્ફોટ છે સ્ફોટ એટલે સમગ્ર જગત્ની અભિવ્યક્તિનું કારણ
શબ્દપ્રજ્ઞ ભગવાન આ શબ્દપ્રજ્ઞ દ્વારા જ જગત્નું નિર્માણ
કરે છે, ભગવાન પહેલા પોતાને સ્ફોટ રૂપમાં અને પછી તેના
ગુણ વધારે સ્વૂળ રૂપમાં એટલે પરિદૃશ્યમાન જગત્ના રૂપમાં
પોતાને પરિણત કરે છે આ સ્ફોટનો એકમાત્ર વાચકશબ્દ
ઐ છે ભાવથી શબ્દને કોઈપણ રીતે ઝોઈ પૃથક્ કરી શકતું
નથી. તેવી જ રીતે ઐનાની સાથે નિત્ય સ્ફોટનો નિત્ય
સંગઘર્ષ વર્તમાન છે, એ અલગ થઈ શકતો નથી, માટે જ્યો
એમ કહે છે, કે ઐનાર જ નામરૂપ તથા જગત્ના જનક
સ્વરૂપ છે તેઓ એક રીતે ખરૂ જ કહે છે ઝોઈ એવો પ્રશ્ન
ઉઠાવે, કે શબ્દ અને ભાવનો નિત્ય સંગઘર્ષ છે એ ખરૂં પણ
એક ભાવના વાચક અનન્ત શબ્દ હોઈ શકે છે, માટે આ
નામરૂપાત્મક જગત્ની અભિવ્યક્તિનું કારણ ઐ કારણ છે
એમ બી રીતે કહી શકાય? તેનો જવાબ એ છે કે ઐ
ગુણ એક માત્ર સર્વવ્યાપી વાચક શબ્દ છે, તેની તુલ્ય
ખીજો કોઈ શબ્દ નથી, ગુણ સ્ફોટ જ સર્વ ભાવના
ઉપાદાન કારણરૂપ છે, પણ એ ઝોઈ વિશેષ ભાવના પૂર્ણ
વિગ્રમ સ્વરૂપ નથી, એટલે કે વિલિન ભાવો વચ્ચે જે

પ્રલેહ જોવામાં આવે છે, એ પ્રલેહ દૂર કરવાથી એક માત્ર સ્ફોટ જ બાકી રહે છે. બીજા કોઈ શબ્દનો સ્ફોટના વાચક રૂપે વ્યવહાર કરવામાં આવે તો સ્ફોટ એટલો વિશિષ્ટ થઈ જાય કે પત્રી તેનું સ્ફોટસ્વજ નાશ પામી જાય, તેથી જે શબ્દ દ્વારા સૌથી થોડા પરિભાષામાં તેનામાં આવેો વિશેષ ભાવ આવે એ શબ્દ જ સર્વ કરતાં તેનો શ્રેષ્ઠ વાચક છે. કેવળ માત્ર ઐ કારજ આવેો શબ્દ છે, બીજે કોઈપણ નથી.

“ મ, ઢ, મ્ ” આ ત્રણ અક્ષરો એક સાથે જોડવાથી “ મઢમ્ ” એવો ઉચ્ચાર થાય છે. સર્વ શબ્દોમાં મ સૌથી થોડા પ્રમાણમાં વિશેષ ભાવવાળો છે, એ કારણથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે:—

મમ્મરાજા મમ્મરોડ્દિમ અક્ષરોમાં હું મ કાર છું મ નો ઉચ્ચાર કંઠમાંથી થાય છે અને મ્ એ શેષ ઓળક શબ્દ છે, તથા ઢ જિહ્વાના મૂળથી શરૂ થઈને ઓળકમાં પૂરો થાય છે. યથાર્થ રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો આ ઐ કાર સર્વ શબ્દના ઉચ્ચારણની ક્રિયા સંપાદન કરે છે. બીજા કોઈ શબ્દમાં આવી શક્તિ નથી, માટે જ ઐ કાર સ્ફોટનો ચોખ્ખો વાચક ગણે છે, અને વાચકવાચ વચ્ચે ભેદ નહિ હોવાથી ઐ અને સ્ફોટ બંને એક જ પદાર્થ છે, એમ સિદ્ધ થયું. પ્રગલ્ભ તત્ત્વ વાચક: એક માત્ર પ્રણવ જ તેનો વાચક છે.

ઉપાસકના મનમાં જ્યારે જે તત્ત્વ પ્રગળ થાય છે, ત્યારે તેના મનમાં તે ભાવનો ઉદય થાય છે. તેનું કૃણ એ થાય છે, કે એક જ બ્રહ્મ વિષ્ણુ શિવ રૂપે તથા વિષ્ણુવિષ્ણુ શુભના

પ્રાધાન્યયુક્ત દેખાય છે, તેમજ આ જગત્ પણ નાનારૂપે દેખાય છે આ જઘા ભાવેના અલગ અલગ વાચક શબ્દો છે. મહાપુરુષોની ગભીર આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વાચક શબ્દસમૂહ યથામભવ ભગવાન અને જગત્ મળીને જે વિશેષ વિશેષ ભાવો છે, તેઓને પ્રકાશે છે જેમ સ્ફાર અખંડ બ્રહ્મવાચક છે, તેમ જીજ્ઞા મત્રો પણ પરમપુરુષના ખડખડ ભાવેના વાચક છે એ જઘા ભગવાનનું ધ્યાન ધરવામાં તથા પ્રકૃત જ્ઞાન મેળવવામાં સહાયક છે

દીક્ષા

તત્ર શાસ્ત્રોમાં નહુ પ્રકારની દીક્ષાની ગત છે શાલવી, શાકતી અને માન્ત્રી

શાલવી દીક્ષામાં શ્રીગુરુના દર્શન, અર્ચન, અને સભાપણાદિ માત્રથી જ જીવમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે

શાકતી દીક્ષામાં જ્ઞાનચક્ષુ ગુરુ દિવ્ય જ્ઞાનની સહાય તાથી શિષ્યની અદ્ભુત પોતાની શક્તિનો પ્રવેશ કરાવી તેનામાં ધર્મભાવ જાગૃત કરી દે છે

માન્ત્રી દીક્ષામાં મહાજાકિત ધર્મચ્યાપન, તેમજ દેવતાની પૂજા પૂર્વક શિષ્યના કાનમાં મત્રોચ્ચાનજી કરવામાં આવે છે

ઉદ્ભવગત તત્રમાં કહ્યું છે કે, શાલવી અને શાકતી દીક્ષા “અત્રોમુક્તિવિધાયિની” છે

તાત્રી ■ જાત્રમત્રી જાન્વા અત્રોમુક્તિવિધાયિની ।

મિષ્ઠ સ્વશક્તિ માલોચય તયા કેવલયા દિગ્ગો. ।

નિરુપાયં કૃતા દીક્ષા શાસ્ત્રેયી પરિકીર્તિતા ॥

અભિસન્ધિ વિનાચાર્યશિષ્યયોરુમયો રમિ ।

દેશિકાનુપદેષેણ શિવતામ્યત્તિકારિણી ॥

“ સિદ્ધ પુરુષો કેાઈ જાતના બાહ્યિક ઉપાયની મદદ વિના જ કેવળમાત્ર પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ દ્વારા શિષ્યની અદ્વૈત દિવ્ય જ્ઞાનોદય કરાવે છે, તેને શાકતી દીક્ષા કહે છે ”

“ શાંભવી દીક્ષામાં આચાર્ય અને શિષ્યના મનમાં દીક્ષાપ્રદાન અથવા દીક્ષા ગ્રહણનો સંકલ્પ પડેલેથી હોનો નથી એક બીજાના દર્શન માત્રથી આચાર્યના હૃદયમાં સદૃશ કરણોનો ઉદય થાય છે, અને શિષ્ય ઉપર તેઓ કૃપા કરે છે, આથી શિષ્યની અદ્વૈત અદ્વૈતવસ્તુ સંગ્રહી જ્ઞાનોદય થાય છે, અને તે શિષ્યત્વ સ્વીકારે છે ”

આવી દીક્ષામાં શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કાલાકાલ વિચારની આવશ્યકતા નથી

તંત્રમાં આવા ગુરુઓને દિવ્યભાવયુક્ત કહીને વર્ણવ્યા છે તેઓ કૃપા, અથવા હૃદય કે સ્પર્શ દ્વારા જ ધર્મ શક્તિનો સચા કરીને શિષ્યને ક્ષણમા સમાધિમ્થ કરાવી શકે છે, અથવા આંશિક ભાવમાં એ શક્તિ જાગૃત કરીને એક જ જન્મમાં શિષ્યને પૂર્ણ ઉપરજિધ થાય અને તે કૃતકૃત્ય થાય એવી વ્યવસ્થા કરે છે.

૪ અવતાર

ઉપરોક્ત ગુરુઓથી પણ વધારે ઉત્તમ બીજા એક પ્રકારના ગુરુ છે. ગાંધીમાં આવા મહાપુરુષોને ઇશ્વરાવતાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આવા ગુરુઓ સ્પર્શદ્વારા અથવા ઇન્દ્રિયાત્રયથી બીજાઓનાં અંતરમાં ભગવદ્ ભાવનો અભાવ દૂરી શકે છે. તેઓની ઇચ્છા મતાંજ અતિ દુરાચારી વ્યક્તિ પણ એક ક્ષણમાં પરમ સાધુપુરુષ બને છે. આવા આત્માઓ ગુરુઓના પણ ગુરુ છે, અને મનુષ્ય શરીરમાં ભગવાનના સર્વશ્રેષ્ઠ આવિર્ભાવરૂપ છે. આવા ગુરુઓની મદાય મળવાથી ભગવાનની ઉપલબ્ધિ ઘણી શીઘ્ર થાય છે. આવા મહાન્મન ગુરુઓને નરરૂપધારી ઇશ્વર કહેવામાં જાય પણ 'જોડું' નથી સાધાવળ મનુષ્યો ઇશ્વર સંગ્રામી આથી વિશેષ દર્શના ઝાંધી મકતા નથી; અને કદાચ જો તેઓ તેમ કરવા બંધ છે, તો ઇશ્વરના અપ્રાકૃત તથા અમંભવિત રૂપની દર્શના કરી જોયે છે. નીચેના દૃષ્ટાંત પરથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે.

એક અજ્ઞાન માણસ શિવજીની મૂર્તિ જનાપયા બેઠો, પણ મૂર્તિ પૂરી થઈ તો જોવામાં આવ્યું, કે શિવજીને બદલે એક વાદળની મૂર્તિ તૈયાર થઈ છે. આ ઉપરથી જોધ લેવાનો કે અવતારી પુરુષો દ્વારાજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી જો સાધાવળ જુદાવાળા મનુષ્યો માટે સહજ તેમજ કલપ્રદ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય "માનવસ્થિતિમાં" હોય છે, ત્યાં સુધી તેણે મનુષ્ય દ્વારાજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ નિયતિ જોળાંઆ પછી એટલે કે દેવસ્થિતિ પ્રાપ્ત

ધર્મા જાડી તે પોતાનું જાડું સ્વરૂપ સમજી શકે છે.

[મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ છે. (૧) પશુમાનવ (૨) માનવ (૩) દેવ-માનવ. અધિકાંશ લોક પહેલી સ્થિતિમાં જ વર્તમાન છે, અને તેમનું મન પશુવત્ ઇન્દ્રિયાદિના ભોગમાં રમ્યું રમ્યું રહે છે. બીજી સ્થિતિમાં પશુભાવ ઓછો થાય છે, અને બુદ્ધિવૃત્તિ પ્રબળ બને છે. ત્રીજી સ્થિતિમાં બુદ્ધિવૃત્તિ પ્રબળ તો થાય છે જ, તે સાથે તેનામાં દેવભાવ પ્રકટે છે અને ભોગો તરફ લક્ષ જ રહેતું નથી.]

ધણા લોકો ઇશ્વરાવતારની ચિરંજીવી દલીલ કરે છે. એ લોકોને એમ પછતું જોઈએ, કે ઇશ્વર શંખધી તમારી ધારણા શી છે ? સર્વશક્તિમત્તા, સર્વવ્યાપિતા ઇત્યાદિ જે મોટા મોટા શબ્દોનો ઉપયોગ તેઓ કરે છે, એ શબ્દોની માત્ર જોડણી સિવાય તેઓ બીજું શું સમજે છે ? આ શબ્દના દેવળ ઉપયોગથી દુઃકલ્યાણમાં કોઈપણ બદલો ભાવ જાગતો નથી. આવા શબ્દોનો વ્યવહાર કરનાર અનુભવશૂન્ય પડિતો અને નિરક્ષર મૂર્ખ વચ્ચે શો તફાવત છે ? હા, એટલો તફાવત જોઈએ છે, કે નિરક્ષર મૂર્ખ વધારે શાંતપ્રકૃતિ છે અને તે દુનિયાની શાંતિનો ભંગ કરતો નથી, પણ આ મોટા કહેવાતા પડિતો તો દુનિયામાં અશાંતિ પેદા કરે છે. પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ સિવાય ધર્મ એ ધર્મ નામને યોગ્ય નથી. આડંબરી વાક્ય પ્રયોગોથી માત્ર સમયનો દુરુપયોગ થાય છે. અંતરાત્માના ગભીરતમ પ્રદેશમાં જે અનુભવ થાય છે, તેને જ પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ કહેવામાં આવે છે.

જે પ્રકારનાં મનુષ્યો ભગવાનની મનુષ્યરૂપે ઉપાસના

કરતા નથી (૧) એક તો નરપશુઓ, જેમને કોઈપણ વ્યતર્ક ધર્મ જ્ઞાન નથી, અને (૨) બીજા પરમહંસો જેઓ, મનુષ્ય સુલભ બધી વ્યતર્કતા ઓળંગી જઈ માનવપ્રકૃતિની સીમા બહાર ચાલ્યા ગયા છે. સમગ્ર પ્રકૃતિ તે લોકોની નજરમાં આત્મસ્વરૂપ પ્રતિભાત થાય છે કેવળ એ લોકો જ ભગવાનની સ્વ-રૂપમાં ઉપાસના કરી શકે છે આવા છપ્પચત્તર પુરુષોને બીજી સ્વતંત્ર ઉપાસનાની આવશ્યકતા નથી

ભગવાન મનુષ્યોની દુર્બળતા સમજે છે, અને તેથી જ મનુષ્યોના હિત માટે નર રૂપ ધારણ કરી આવતારે છે.

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानि भवति भारत
अभ्युत्थान मधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय 'साधूना विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥
भवजानन्ति मा मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥

(ભગવદ્ ગીતા અ ૪ શ્લોક ૭, ૮ અને અ ૬ શ્લોક ૧૧.)

“જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મનું અભ્યુત્થાન થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું સાધુઓની રક્ષા માટે, દુષ્ટતાનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે યુગે યુગે આવતાર લઉં છું. આજ લોકો માટે પરમ સ્વરૂપ બદલુતા નથી, તેથી જ્યારે હું મનુષ્યરૂપ ધારણ કરું છું ત્યારે તેઓ મારો ઉપહાસ કરે છે”

અવતારી પુરુષોનું આચરણ

સાધારણ રીતે માણસોનું એવું ધારણ હોય છે, કે

અવતારો મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને અકલ્પન કાર્યો ન કરે છે, અને તેમનો વ્યવહાર અમાધાન્ય પ્રકારનો જ હોય છે. આવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. “નરહીલા વખતે અવતારો પણ માધારણ મનુષ્ય જેવો ન વ્યવહાર કરે છે. નરદેહ ધારણ કરવાથી ભગવાનને પણ સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે અને મનુષ્યોની માફક ઉગ્રમ અને તપસ્યા દ્વારા જાધા વિષયોમાં મદ્દગતા ભેગવવી પડે છે,” એમ રામકૃષ્ણ પગ્મહંમ કહેતા, અને જગતનો આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ પણ એ મન્યની માફી પૂરે છે.

તે ઉપરાંત સાધારણ જનમમાં એમ ધારે છે, કે ભગવાન અવતાર લઈને મન્યજાલ માટે તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તે દેખાવ માત્ર છે આ અભિપ્રાય પણ જરાજર નથી. જો ભગવાન નરદેહ ધારણ કરે, પણ નગ્ના જેવો વ્યવહાર ન કરે તો પછી નરદેહ ધારણ કરવાની કઈ સાર્થકતા ગ્રહેતી નથી.

ભગવાન મનુષ્યદેહ ધારણ કરી મનુષ્ય લીલા કરે છે, એ વખતે અનેકાંશે સાધારણ માણસની જેમ તેમનામા પણ દુષ્ટિહીનતા, અસ્પર્શતા આદિ ખામીઓ નજરે પડે છે, અને સાધારણ માણસોની માફક માધનાદિ ઉગ્રમ કરીને જ તેમને પણ તે ખામીઓ દૂર કરવાનો રસ્તો શોધી કાઢવો પડે છે ત્યાં સુધી આ માર્ગ તેઓ શોધી કાઢતા નથી, ત્યાં સુધી તેમના અંતઃકરણમાં પોતાના દેવમ્વરૂપનો આભાસ વખતે વખતે યથા કરે છે, પણ ફરી ફરી તે માયારૂપી આવરણથી ઢંકાઈ જાય છે. અનેક મનુષ્યોના કડયાણુ અર્થે જ માયાના આવરણનો સ્વીકાર કરી, ભગવાન આપણી માફક

‘આલોક અંધાર’ ના સબ્યમાં રસ્તો શોધી કાઢા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ સ્વાર્થ સુંબની લેશમાત્ર પણ ગ્રેહ તેમનામાં નહિ હોવાથી તેઓ આપણા કરતાં એ માર્ગ પર વિશેષ પ્રકાશ જુવે છે, અને અંતરની સમગ્રશક્તિને એકમુખી કરીને દુઃખ, વળતમાં જ તેઓ જીવનસમસ્યાને ઉકેલ આણે છે; ત્યાર પછી લોકોનું કડ્યાણુ સાધવામાં પોતાને જોડી દે છે. આધ્યાત્મિક ઈતિહાસ તપાસવાથી આ વાતના અનેક પુરાવા મળશે.

૫. સાર્થી ભક્તિ અને મહાપુરુષો

રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે:—જંનામા ખરી ભક્તિનો ઉદય થયો છે તેને સામાન્ય વસ્તુના દર્શનથી પણ દિવ્ય ભાવનું ઉદ્ઘાટન થાય છે. “મૃદંગ આ ગાદીમાંથી બને છે,” એમ સાંભળી ચંતન્યદેવને રામાધિ થઈ ગઈ હતી તેમના મનમાં એવી વિચારમંડલના ચાલી કે આ ગાદીમાંથી મૃદંગ બને છે, એ મૃદંગ વગાડીને પ્રભુનામ કીર્તન થાય છે, એ પ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણસ્વરૂપ છે, અને સુંદરમાં સુંદર છે, આવા વિચારોથી તેમનું ચિત્ત એકદમ સ્થિર થઈ ગયું. યથાર્થ ભક્તોમાં આવી રીતે ઘણી સહેલાઈથી ભાવનું ઉદ્ઘાટન થાય છે.

૨૬મ ભક્તિ હાનિકારક છે

૨૬મ ભક્તિ એટલે કે પોતાની જરૂરીઆત પૂરી થાય એવી ઇચ્છાથી કરેલી ભક્તિ ભક્તને સત્યદૃષ્ટિની ઉચ્ચ અવસ્થામાં લઈ જતી નથી. સ્વાર્થપરના દંભેથી ભયકારક

છે, અને એ જાય મનુષ્યને દુર્ગળથી પણ દુર્ગળ બનાવે છે, સ્વાર્થલાભથી માનવમનમાં અકુંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તે ઘણીવાર આજન્મને ઉત્તેજન આપી મનુષ્યદૃષ્ટિને સત્યવસ્તુ તરફ જોતાં અટકાવે છે ખરી ભક્તિ ભક્તને ઉગ્રાસ્થ અનુરૂપ બનાવે છે. સર્વ જાતિઓના ધર્મગ્રંથોમાં આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. કોશથી વિદ્વદ્દુસ્ય કાઈસ્ટની મૂર્તિમાં જે ભક્ત ચિત્ત સમાવિત કરે છે, તેના હાથપગમાંથી પણ લોહી નીકળવા માંડે છે; શ્રીમતી રાધિકાના વિરહ દુઃખાનુભવમાં નિગમચિત્ત શ્રી ચૈતન્યદેવના શરીરમાં ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન થતો અને કેટલીક વખત તેમની અવસ્થા મૃત જેવી પણ થઈ જતી. ધ્યાનસ્થિતિત બુદ્ધદેવની મૂર્તિ નિહાળીને જોઈ ભક્તો લાગે વખત સ્થિરચિત્ત થઈ ધ્યાનમાં જોઈ શકે છે આ પણ સાધારણ અનુભવની વાત છે, કે કોઈ વ્યક્તિમાં અત્યંત પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાથી મનુષ્ય અજાણે પોતાના પ્રેમારૂપ અનુરૂપ બાહ્ય આચારાદિ કરવા લાગે છે, તથા વિચાર પ્રણાલિકા પણ તેના જેવી જ થઈ જાય છે.

ધર્મ જગતમાં પ્રત્યેક મહાપુરુષનું જીવન એક બીજા જેવું છે. તેમની શિષ્યપરંપરા એ બીજામાં પોતાનું જીવન દાખી તદ્દુપ જનવાની કોશીય કરે છે માનવની શક્તિ અદ્ય છે, તે જીંદગીભર મહેનત કરતાં છતાં પણ જગજર એ બીજાનો આકાર ધારણ કરી શકે નથી; સુખાગ્રે કોઈ જો જરાપણ તેના જેવો થઈ જાય તો આગળે સિદ્ધપુરૂષ કહી તેનું સન્માન કરીએ છીએ. સિદ્ધ પુરૂષોની રહેણીકરણી, ભાષા, વિચાર આદિ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓ આગળ

વર્ણવેલા મહાપુરુષોને મળતી થાય છે. એ મહાપુરુષોના જીવનમાં જે મહાશક્તિનો પ્રથમ અવ્યુદય થયો હતો, આ સિદ્ધપુરુષોનાં મન તથા દેહ પણ યોગ પ્રમાણમાં તેજ શક્તિનાં ધારણુ, સંરક્ષણુ, અને સંચારનાં યંત્ર સ્વરૂપ બને છે. એવી જ રીતે મહાપુરુષ પ્રેરિત ધર્મશક્તિઓનું સંરક્ષણુ સિદ્ધસિદ્ધ બળતિ અનાદિ કાળથી કરી રહેલ છે.

ધર્મ જગત્માં જે મહાપુરુષો અદૃષ્ટપૂર્વ નવું ધાર્મિક જીવન બતાવે છે તેમને જગત્ ઈશ્વરના અવતાર ગણીને પૂજે છે. અવતારો ધર્મજગત્માં નવા મત અને નવા પથ બતાવે છે, અને સ્પર્શ માત્રથી બીજાઓમાં ધર્મશક્તિનો સંચાર કરી શકે છે, તેમની દૃષ્ટિ કદી પણ અનિત્ય સંસારનાં કામકાંચનાદિ તરફ આકૃષ્ટ થતી નથી. તેમના જીવનની આસોચના કરવાથી માલૂમ પડે છે, કે તેઓએ બીજાઓને માર્ગ બતાવવા માટે જ જન્મ મહણ કર્યો હોય છે. લોગસાધન કે સુકિતલાલ એ તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ્ય હોતો નથી, પણ બીજાઓનાં દુઃખમાં સહાનુભૂતિ અને બીજાઓ પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ તેમને કાર્યમાં પ્રેરીને તેમના દુઃખાનિવારણનો રસ્તો શોધી કાઢવામાં હેતુસ્વરૂપ બનાવે છે.

૬. દેવ અને પુરુષકાર

મનુષ્યમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવાની શક્તિ છે કે નહિ? એ વિષયમાં એક વખત ભકતો વચ્ચે ચર્ચા થઈ; પછી નિરાકરણ માટે તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પાસે ગયા તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “કોઈની ઇચ્છા સ્વતંત્ર નથી ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણેજ સર્વસમય જ્યાં કાર્યો થયા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે સાધક આ વાત સાધના પૂર્ણ થયા પછી જ સમજી શકે છે જરી વાત એમ છે, કે જેમ ખીલે જાંધેલી ગાય તેને જાંધેલ દોરડાની લંબાઈ જેટલી જગ્યામાં પોતાની મરજી પ્રમાણે હરીફરી ગકે છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યની સ્વતંત્ર ઇચ્છાના સળાંધમાં પણ સમજવું. ગાયને જાંધનાર માણસે પકડેલો જ તે ગાયે કેટલી જગ્યામાં ફરવું તેનો નિશ્ચય કરેલો હોય છે; તેવી જ રીતે ઇશ્વર પણ માણસને અમુક શક્તિઓ આપે છે, અને તે શક્તિઓનો ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાની છુટ પણ તેને આપે છે તેથી માણસ ધારે છે કે પોતે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ગાય જેમ દોરડેથી ખીલે જાંધાયેલ છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યની સ્વતંત્રતાની હદ પણ મુકન્દ થયેલી હોય છે જો મનુષ્ય ખરા અતઃક ન્ણ પૂર્વક પ્રાર્થના કરે તો એવું પણ બને, કે ઇશ્વર તેને આપેલી શક્તિમાં વધારો કરી આપે અથવા તો તેને તદ્દન બંધનમુક્ત કરી દે (શાસ્ત્રમાં આ અવસ્થાને હ્રાન્-મુક્તની દશા તરીકે ઓળખાવી છે.) ગાયના સળાંધમાં જેમ માલીક તે ગાયને જાંધેલી રસીની લંબાઈ વધારી શકે છે, અથવા તો ગાયને બીજી જગ્યાએ જાંધી શકે છે, કે ગાયને તદ્દન

છુટી પણ મૂકી શકે છે, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર તથા મનુષ્યના વિષયમાં પણ મમજવું.”

આ વાત સાંભળી તે ભકતે પૂછ્યું કે, ‘ત્યારે શુ આધનભજન કરવું એ માણસના હાથની વાત નથી? શુ ગાંધા એમ કહી શકે, કે જે કંઈ હુ કરું છું તે ગાંધુ’ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કરું છું?’

શ્રી ગમકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે, “કૃત મોઢેથી જોત્યે શુ થાય? આધનભજન કરવું એ માણસના હાથની વાત નથી, જો પોતાના હાથની વાત હોત તો ગાંધા એ કરી શકત નેટલી શક્તિ ભગવાને આપી હોય તેટલીને યોગ્ય વ્યવહાર કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ભગવાન તેને વધારે શક્તિ આપતા નથી. એટલા ગાંધે પુરુષદાતૃ-ઉદયમની જરૂર છે તમે જોતા નથી કે સર્વ કોઈ ઉદયમ કર્યા પછીજ ઇશ્વરરૂપાના અધિકારી થાય છે? ઉગ્રમ કૃપાથી તેમની કૃપા થાય છે, અને તેને લીધે દશ જન્મના કર્મના કળાલોગ એક જન્મમાં જ પૂરા થઈ જાય છે, પણ ઇશ્વર પર ભરોસો ગાંધીને થોડો ઘણો ઉદયમ તો જરૂર કન્વે પડે છે.”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ આ વાતના મમર્થનમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ૧૮ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.—

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन निवसति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ॥

૭. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ.

“તેના દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે, તેનું નામ ઈશ્વર.” એ ઈશ્વર અનન્ત, શુદ્ધ, નિત્યમુક્ત. સર્વ શક્તિમાન સર્વજ્ઞ, પરમ કારણિક. શુરુ-ઓના પણ શુભ અને અનિર્વચનીય પ્રેમ સ્વરૂપ છે. આ બધી સગુણ ઈશ્વરની સંજ્ઞા છે પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભક્તોના સગુણ ઈશ્વર નિર્ગુણ પરબ્રહ્મથી અલગ નથી. બ્રહ્મનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ અશબ્દમરુપાંશ્વરમગ્ધય તથાડરસશ્ચાષ માગ્ધવચ્ચયત્ તથા જનાઘનન્તં મહત્ વર (કોપનિષદ) શબ્દ ગદ્ધિત, સ્પર્શ રહિત, રૂપ ગદ્ધિત, અવ્યય તથા રસગદ્ધિત, નિત્ય ને ગદ્ધિત, અનાદિ, અનન્ત અને મહત્ત્વી પણ પગ હોવાથી તે પ્રેમ અથવા ઉપાસનાને અનુકૂળ નથી, તેથી ભક્તો સગુણ બ્રહ્મની ઉપામના કરે છે.

યતો વા હમાનિમૂતાનિ જાવન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યન્ પ્રવન્વસિન્નિજાન્તિ તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ, તદ્ મહોન્તિ ॥

“જેમાંથી બધાં ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જન્મ પામ્યા પછી જેમાં અવસ્થાન કરે છે તથા પ્રલય કાળે જેમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને જાણવા માટે ઇચ્છા કર, એ બ્રહ્મ છે.”

સદેવ સોમ્યે દમગ્ર મામી દેહમેવાદિત્રીય ।

તદૈક્ષત્ત્વં વદુઃ સ્વા પ્રજાયેવેતિ, તત્તેજો મૃત્તેતિ ॥

“હો વત્સ ! શરૂઆતમાં એક અદિત્રીય બ્રહ્મ હતું, તેણે એવો વિચાર કર્યો કે હું વિવિધ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરીશ પછી તેણે તેજ ઉત્પન્ન કર્યું.”

બ્રહ્મની નિર્ગુણ અસ્થાને શુનિ 'નેતિ,' 'નેતિ' શબ્દોનાં વર્ણવે છે, કારણ ત્યાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય, કે જ્ઞાન છે નહિ; 'હુ' 'તુ' નું જ્ઞાન પણ નથી. એ સ્થિતિ વાક્ય અને મનને અગોચર છે નિર્ગુણ બ્રહ્મના સાધકો આ અવસ્થાની ઉપલબ્ધિ કરી શકે છે, પણ જે સાધકો આ અસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અથવા એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, તેઓ આ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મને પ્રકૃતિ, આત્મા અને એ બંનેના અંતર્યામી ઇશ્વર, - એન ત્રણ વિભાગમાં વહેંચીને પછી જ ઉપાસના કરે છે જ્યારે પ્રહલાદ પોતાની જાતને ભૂલી ગયા ત્યારે જગત્ તથા તેનું કારણ તેમને દેખાતુ બધ પડ્યું, નામરૂપથી અવિભક્ત માત્ર એક અનન્ત રૂપ જ તેમના જોવામાં આવ્યું ફરી જ્યારે હું પ્રહલાદ છું-એવો ભ્રમ તેમને થયો કે તરતજ તેમની સામે જગત્ તથા અશેષ કલ્યાણશુભના આધાર સ્વરૂપ નગદીધર પ્રકટ થયા. વૃન્દાવનની ગોપીઓની પણ આવી જ અવસ્થા થઈ હતી જ્યાં સુધી તેઓ અહંજ્ઞાન ગૂંચ હતી, ત્યાં સુધી તેઓ પોતાને કૃષ્ણરૂપે જોઈ રહી હતી, પણ જેવી તેઓ કૃષ્ણને ઉપાસ્ય રૂપે જોવા લાગી કે તન્ત જ ફરીથી તે સર્વને ગોપીભાવ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેમની સમજ —

તાસમાધિર મૂર્ઝારિ સમયમાનમુક્તામુગ :

વીતામ્હરહર સર્ગી સાક્ષાગ્મમધમમધ ॥

(ભાગવત દશમસ્કંધ)

“મુખકમળમાં મૃદુ હારય ચુકત, પીનામ્બાર ધારી,
માળાથી વિભૂષિત, સાક્ષાત કામદેવને પણ વિચ્છલિત કરનાર
દૃષ્ટિ અવિર્ભૂત થયા.”

સત્વ, રજસ્ અને તમોગુણમયી પ્રકૃતિના જે વિભાગ
કરવામાં આવે છે: માયા અને અવિદ્યા. સત્વગુણની નિર્ગળ-
તાને લઈને પહેલા વિભાગને માયા, અને રજોગુણ તથા તમો-
ગુણની મક્તિનનાને લઈને બીજા વિભાગને અવિદ્યા કહેવામાં
આવે છે. માયામાં પ્રતિગિમ્બિત ચૈતન્ય માયાને વશ કરીને
મર્વણ અને ઇશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને ઉક્ત અવિ-
દ્યામાં પ્રતિગિમ્બિત ચૈતન્ય અવિદ્યાને આધીન હોવાથી જીવ
શબ્દથી ઓળખાય છે. આ ઉપરથી માતૃમ પડશે કે બ્રહ્મ-
ચૈતન્ય જ ઇશ્વર અને જીવનું પ્રકૃત સ્વરૂપ છે. પરબ્રહ્મ જ
માયાશક્તિ રૂપ ઉપાધિના મંયોગથી ઇશ્વરરૂપે પ્રકાશિત થાય
છે; એટલે કે બ્રહ્મચૈતન્ય નિરુપાધિક અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ
નામથી, અને માયાશક્તિ રૂપ ઉપાધિયુક્ત થાય છે, ત્યારે
ઇશ્વર નામથી ઓળખાય છે; જ્યારે અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનો-
મય, વિજ્ઞાનમય તથા આનન્દમય,—એમ પાંચ કોષ રૂપ ઉપાધિ
દ્વારા યુક્ત થાય છે ત્યારે જીવ શબ્દથી સંજોધાય છે.

ક્ષોવોવાન્તિ વિવક્ષર્વા માતિ જ્ઞેવ જીવતામ્ ॥

(પંચદશી)

નિરાકાર નિર્ગુણ તથા સાકાર સગુણ ઇશ્વરનાં રૂપ અને
પરસ્પરના સંબંધના વિષયમાં ઘણા ઝગડા ચાલે છે. તેમની
ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિમાં પણ બહુ મતભેદ જોવામાં આવે
છે. આ સર્વ વિષયોની મીમાંસા શ્રી ગમદૃષ્ટુ પરમહંમે નીચે
પ્રમાણે કરી છે:—

લકતને માટે પ્રજ્ઞ સગુણ છે, વ્યક્તિ રૂપે આકાર ધારણ કરી દર્શન આપે છે; પ્રાર્થના સાંભળનાર પણ તેજ છે, તમે પ્રાર્થના કરો છો તે તેનીજ કરો છો. એવા રૂપમાં કોઈ ન માને તો કંઈ વાંધો નથી. ઈશ્વર એક વ્યક્તિ વિશેષ છે એમ માને તોપણ ચાલશે, જે વ્યક્તિ પ્રાર્થના સાંભળે છે, તથા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રલયાદિ કરે છે અને અનન્ત શક્તિશાલી છે.” એ લકતે ફરી પૂછ્યું કે, “મહારાજ ! ઈશ્વરના રૂપ સંબંધી આટલો બધો મનભેદ થવાનું કારણ શું ? કોઈ કહે છે સાકાર અને કોઈ કહે છે નિરાકાર; તે ઉપરાંત સાકારવાદીઓ વિવિધ રૂપ (વિષ્ણુ શિવાદિ) ની વાતો કરે છે. આટલા બધા અગડા કેમ ?”

શ્રીરામકૃષ્ણ:—“જે લકત જે રૂપ દેખે છે તે ઈશ્વરને એ એક જ રૂપવાળો ધારે છે વાસ્તવિક રીતે અગડાનું કંઈ કારણ જ નથી. કોઈપણ પ્રકારે એકવાર તેનો લાલ થાય, તો તે તમને બધું સમજાવી દેશે. તમે તો એ મહોદ્દામાં જ ગયા નથી તો પછી તમને બળર ક્યાંથી પડે ? એક દૃષ્ટાંત સાંભળો એક માણસ ફરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે એક વૃક્ષ ઉપર એક પ્રાણી જોયું. પાછા આવ્યા પછી તેણે ખીજને કહ્યું, કે મેં ફલાણા આડ પર લાલ રંગનો એક બહુ જ સુંદર છવ જોયો. ખીજ માણસે જવાબ આપ્યો કે મેં પણ એ આડ પર તે પ્રાણી જોયું છે, પણ એનો રંગ લાલ ક્યાં છે ? એતો લીલા રંગનું છે ? ત્રીજાએ આ વાત સાંભળી કહ્યું, કે તમે બધા ભૂલો છો, એનો રંગ તો પીળો છે. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા માણસો જૂદા જૂદા રંગની વાતો કરવા લાગ્યા

અને અંદર અંદર વાદવિવાદ થવા લાગ્યો. પત્રી એ જાણી તે ઝાડ પાસે ગયા. ત્યાં તેમણે એક માણસને બેઠેલો જોયો. તેને આ વાત પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે, “હું આ ઝાડ નીચે જ રહું છું, અને તે પ્રાણીને સારી રીતે જાણાયું છે. તમારું જાણતું કહેવું ખરૂં છે. કેટલીક વખત લાલ, કેટલીક વખત લીલો, કેટલીક વખત પીળો—એમ એ જૂદા જૂદા રંગ ધારણ કરે છે, કારણ એ જાહુરૂપી છે. કેટલીક વાર તો એને કોઈ રંગ જ હોતો નથી!” કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે, કે જે વ્યક્તિ સતત ઈશ્વરચિંતન કર્યા કરે છે, તેને જ ખબર પડે છે, કે ઈશ્વર વિવિધ રૂપે અને વિવિધ ભાવે દર્શન આપે છે, તે નિર્ગુણ તેમજ સર્વજ્ઞ પણ છે. ખીજા માણસો તો કેવળ ઝગડામાં પડી કલેશ અનુભવે છે.”

“પણ વેદાન્તવિચાર સામે આવું રૂપ ટકી શકતું નથી. વેદાન્તનો શેષ સિદ્ધાન્ત આ છે, કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે. જ્યાં સુધી હું ભકત છું એવું અભિમાન રહે છે, ત્યાં સુધી ઈશ્વરનું રૂપદર્શન થાય છે, અને તેનો વ્યક્તિરૂપે જાણ સંભવે છે. વિચાર રૂપી આખ વડે જોવાથી માલૂમ પડે છે, કે ભકતનો અહુભાવ તેને સ્વરૂપથી જરા દૂર રાખે છે. સૂર્ય દૂરથી નાનો જોવામા આવે છે, પણ નજીક જવાથી એટલો મોટો દેખાયો કે તેની મોટાઈનો આપણને ખ્યાલ પણ નહિ આવી શકે, આકાશ દૂરથી નીલવર્ણ દેખાય છે, પણ નજીક જવાથી તેનું કોઈ રૂપ જ જોવામા આવશે નહિ. તેવી જ રીતે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે એ કોઈ કહી શકતું નથી. પણ આટલું યાદ રાખવું, કે જ્યાં સુધી તમે સત્ય છો (એટલે

કે તમે પોતાને સત્ય માનો છો) ત્યાં સુધી જગત્ પણ સત્ય છે, ઈશ્વરનાં વિવિધ રૂપો પણ સત્ય છે, અને ઈશ્વરનો વ્યક્તિ રૂપે બોધ પણ સત્ય છે.”

જ્ઞાની પ્રદ્ધાને જાણવા માગે છે, અને ભક્ત પડેશ્વર્ય પૂર્ણ સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને ચાહે છે. પણ વસ્તુતઃ પ્રદ્ધા અને શક્તિ (ઈશ્વર) અભિન્ન છે; જે સચ્ચિદાનંદ છે, તેજ સચ્ચિદાનંદમયી છે. એક સચ્ચિદાનંદ ઉપાધિ ભેદથી વિવિધ રૂપવાળા થાય છે; જ્યાં કાર્ય (મૃદ્ધિ, સ્થિતિ, પ્રલયાદિ) છે ત્યાં શક્તિ પણ છે; જળ સ્થિર હોય ત્યારે પણ જળ અને તેમાં તરંગ આવે ત્યારે પણ જળ; પ્રદ્ધા અને ઈશ્વરનો પણ આવો જ સબંધ છે

ચિત્તમજિથો પ્રવૃત્તાયા પ્રકૃતે દિં નિવામકમ્ ।

ઈશ્વર મુક્તે યોગા સ જીવેશ્વર વર શુભ. ॥

(પદ્મશી, મિત્રદીપ ૧૦૨)

યોગાચાર્યોના મત પ્રમાણે:—ચૈતન્યની સન્નિધિમાં ચૈતનની માફક પ્રવૃત્ત થતી પ્રકૃતિના નિયામક ઈશ્વર છે તે બધા જીવોથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમને પ્રધાનપતિ, ક્ષેત્ર પતિ, અને શુભેશ્વર ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા પણ સંબોધવામાં આવે છે. બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં તેનું જ અન્તર્યામી રૂપે વર્ણન કર્યું છે. ભગવાન પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરતા કહે છે કે:—

ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈ રવરામૃદ. પુરુષવિશેષ ઈશ્વર ॥

અવિદ્યા કલેશ, ધર્માધર્મ કર્મ, તેનું રૂપ અને તદનુરૂપ વાસના: આ બધાથી જે અરુપ રહે છે તે પુરુષ વિશેષ

ઇશ્વર છે; જેમાં સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, અને જેના સમાન બીજો કોઈ નથી તે ઇશ્વર છે, તેજ પુરુષ વિશેષ છે

સત્ત્વ નિરનિગ્રહં સર્વજ્ઞધીજમ્ ॥

તેમાં સર્વસ્ત્વ બીજ સૌથી અધિક પ્રમાણમાં વર્તમાન છે મહુર્ષિ પરાશર ભગવાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તેનાં છ ઐશ્વર્યો નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે:—

જ્ઞાનશક્તિષલ્લંઘ્યવીર્યતેજાશક્તેયત્ ।

ભગવદ્દશદ્વાદ્યાનિ વિનાદેયૈર્ગુણાદિભિઃ ॥

જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને તેજ જેનામાં પરિપૂર્ણ રૂપે છે, અને જેનામાં કોઈ પ્રકારનો હેય-ત્યાગ કરવા લાયક ગુણ નથી તે ઇશ્વર છે.

ઇશ્વર અસંગ, આનન્દ, અને ચેતન સ્વરૂપ છે, છતાં પણ તેમનામાં નિયન્તૃત્વ શક્તિ છે. જે આ વાતનો અગી-કાર ન કરીએ તો બંધ, મોક્ષ આદિ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થાનો ગોટાળો થઈ જાય.

ભવાદૃશ્યાગ્નિ સ્તપતિ મયા કવતિ સૂર્યઃ ।

ભવાદિગ્દ્રશ વાયુશ્ચ સૃષ્ટુ ધાવતિ વષમ્ ॥

(કોડોપનિષદ)

“તેમના ભયથી અગ્નિ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વાયુ અને મૃત્યુ આદિ દેવો પોતપોતાનું કામ યથાનિયમ કરે છે.” આ શ્રુતિ દ્વારા પણ ઇશ્વરનું નિયન્તૃત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે.

एकोहि रद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्यं इमाँल्लोकानीशत ईदानीभि ।

मायद्मनोस्त्विष्ठति सञ्चકોषान्तकाले संसृज्य विश्वा भુवनानि गोदा ॥

(સ્વેતાશ્વતર)

એક જ ઈશ્વર છે, તેનાથી સિત્ત દ્વિતીય માટે પ્રમાણે ને યુક્તિઓ સ્થિત નથી. જે ઈશ્વર આ લોકોને પોતાની નિયામક શક્તિઓ વડે નિયમમાં રાખે છે, તથા જે જનોની અંદર સ્થિત છે, જે પ્રલયકાળે સંહાર કરે છે અને સર્ગકાળે સર્વ ભુવનોને રચીને સ્થિતિકાળે પાલન કરનાર થાય છે.

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो क्षिप्रोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभુमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥

તે સર્વભણી હાથો તથા પગોવાળું, સર્વભણી નેત્રો, મસ્તકો તથા મુખવાળું, ને સર્વભણી શ્રોત્રવાળું છે, તે સર્વને ઢાંકીને રહે છે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોવાળું તથા ઇન્દ્રિય ધર્મોવાળું પ્રતીત થાય છે, છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ને ગુણોથી રહિત છે; તે સર્વ જગત્ના સ્વામી, નિયંતા, સર્વની પરમ ગતિ ને સર્વનું કારણ છે.

माया तु प्रकृतिं विद्या म्मायिनं तु महेश्वरम् ।

सखायवधूतैस्तु स्वाप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

(સ્વેતાશ્વતર) ૫

પ્રકૃતિને માયા સમજવી અને ઈશ્વરને માયાવિશિષ્ટ પુરુષ તરીકે જાણવા, તેના અવયવમાંથી સંભૂત આ સર્વ વસ્તુઓ તેના દ્વારા બાંધે છે.

ઉક્ત માયા ત્રણ પ્રકારે વર્ણવાય છે. જ્ઞાન દૃષ્ટિએ તુચ્છ, તર્કદૃષ્ટિએ અનિર્વચનીય અને લોકદૃષ્ટિએ વાસ્તવિક. આવી માયાથી વિશિષ્ટ પુરુષને જ સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, આદિ શબ્દો

દ્વારા યોગબળા આવી છે, અને તેને જ વેદમા ઇશ્વર કહેલ છે. એજ સર્વ વસ્તુની અદ્વર સ્થિત થઇને સર્વને ચલાવે છે, તેથી જ શાસ્ત્રમા તેને અતર્યામી કહ્યા છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામા આ વિષયને નીચે આપેલા શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે —

દેશ્વર સર્વભૂતાનાં હૃદયેશોઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥

હે અર્જુન ! ઇશ્વર સદા સર્વભૂતોના હૃદય પ્રદેશમા રહેલા હોઇને સર્વને પોતાની યોગમાયા વડે યત્ર પર બેસાડેલા પૂતળાઓની પેઠે ચલાવે છે માટેજ—

તમેવ કારણ ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

સત્યસાદાત્પરાં કાર્ન્તિ ર્યાન માત્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

તે પરમાત્માને જ શ-ણે સર્વ લાવથો જા, તેની કૃપાથી જ તુ પરમ શાન્તિને તથા શાશ્વત ધામને પામીશ

૮ પ્રતીક તથા પ્રતિભાની ઉપામના

પ્રતીક એટલે જે વસ્તુ થોડી ઘણી પણ પ્રદર્શને ગદ્યે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તે શ્રી રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે —
 “ પ્રદ્ધા નથી એવી વસ્તુમા પ્રદ્ધાબુદ્ધિ કરી પ્રદ્ધાનું અનુસધાન કરવું તેનું નામ પ્રતીક ઉપાસના. (અવદાણિ મહાદેવવાડનુસધાત્મ)
 શ્રીશકરાચાર્ય કહે છે કે મનની પ્રદ્ધારૂપે ઉપાસના કરવી આ ઉપાસના આધ્યાત્મિક છે, આકાશ પ્રદ્ધા એ આધિદેવિક છે

મન આધ્યાત્મિક પ્રતીક છે અને આકાશ બાદ્ય પ્રતીક છે. આ બંનેની પ્રથમે બદલે ઉપાસના કરવાની વિધિ છે. પ્રતીક શબ્દનો અર્થ 'તદ્ જર્ણુ', એવો થાય છે, તેમજ પ્રતીક ઉપાસના એટલે પ્રથમે બદલે એવી કોઈ વસ્તુની ઉપાસના કરવી કે જે એકાંશમાં અથવા અનેકાંશમાં પ્રથમ સ્વરૂપને પૂજા મળતી હોય, પણ જે તદ્દન પ્રથમ રૂપ નથી. (આકાશાદિમાં આ લક્ષણો ભેદમાં આવે છે, તેથી શ્રુતિમાં પ્રતીક રૂપે તેમની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે) પુરાણ અને તંત્રાદિમાં પણ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા પ્રતીકની ઉપાસનાવિધિ આપેલી છે. પિતૃ તથા દેવ ઉપાસના આવી પ્રતીક ઉપાસના છે એમ કહી શકાય. પણ એટલું કહેવું જોઈએ, કે દેવજન ઇશ્વરની ઉપાસના જ ભક્તિ નામથી સંબોધી શકાય; દેવ તથા પિતૃ અથવા બીજા પ્રકારની ઉપાસનાઓ માટે ભક્તિ શબ્દનો ઉપયોગ યોગ્ય નથી ઉપાસનાનો મોટો ભાગ કર્મકાંડની અદર મમાયેલો છે. એ ઉપાસના સ્વર્ગલોભાદિક ક્ષણ મેળવી આપે છે, પણ ભક્તિ કે સુકિંત તેનાથી મળી શકતી નથી. પ્રતીકનો ઉપાસક ઘણી વખત પ્રતીકને જમવશાત્ પ્રથમની જગ્યાએ બેસાડીને તેની પ્રથમ રૂપે ઉપાસના કરે છે. પ્રથમ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી પ્રતીકનો પણ તે આત્મ સ્વરૂપે વિચાર કરે છે. પણ આમ કરવાથી ઉપાસક લક્ષ્યબ્રહ્મ થાય છે, કારણ કોઈ પણ પ્રતીક કદિ પણ ઉપાસકના આત્મસ્વરૂપ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જ્યાં દેવજન પ્રથમ જ ઉપાસ્ય છે અને પ્રતીક તેના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ છે અથવા તેનું ઉદ્દીપક કારણ માત્ર છે, એટલે કે જ્યાં પ્રતીકની સહાયતાથી સર્વવ્યાપી બ્રહ્માની ઉપા-

સના કરવામાં આવે છે, ત્યાં જ આવી ઉપાસના ફેલપ્રદ નિવડે છે. શરૂઆતમાં આવી ઉપાસના ખાસ આવશ્યક છે. જ્યારે કોઈ દેવતાની એ દેવ તરીકે જ ઉપાસના કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઉપાસનાનું ફળ ઘણું જ અદ્ય આવે છે, કારણ તેવી ઉપાસના કર્મકાંડનું એક અંગમાત્ર છે. આ જાતની ઉપાસના એક પ્રકારની વિદ્યા-વિજ્ઞાન-માત્ર હોવાથી ઉપાસકને તેનું જ ફળ માત્ર મળે છે, પણ જ્યારે કોઈ દેવતાની બ્રહ્મદૃષ્ટિએ ઉપાસના કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી ઇશ્વર ઉપાસના જેવું ફળ આવે છે. આમ છે તેથી જ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પુરાણાદિમાં દેવ તથા મહાપુરુષોની બ્રહ્મ રૂપે ઉપાસના કરવાની વિધિ જોવામાં આવે છે. અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે નામરૂપ કાઢી નાખવાથી બધી વસ્તુઓ બ્રહ્મ જ છે; અને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ કહે છે, કે એ પ્રભુ જ સર્વના અંતરાત્મા સ્વરૂપ છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં લખે છે કે:—“આદિત્યાદિની ઉપાસનાનું ફળ બ્રહ્મ જ આવે છે, કારણ એ સર્વના અધ્યક્ષ છે. જેવી રીતે પ્રતિમા આદિમાં વિષ્ણુ વગેરે દેવોની દૃષ્ટિનો આરોપ કરવો પડે છે, તેવી જ રીતે પ્રતીકમાં પણ બ્રહ્મદૃષ્ટિ આરોપવી પડે છે. તેથી આવી ઉપાસનામાં યદ્યર્થ રીતે બ્રહ્મની ઉપાસના જ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ.”

પ્રતીક સંબંધી જે કહ્યું છે, તે પ્રતિમાના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જોટલે કે જો કોઈ દેવતાની અથવા મહાપુરુષની પ્રતિમા હોય તો કેવળ તે સ્વરૂપે જ ઉપાસના કરવાથી ભક્તિ કે મુક્તિનો લાભ થશે નહિ; તેની ઇશ્વર વા બ્રહ્મભાવે

ઉગાડના ડ્રગ્વાથી બકિન મુકિન જત્રેનો લાલ ધગે જગ-
તના મુખ્ય ધર્મોમા વેદાન્ના, જૌદ્ધધર્મ અને ખ્રીસ્તી ધર્મોના
કોઈ કોઈ અમદાયોમા મૂર્તિપૂજનો વાધો નથી એ લોકો
મૂર્તિપૂજનો આગી રીતે ઉત્થોગ કરે છે કેવળ મુગલમાન
તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મોમા તેની આવશ્યકતા સ્વીકારવામા આવી
નથી, પરંતુ મુગલમાનો તેમના ફકીરો તથા શરીફોની કમરોનો
એક રીતે પ્રતિમા રૂપે ઉપયોગ કરે છે પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ
ધર્મની બાહ્ય સહાય ઉડાવી દીધી છે, તેથી તેઓ ધીરે
ધીરે આધ્યાત્મિક ભાવની દ્રુ ખામી પડતા વ્તય છે

ચોથું પ્રકરણ

૧ સમાધિ.

સાધારણ જનસમાજ સમાધિ અથવા આધ્યાત્મિક રાજ્યનાં અપૂર્વ દર્શન તથા ઉપલબ્ધિ સંબંધમાં તફતન અજ્ઞાન હોય છે. તેઓ તે સંબંધી ભય તથા વિસ્મયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિચિત્ર ધારણાઓ બાંધે છે; અને તેથી ઉલટું હાલનો શિક્ષિત વર્ગ ધર્મજ્ઞાન વિનાના વિદેશીય શિક્ષણના પ્રભાવથી આવાં અલૌકિક દર્શન થવાં અસંભવિત છે, અથવા તો તે બધાં બગડી ગયેલ મગજના વિકારો છે એમ ધારે છે. આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં ભાવ સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ શારીરિક ફેરફારો તેમની નજરે મૂર્છા અથવા બીજા એવા શારીરિક રોગો તરીકે પ્રતિભાત થાય છે. આવી બૂલ ભરેલી ધારણા ફર થાય એટલા માટે અહિં સમાધિ સંબંધી થોડી ચર્ચા કરવી ઉચિત ધારી છે.

સાધારણ માણસો જે વાતો અનુભવી શકતા નથી તેને “વિકાર” તરીકે ઓળખે છે; પણ ધર્મ જગતના સૂક્ષ્મ અનુભવો સાધારણ માણસની અનુભૂતિના વિષયો કદાપિ થઈ શકતા નથી, કેમકે તે માટે શિક્ષા, દીક્ષા, અને નિરંતર અભ્યાસાદિ સાધનોની જરૂર છે. આ અસાધારણ અનુભવો

સાધકોનાં મનનો મળ દૂર કરી તેમને પવિત્ર જનાવે છે અને તેમને ઉચ્ચ કોટિના વિવિધ ભાવોથી પૂર્ણ કરી ચિરશાંતિના અધિકારી જનાવે છે. વિકારો માનવ માત્રને દુર્ગળ જનાવે છે, અને તેની બુદ્ધિ, શુદ્ધિ, ઝોછી કરે છે, એ આપણે જાણા પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ધર્મ જગતના અનુભવોનું ક્ષણ તો આથી તદ્દન જૂઠું જ આવે છે, તેથી તેનાં ધારણા પણ તદ્દન જૂઠાં જ હોવાં જોઈએ; માટે તેને રોગ કે મગજના વિકાર કહી શકાય નહિ.

જાણા ધર્મોનો ઇતિહાસ તપાસવાથી માલૂમ પડશે, કે સર્વ પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવો સમાધિ દ્વારા જ થયેલ છે. સમાધિ પણ જૂઠી જૂઠી જાતની છે. સમાધિના ભેદ પ્રમાણે ધાર્મિક અનુભૂતિમાં પણ ઉચ્ચ નીચનો ભેદ જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી માનવ મનની સર્વ વૃત્તિઓનો રોધ થઈને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં પહોંચી અદ્વૈતભાવમાં સ્થિતિ થતી નથી, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જગતની ચિરશાંતિના અધિકારી થવાનું નથી. પરમહંસદેવ કહેતા, કે “જો પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય તો ખીજા કાંટાની મદદથી તે કાંટો કાઢી જાણેને દૂર ફેંકી દેવા જોઈએ.” ભગવાનને ભૂલી જવાથી આ જગત્ રૂપી વિકાર ઉપસ્થિત થયેલ છે. પૂર્વોક્ત આધ્યાત્મિક દર્શનાદિ અનુભવો દ્વારા આ વિકારો દૂર હોઈ છે, અને માનવ ધીરે ધીરે અદ્વૈત અનુભૂતિને રસ્તે આગળ વધે છે. જ્યારે તે ‘રસો વે સ.’ એ ઋષિવાક્યની ઉપલબ્ધિ કરે છે ત્યારે તે ધન્ય થાય છે. આ જ સનાતન પ્રણાલિકા છે. ધર્મ-જગતના જાણા મત મતાંતરો, અનુભવો, અને દર્શનાદિ મનુષ્યને તેજ લક્ષ્ય તરફ

લઈ જાય છે. સ્વામી વિવેકાનન્દ કહેતા, કે એ દર્શનાદિ અનુભવો સાધક તે લક્ષ્ય તરફ કેટલો આગળ વધ્યો છે તેની નિશાની રૂપ છે. (Milestones on the way to progress..) માટે સાધકે કદિ પણ એમ ન ધારવું કે ભાવ વિશેષની થોડી પ્રગળતામાં અથવા ધ્યાનની મદદથી જે ચાર દેવ મૂર્તિનાં દર્શન થવામાં ધર્મની 'ઈતિ' થઈ જાય છે. આવી ધારણામાંથી ઘણા બ્રમ જન્મે છે, સાધક પોતાના લક્ષ્યથી બ્રહ્મ થઈ એક-દેશી ભાવાપન્ન થાય છે અને પરસ્પર ક્રેષ હિંસાદિ બતાવે છે. આ દોષ લોકિતપથમાં વિષમ કંટક રૂપ છે, અને માનવની હીનબુદ્ધિ જ તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે. હીનબુદ્ધિ સાધક એમ માને છે, કે પોતાને થયેલ દર્શન તથા અનુભવ પ્રમાણે બીજાને અનુભવ ન થાય તો તે ખરો ધાર્મિક નથી. તેમની દૃષ્ટિએ ધર્મ અને લક્ષ્યવિહીન અફળુ દર્શન પિપાસા-Miracle-mongering એ બન્ને એક જ છે એમ દેખાય છે આવી પિપાસાથી ચચાર્થ ધર્મલાભ થતો નથી, બલકે તેને લઈને તો ઉલટી નિર્જાતા આવે છે જેથી એકનિષ્ઠ બુદ્ધિ, અને ચારિત્ર્યબળ ઉત્પન્ન થતું નથી, જેની પવિત્ર દૃઢ ભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠ થઈને માનવ સત્યની જાતર સમગ્ર જગતને તુચ્છ ગણવા સમર્થ થતો નથી, જેથી માનવ કાગવાસનાહીન થતો નથી, પણ ઉલટો વિષયમાં વધારે ને વધારે ફસાતો જાય છે, - એ બધું ધર્મરાજ્યની હદની બહાર છે એમ નક્કી સમજવું જો દર્શનાદિ ધાર્મિક અનુભવો ઉપર જણાવેલ કથા ઉત્પન્ન ન કરે અને તેમ છતાં પણ એવાં દર્શનાદિ કાયમ રહે તો નક્કી માનવું કે હજી ધર્મરાજ્યની હદમાં પગ મૂકાણું નથી,

અને એ બધા અનુભવો દુર્બળ મગજનું પરિણામ છે, તથા તેની જરા પણ કિંમત નથી. આવા અનુભવો ન થાય છતાં પણ જો આધ્યાત્મિક બળમાં વધારો થતો રહે તો એમ સમજવું કે આપણે સાચા રસ્તા પર છીએ, અને થોડા વખત પછી દર્શનાદિ લાભ થશે.

એક વખત શ્રી રામકૃષ્ણના એક શિષ્ય બીજા શિષ્યોની ભાવસમાધિ આદિ જોઇને મનમાં બિંમલ થઇ તેમની પાસે જઇ કહેવા લાગ્યા, કે “બધાને આવાં ઉચ્ચકોટિનાં દર્શનાદિ થાય છે અને મને કેમ નહિ?”

શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, કે “તું તો બુદ્ધિહીન લાગે છે. શું તું એમ ધારે છે કે તેમાં બધું આવી ગયું? ખરો ત્યાગ અને સાચો વિશ્વાસ એ બેની કિંમત આવી દશા કરતાં ઘણી વધારે છે નરેન્દ્રની (સ્વામી વિવેકાનન્દની) આવી અવસ્થા થતી નથી પણ જો, તેનાં ત્યાગ, વિશ્વાસ, મનોબળ અને નિષ્ઠા કેવા ઉંચા પ્રકારનાં છે.”

નિર્વિકલ્પ સમાધિ

મનુષ્ય જીવનનું પરમ લક્ષ્ય આત્માનો સાક્ષાત્કાર છે; પણ સર્વ કોઇ આત્માની ઉપલબ્ધિ કરી શકતાં નથી, તેનું કારણ એ છે કે આત્મા પ્રકૃતિ, મન, તથા શરીરની સાથે જડાઈ ગયેલ છે. અત્યંત અજ્ઞાની લોકો શરીરને જ આત્મા રૂપે સમજે છે, એમનાથી જરા ઉંચી અવસ્થાવાળા મનુષ્યો પોતાના મનને આત્મા તરીકે ઓળખે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય

પ્રાણ, બુદ્ધિ, વગેરે સૂક્ષ્મતર વિષયોને એક પછી એક આત્મા તરીકે ઓળખતો જાય છે, અને છેવટે તેને ખરા તત્ત્વની સમજણ પડે છે

પ્રશ્ન-આત્મા આ બધી ઉપાધિની સાથે જડાય જાય છે તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર:-ચિત્તમાં નાના પ્રકારના ભાવતરંગ ઉપસ્થિત થઈને આત્માને આવૃત્ત કરે છે. આપણે બધા આ તરંગોને લઈને આત્માના થોડા પ્રતિબિમ્બને જ ભેઈ શકીએ છીએ ચિત્ત સંસારમાં જ્યાં સુધી એક પણ (ક્રીધાદિ) તરંગ રહેશે, ત્યાં સુધી આત્માનું પ્રકૃત સ્વરૂપ પ્રકાશિત થશે નહિ. માટે જ ભગવાન પતંજલિએ આ પ્રવાહ સ્વરૂપ વૃત્તિઓને દમન કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. (બુદ્ધિ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ મિરોષ ઇત્યાદિ-માતંજલ યોગસૂત્ર).

વધારામાં તેઓ કહે છે કે-જે રીતે અગ્નિનો મોટો ભડકો નાની નાની જવાબાને ગળી જાય છે તેવી રીતે એક ભાવપ્રવાહને એવો પ્રબળ કરવો પડશે, કે જેથી તેમાં બીજા બધા પ્રવાહો હુમ્મ થઈ જાય. જ્યારે એક જ પ્રવાહ રહી જશે ત્યારે તેનું નિવારણ કરવું બહુ સહેલું થઈ પડશે, અને જ્યારે તેનો પણ નિરોધ થશે ત્યારે નિર્ગોળ (નિર્વિકલ્પ) સમાધિ લાભ થશે, પછી બીજી કંઈ રહેશે નહિ માત્ર આત્મા પોતાના મહિમાન્વિત સ્વરૂપમાં અનસ્થિત રહેશે, અને ત્યારે જ સમ-જાઈ જશે, કે આત્મા મિશ્ર પદાર્થ નથી પણ એકમાત્ર નિત્ય, અમિશ્ર પદાર્થ છે, તેથી તેનો જન્મ પણ નથી તેમ મૃત્યુ

પણ નથી; તે અમર, અવિનશ્વર, નિત્ય ચૈતન્યધન સત્તા સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન:-ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ એટલે શું ?

ઉત્તર:-મનને સંપૂર્ણ સંકલ્પવિકલ્પ રહિત અવસ્થામાં લઇ જવું તે.

પ્રશ્ન:-સંકલ્પવિકલ્પ એટલે શું ?

ઉત્તર:-ખાદ્ય જગત્નાં રૂપરસાદિ ત્રિષયોનું જ્ઞાન અથવા તેનો અનુભવ, સુખ દુઃખાદિ ભાવ, કલ્પના, વિચાર, અનુમાન, ઇત્યાદિ માનસિક ચેષ્ટાઓ અને ઇચ્છા,—એટલે કે આમ કરું, તે સમજું, તે લોગવું, તે ત્યાગું: મનની આવી વૃત્તિઓને સંકલ્પવિકલ્પ કહે છે.

પ્રશ્ન:-વૃત્તિનો ઉદય શેમાંથી થાય છે ?

ઉત્તર:-‘હું’ ‘હું’ પણાના જ્ઞાનમાંથી; કારણ કે જ્યારે એ હું પણાનું જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે ત્યારે એ વૃત્તિઓ પણ શાંત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન:-મૂર્છા અથવા સુષુપ્તિમાં પણ હું પણાનો જોધ રહેતો નથી, ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ શું તે રૂપ છે ?

ઉત્તર:-ના, મૂર્છા અને સુષુપ્તિમાં હું પણાનો જોધ અભ્યંતરમાં રહે છે. તે વખતે મસ્તક રૂપ યંત્રની સહાયથી મન ‘હું’ ‘હું’ કરે છે, માત્ર થોડા વખત માટે તે યંત્ર કામ કરતું નથી, તેથી હું પણાનો અનુભવ થતો નથી; પણ અંદર તો વૃત્તિસમૂહ ભરેલો જ હોય છે, જેવી રીતે કચ્છતરો દાણા ખાઈ ગળામાં ભરી રાખે છે, ગળામાંથી અત્રાજ પણ કાઢે છે, છતાં ત્યાં દાણા તો ભરેલા જ હોય છે, અને ગળા પર હાથ મૂકવાથી તે માલૂમ પડે છે

પ્રશ્ન-મૂર્છા અને સુષુપ્તિમાં હું પણાનો બોધ રહે છે એ કેવી રીતે સમજાય ?

ઉત્તર:-તેનું ક્ષણ બોધને, દાખલા તરીકે તે વળને પણ હૃદયનું સ્પન્દન, નાડીઓની ગતિ અને રક્તનું સચાલન આદિ બંધ થતાં નથી તે શારીરિક ક્રિયાઓ હું પણાના બોધના આશ્રયને લઈને જ થાય છે મૂર્છા અને સુષુપ્તિનાં બાહ્ય લક્ષણો અનેકાંશમાં સમાધિને મળતાં આવે છે એ સાચું છે, પણ માણસ તે અવસ્થામાંથી જ્યારે જાગૃત અવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે તેના મનમાં જ્ઞાન અને આનન્દની માત્રા પૂર્વવત્ હોય છે, તે વધતી કે ઘટતી નથી કામી માણસની કામવૃત્તિ, ક્રોધીનો ક્રોધ, લોભીનો લોભ, -એ બધું આગળની માફક જ હોય છે પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિનો લાભ થયા પછી તે વૃત્તિઓ તે રૂપમાં રહેતી નથી; અપૂર્વ જ્ઞાન અને અમીમ આનન્દનો લાભ થાય છે, અને જગત્-કારણ પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન થયેલ હોવાથી મનમાં 'પરકાલ છે કે નહિ ?' 'ભગવાન છે કે નહિ ?' -એવા સંશય ઉત્પન્ન થતા નથી

વેદાન્ત મત પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ

જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય ઇત્યાદિ વિકલ્પોનો સંપૂર્ણ લય થયા પછી, ચિત્તની અદૈત પ્રલમ્બમાં તદાકારકારિત વૃત્તિને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે ત્યારે જળની અંદર મીઠાની માફક ચિત્ત એક અદ્વિતીય વસ્તુમાં વિલીન થઈ જાય છે, અને માત્ર પ્રલમ્બ જ પ્રકાશિત રહે છે, તે અવસ્થામાં, "એક બીજને દેખતો નથી એક બીજને સાંભળતો નથી, માત્ર એક

સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મા સ્વાનન્દમાં વિરાજે છે.” ત્યારે પુરુષનું શુદ્ધ ચિત્ત નિર્વાત દીપ માફક અચળ થઇને અવસ્થાન કરે છે અને પુરુષ સ્વરૂપાનન્દનો આસ્વાદ લે છે.*

સાધારણ મનુષ્યોનું માનવું છે, કે નિર્ગોળ સમાધિ લાભ થયા પછી યોગી ફરી જાગૃત અવસ્થામાં આવતો નથી. એમ લાગે છે કે નિર્ગોળ શબ્દ આવા જમનું કારણ છે.

*સવિકલ્પ સમાધિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજ્ઞા અને તે પ્રજ્ઞાદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર, જાગૃત કાલીન પ્રજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કારનો નિરોધ કરે છે; એટલે કે આ સંસ્કારના બોધનો નિરોધ થવાથી સમાધિ થાય છે. આ સમાધિથી એક નવી જ પ્રજ્ઞાનો જન્મ થાય છે, અને એ નવી પ્રજ્ઞા નવી સંસ્કારસૃષ્ટિ રચે છે. સમાધિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર ચિત્તના શબ્દાદિ વિષય-ભોગના હેતુ થતા નથી, પણ ઉત્પન્ન તેમાં વિઘ્ન નાખે છે. ચિત્તમાં જ્યાં સુધી વિવેક શુદ્ધિની ખામી રહે છે, ત્યાં સુધી વિષયભોગ માટે એક રહે છે, પણ સમાધિગત પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થવા પછી અવિદ્યાદિ કલેશની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી ફરી ભોગને માટે લાલસા રહેતી નથી. પૂર્વકથિત સમાધિગત સંસ્કારનો પણ નિરોધ થાય, ત્યારે સર્વવૃત્તિ-નિરોધરૂપ નિર્ગોળ (નિર્વિકલ્પ) સમાધિ થાય છે. આ નિરોધથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સવિકલ્પ સમાધિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કારને અટકાવે છે. પરમ વૈરાગ્ય દ્વારા પ્રજાકૃત સંસ્કાર-પ્રવાહ પણ નિરૂદ્ધ થવાથી ચિત્તની સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે, અને તેથી તેને નિર્ગોળ સમાધિ કહે છે. જાગૃત, તેમજ નિરોધથી ઉત્પન્ન થયેલ-એમ બે પ્રકારના સંસ્કાર સાથે લઇને, ચિત્ત પોતાની પ્રકૃતિમાં વિલીન થવા પછી શુદ્ધ અને સુક્ત પુરુષ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

(આસ લાખ્ય અને મિથુની ટીકાને આધારે.)

નિર્બીજનો અર્થ દુગ્ધ બીજની માફક ચિત્તની ઉત્પાદિકા શક્તિનો નાશ એમ છે નિર્વિકલ્પ સમાધિલાભ થયા પછી પણ પ્રારબ્ધના લોભ બાકી રહેલા હોય ત્યાં સુધી શરીર ટકી રહે છે. એ લોભને અંતે દેહનો નાશ થાય છે અને પછી પુરુષ શુદ્ધ મુક્ત થઈ પોતાના સ્વરૂપમા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

સવિકલ્પ સમાધિ

શાંત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્યાદિ ભાવસ્મૂહ, અથવા જે ભાવો સાધકને અદ્વૈત અવસ્થામાં લઈ જાય છે તેની ઉપલબ્ધિમાં ઉત્તરતા ચડીઆતા એવા વિભાગ છે કોઈ આ બધા ભાવોની સંપૂર્ણ રીતે ઉપલબ્ધિ કરવાને સમર્થ થાય છે, અને કોઈ તો માત્ર તેનો આભાસ પામે છે ઉત્તરતી કોટિના ભાવોની સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ થવાથી સવિકલ્પ સમાધિ થાય છે શાસ્ત્રો એવો નિર્દેશ કરે છે કે:-

ઉચ્ચ કોટિનો અદ્વૈત ભાવ તથા નિમ્ન કોટિનો સવિકલ્પ ભાવ-એ બધાય ભાવોમા સાધકના શરીરમાં અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, અને અદ્ભુત દર્શનાદિ પણ મળે છે. તે દર્શન અને શારીરિક ફેરફારો જુદી જુદી વ્યક્તિમાં જુદે જુદે રીપે જવામા આવે છે કોઈ કોઈને અદ્ય ભાવ થવાથી જ શારીરિક ફેરફાર અને દર્શનાદિ થાય છે, અને કેટલાકને અતિ ગંભીર ભાવ થવા છતાં પણ આવું કંઈ થતું નથી આ વિષયમાં રામકૃષ્ણદેવ નીચેનું દૃષ્ટાંત આપતા:-

“નાનકડા તળાવમા એક જે હાથી ઉતરે તો પાણી ટોલમટોલ થવા લાગે છે, પણ મોટા સરોવરમાં દશવીશ હાથી

ઉતરે તોપણ પાણી એમ ને એમ રહે છે.” શારીરિક વિકાર અને દર્શનાદિ, ભાવની ગભીરતાનાં મુખ લક્ષણ છે એમ નથી. ભાવની ગભીરતા જાણવી હોય તો પૂર્વકથિત નિષ્ઠા, ત્યાગ, ચારિત્ર્ય ગજ, વિષયગ્રામનાનો ઘટ્ટાડો ઇત્યાદિ ઉપરથી જાણી શકાશે. ભાવસમાધિ ખરેખર થાય છે કે નહિ, એ સમજવાને ખીજો કોઈ રસ્તો નથી. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે જે સાધકો વિષય વાસનાહીન થઈને શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત રૂપ થયા છે, તેમનામાં જ શાંત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય, અને મધુરભાવની યથાયથ સર્વાંગ સંપૂર્ણ છળિ જોવામાં આવે છે; દામ અને કાંચનથી વિજડિત વ્યક્તિમાં આ ભાવોની સંપૂર્ણતા જોવામાં આવતી નથી સ્વામી વિવેકાનન્દ કહેતા કે:- “જે ભાવોનો ઉચ્છવાસ માનવજીવનમાં કોઈ સ્થાયી પરિવર્તન ઉત્પન્ન કરતો નથી, જેના પ્રભાવથી માનવ એક ક્ષણમાં ઇશ્વર લાજ માટે વ્યાકુળ થાય છે, અને ખીજી જ ક્ષણે પોતાના મનને દામકાંચનના અનુસરણથી તાકી શકતો નથી, તે ભાવ ગભીર નથી એમ ચોક્કસ સમજવું. અને તંથી તેનું મૂલ્ય પણ જોઈએ. તે ભાવોના પ્રભાવથી કોઈ માણસનાં શારીરિક વિકૃતિ (જેમકે આંસુ, રૂંવાડાનું ઉભું થવું, શરીરનું કંપવું, અથવા થોડા વખત માટે બાહ્ય સજ્જાનો લોપ થવો) પેદા થાય તો એ સ્નાયવિક દુર્ગંજતાની નિશાની છે માનસિક શક્તિથી તે જાંધી વિકૃતિનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય તો પુષ્ટિકારક ખોરાક તથા ડાક્ટરની મદદથી તે સ્થિતિ સુધારવાની ખાસ જરૂર છે.”

વિશેષમાં તેઓ કહેતા, કે આ પ્રકારના અંગવિકાર

તથા બાહ્યસંજ્ઞાના લોપમાં મોટે ભાગે કૃત્રિમતા હોય છે સચમનો બંધ જેટલો ઉચો અને મજબૂત હશે, માનસિક ભાવ પણ તેટલો જ ગભીર અને ઉચ્ચ થશે જશે એવા માણસો તો બહુ જ વિરલ હશે, કે જેમના જીવનમાં આધ્યાત્મિક ભાવ સમૂહની પ્રગળના ઉત્તાલ તરંગરૂપ ધારણ કરીને સચમરૂપી બંધને ઝાળગી અંગવિકાર તથા બાહ્ય સંજ્ઞાના લોપરૂપે પ્રકાશિત થાય નિર્ગોષ માનવ આ વાત સમજતો નથી, તેથી ઉલટુંજ ધારો જોએ છે. તે એમ ધારે છે, કે આવી અંગ વિકૃતિ અને સંજ્ઞાના લોપના ફળ રૂપે ભાવની ગભીરતા વધે છે આવી જ્ઞાતિમૂલક ધાગણાને લઈને સાધક આ જાતની વિકૃતિ ઇત્યાદિ વધારવાને માટે ઇચ્છા પૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, આવી એટા ફરી ફરીને કરવાથી તેનો અભ્યાસ પડી જાય છે અને તેના સ્નાયુઓ દિન પ્રતિદિન દુર્બળ થતા જાય છે, તથા ઘણા થોડા ભાવના ઉદયથી જ તેનામાં શારીરિક વિકૃતિ ઉપસ્થિત થાય છે. આનું પશ્ચિમ એ આવે છે, કે તે મનુષ્ય કાયમનો રોગી કે ગાડો બને છે. ધર્મજીવનમાં પ્રવેશ કરી એકઠે ૮૦ માણસો પાળાંડી બને છે, ૧૫ ગાંડા થઈ જાય છે, (એટલે કે પોતાના તો પ્રમાણે વર્તી અન્ય વિચારહીન ધર્મ જઈ ધર્મઝનૂની Ignorant) બને છે, બાકીના પાંચ માણસો પૂર્ણ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી ધન્ય થાય છે, એટલા માટે સાવધાન રહેવું.

એવું પણ જોવામાં આવે છે, કે ઇન્દ્રિય લોભુષ વ્યક્તિઓના સ્નાયુઓ દુર્બળ થઈ ગયેલ રોવાને લીધે તેઓ થોડી જ ઉત્તેજનાથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે, અને આંસુ, રોગાચ દત્યાદિ દ્વારા તે પ્રકટ થાય છે, માટે શારીરિક વિકૃતિ એ

ઉચ્ચ બાવનું લક્ષણ નથી, એ હમેશ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ઉચ્ચ નીચ બાવના ઉદયથી થોડું ઘણું પરિવર્તન જરૂર થાય છે; આ સત્ય આપણાં બધાંના અનુભવની વાત છે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શરીરમાં એક પ્રકારનો ફેન્કાર થાય છે. પ્રેમવૃત્તિ પ્રગળા જાય છે ત્યારે પણ શરીરમાં પરિવર્તન થાય છે; સત કે અસત ગમે તે બાવના ઉદયથી શરીર પર જરૂર અમર થાય છે, કારણ એવો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. અમુક વ્યક્તિ ક્રોધી છે, અથવા કામી છે, સાધુ છે કે અસાધુ છે, એવો જ બોધ થાય છે તે શરીરના આવા પરિવર્તન પરથી માલૂમ પડે છે. દાનવ તુલ્ય કઠોર સ્વભાવવાળી વ્યક્તિ પણ સફવિચાર તથા સત્યગંથી ઘણી કેમળા અને સરળ સ્વભાવવાળી થઈ જાય છે. આવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો સંસારમાં મળી આવે છે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદો કહે છે, કે મનુષ્યના મનમાં જેવો ભાવ ઉદય પામશે, તેને મળતું ચિહ્ન મગજમાં કાયમને માટે અંકાઈ જશે. આવાં ચિહ્નો (impressions) ના સમૂહમાંથી ચારિત્ર બાંધાય છે, અને માણસ ભલો અથવા ખૂરો જાય છે. ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ કહે છે કે મગજ પર પડેલાં આ ચિહ્નો ઉત્તમ તથા અધમ કર્મોમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવે એવી સૂક્ષ્મ ગ્રેરણાશક્તિમાં પરિણામ પામીને મેડ્ફાંડના (spinal chord) છેડાના ભાગમાં રહેલ મૂલાધાર નામના મેડ્ ચક્રમાં નિત્ય વસે છે પૂર્વજન્મોમાં સંચિલી ગ્રેરણાશક્તિનું નિવાસ સ્થાન પણ તેજ છે. આ જાતની ગ્રેરણાશક્તિઓને જ સંસ્કાર કહે છે, અને

નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછીજ તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે જ્યાં સુધી આવો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, ત્યાં સુધી અન્ય દેહમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જીવાત્મા આ સંસ્કારોને પોતાની સાથે લઈ જાય છે.

અદ્વૈત જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી શરીર અને મનની વચ્ચે પૂર્વકથિત સંબંધ રહે છે, એટલે કે શરીરમાં કંઈ આઘાત થાય તો મનને તે આઘાત લાગે છે, અને મન પર આઘાત થાય તો શરીરપર તેની અસર થાય છે. જેવી રીતે એક વ્યક્તિનાં મન અને શરીર વચ્ચે આવો અરુપરસ સંબંધ છે, તેવીજ રીતે સમગ્ર મનુષ્ય જાતિના સમગ્ર શરીર અને મનની વચ્ચે પણ આવોજ સંબંધ છે. એક માણસના મનમાં થયેલો આઘાત તથા પ્રતિઘાત બીજા માણસના મન ઉપર પણ અસર કરે છે. આમ બાહ્ય અને આંતર, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મજગત વચ્ચે નિત્ય સંબંધ છે, અને એક બીજા ઉપર નિરંતર આઘાત પ્રત્યાઘાત થયા કરે છે. શોકાતુર વૃત્તિના માણસ પાસે જવાથી શોકનો ઉદય થાય છે, અને લોકિતમાનની પાસે જવાથી લોકિતનો ઉદય થાય છે, તેનું કારણ પણ આજ છે. બીજા બધા લાવોની અસર પણ આ પ્રમાણેજ અન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર થાય છે.

શારીરિક રોગ અને સ્વાસ્થ્યની પેઠે માનસિક વિકાર અને લાવોમાં પણ એવી શક્તિ રહેલી છે આખું રાક-મણ પણ અધિકારી હોદ્દા અનુસાર થાય છે. એટલા માટેજ સત્સંગનું આટલું બધું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે, કારણ તેનાથી ભગવાન પ્રત્યે અનુસન ઉત્પન્ન થાય છે.

સાધારણ માનસિક બાવેની માફક ભગવાન પ્રત્યે એકનિષ્ઠ તીવ્ર અનુરાગ રાખવાથી જે બાવેનો મનમાં ઉદય થાય છે, તેથી પણ શરીરમાં અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે; તે જાનનો અનુરાગ થવાથી ગ્રાધકના મનમાં રૂપ રસાદિ વિચરેા પ્રત્યેની આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે, આહાર અને નિદ્રાની સ્વરૂપના થાય છે, સૌ પુત્રાદિક પ્રત્યેના માયિક સંબંધ ભગવાનની પ્રાપ્તિના રસ્તામાં અંતરાય સ્વરૂપ છે, એમ સમજવાથી તે સંબંધીઓ સાથેના માયિક સંબંધનો પરિત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે; તેમની ધાતુ વાયુ પ્રધાન હોય છે ઇત્યાદિ.

આ ઉપરાંત એમ માલૂમ પડે છે કે ભગવાન પ્રત્યે અનુરાગ થવાથી જે બધા માનસિક પરિવર્તનો થાય છે તે પ્રત્યેક પરિવર્તનને ખામ રૂપ હોય છે વૈષ્ણવતંત્રમાં તેના ગાન્તા, દાસ્ત, સખ્ય, વાત્મત્ય, અને મધુર આમ પાંચ વિભાગો જોવામાં આવે છે, અને યોગશાસ્ત્ર પણ તે માનસિક અવસ્થાઓ તત્ત્વ લક્ષ્ય રાખીને ૪ પદ્યકાદિ લેહ તથા મેરુ દંડ અને મગજની અદર સ્થિત કુંડલિની શક્તિનું વર્ણન કરે છે.

યોગીઓ કહે છે કે બધા જોવામાં આ કુંડલિની શક્તિ મૂર્ત્યુ સુક્ષ્મ વા અપ્રકાશિત અવસ્થામાં રહે છે. તેની સુક્ષ્મ અવસ્થામાં જીવમાં સ્મૃતિ, કલના આદિનો ઉદય થાય છે; જો કોઈપણ રીતે કુંડલિની મૂર્ત્યુ જાગૃત થઈ જાય તો જીવને પૂર્ણ જ્ઞાનના લાભની પ્રેરણા દઈ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

જો કોઈ પહેલે કુંડલિની શક્તિની સુપ્રતાપસ્થામાં

કેવી રીતે સ્મૃતિ કલ્પના આદિનો ઉદય થાય છે ? તે તેનો જ્ઞાન એ છે કે આ શક્તિ સુખ હોવા છતાં બહારના રૂપરસાદિ પદાર્થો પંચેન્દ્રિય દ્વારા નિરંતર મગજ ઉપર જે આઘાત કરે છે તેથી તેનામાં ક્ષણમાત્ર ટકી રહેનારી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ નિદ્રિત વ્યક્તિને મચ્છર કરડવાથી તે સ્વતઃ હાથ હલાવી તેને ઉડાડી મુકે છે-તેવી રીતે. યોગીઓ કહે છે, કે મગજની વચ્ચેવચ્ચ બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ અવકાશમાં અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માના જ્ઞાન સ્વરૂપનું અવસ્થાન હોય છે તે સ્વરૂપ હૃદયમાં પૂર્વિકથિત કુંડલિની શક્તિને પોતાના તરફ ખેંચ્યા કરે છે, પણ કુંડલિની શક્તિ જાગૃત નહિ થયેલ હોવાથી એ આકર્ષણનો અનુભવ થતો નથી તે શક્તિ જાગૃત થાય છે ત્યારેજ આ આકર્ષણ અનુભવાય છે, અને ત્યારેજ તેના તરફ જવા માટે તે અગ્રેસર થાય છે ઉપર પહોંચવાનો રસ્તો મેરુદંડને છેડે મૂલાધાર નામક મેરુદંડથી શરૂ કરીને મેરુદંડની વચ્ચેવચ્ચ થઈને ગસ્તિકમાં જાય છે. તેને યોગશાસ્ત્રમાં સુષુમ્ના માર્ગ કહે છે. પાશ્ચાત્ય શરીર તત્ત્વવેત્તાઓ તેને Centralis (મધ્ય પથ) કહે છે, પણ તેઓ તેની કોઈપણ જાતની કાર્ય કારિતા સમજતા નથી. પરમાત્માથી વિમુક્ત થઈને કુંડલિની એજ રસ્તેથી આવી મૂલાધારમાં નિદ્રિત થયેલ છે, માટે એજ રસ્તે પદ ચક્રોનો લેદ કરીને કુંડલિની ઉપર પહોંચે છે. જે વળતે એક ચક્રમાંથી બીજા ચક્રમાં પહોંચે છે તે વળતે સાધકને જૂઠી જૂઠી જાતના અનુભવો થાય છે જ્યારે તે મસ્તિષ્કમાં રિયલ ચક્રમાં જાય છે ત્યારે સાધકને ધર્મ વિજ્ઞાન સળધી સર્વોત્તમ અનુભવ થાય છે, એટલે કે તે વળતે અત્રેત જ્ઞાન

યદ્યપિ “કારણ કારણાનામ્” રૂપી પગ્માત્માની સાથે સાધન-તન્મય બને છે યદ્યપિ જ્ઞાતના ભાવેનો ચરમ અનુભવ તેજ વળતે થાય છે, તે વળતે જે મહાભાવનું અવગમન કરીને બીજા ભાવે માનવ મનમાં સર્વશુદ્ધિ ઉદિત થાય છે, તે ‘ભાવાતીત ભાવમા’ સાધન તન્મય બની અરમ્ભાન હરે છે.

કુડલિની શક્તિ સુષુમ્ના માર્ગે વધતે ઉપર ઉઠે છે તે વળતે જે જ્ઞાતની ગતિનો અનુભવ થાય છે તે સળધમા પરમહુસ દેવ શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે -

“જ્યારે તે (કુડલિની) મમ્તકમા પહોંચે છે ત્યારે દર વળતે એક જ ગીતે તેની ગતિ થતી નથી આ ગતિના પાંચ પ્રકાર છે

૧ પિપીલિકા ગતિ જેવી રીતે કીડીઓ ખાવાનો પદાર્થ મોઝા લઇને એક પછી એક હાગળ થ ધીરે ધીરે ચાલે છે, તે રીતે પગથી શરૂ થઇને એક જ્ઞાતની ગતિ થાય છે, જે ધીમે ધીમે મમ્તકમા પહોંચે છે, તે વળતે સમાધિ થાય છે

૨ ભેકગતિ-દેડકા જેવી રીતે જે નળુ કુદકા લઇને જનાક રોકાય છે, વગી ફરીથી જે નળુ કુદકા લઇ રોકાય છે, તેવી રીતે પગથી શરૂ કરી કુડલિની ઉપર પહોંચે છે અને સમાધિ થાય છે

૩ સર્પ ગતિ-જેવી રીતે સર્પ લાગે થઇને અને કેટલીક વાર શુચળુ વગીને પડ્યો રહે છે, પણ સામે ઢળ ખાવાનું જોવાથી અથવા બીક લાગવાથી તે જેમ એકદમ ભાગે છે, તેવી રીતે પગથી કુડલિની મસ્તક તરફ દોડે છે, અને સમાધિ થાય છે

૪ પક્ષી ગતિ-જેવી રીતે પક્ષીઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચવાને ઉચે નીચે ઉડતા ઉડતા લક્ષ્યસ્થાને પહોંચે છે, અને રસ્તામાં રોકાતા નથી, જ્યાં જોગવાનો ઇન્કાર કર્યો હોય છે ત્યાં જ બેસે છે, તે રીતે પગથી શરૂ કરી કુડલિની મરતકમાં જાય છે અને સમાધિલાભ થાય છે

૫ વાનર ગતિ-જેવી રીતે વાદરાઓ અનાજ કરીને એક બાક પરથી બીજા બાક પર કુદે છે, અને એમ કુદતા કુદતા જ્યાં જવું હોય ત્યાં પહોંચે છે, તે રીતે કુડલિની જે ત્રણ કુદકા મારી મરતકમાં પહોંચે છે, અને સમાધિ લાભ વાય છે ”

બીજા કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું એવું છે, કે પગથી નહિ પણ મૂલાધાર ચક્રમાંથી જ કુડલિનીની મરતક તરફ જવાની ગતિ શરૂ થાય છે

કુડલિની શક્તિ સુષુમ્ણા માર્ગે થઈને ઉપર પહોંચે છે તે વખતે દરેક ચક્રના બેદન સમયે જે જાતના અનુવાન થાય છે તે સળધમાં પગમહ સદેવ કહેતા કે -

“વેદાન્તમાં સાત ભૂમિકાની વાત છે એ સાતે મનને રહેવાની જગ્યા છે મન જ્યારે સસાન્ના વિષયોમાં રમ્યુ પમ્યુ હોય છે ત્યારે એ લિંગ, શુદ્ધ અને નાભિમાં રહે છે મનને એ વખતે ઊર્ધ્વ દૃષ્ટિ હોતી નથી, કેવળ કામ કાચનમાં તે આનન્દ પામે છે મનની ચોથી ભૂમિકા હૃદય છે ત્યારે પહેલી જ વાર ચૈતન્યલાભ થાય છે અને ચારે તરફ જ્યોતિ દર્શન થાય છે સાધક એ જ્યોતિ બોધને વિસ્મિત થાય છે અને “આ શુ ?” “આ શુ ?” એમ જોલે છે ત્યાર પછી

મન ફરી સંસારમાં લપટાતું નથી. મનની પાંચમી ભૂમિકા કંઠ છે મન કંઠમાં જાય છે ત્યારે અવિદ્યા-અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને ઇશ્વર ગંગાધી વાત સિવાય બીજી વાત સાંભળવાની અથવા જોવાની ઇચ્છા થતી નથી. જો કોઈ ઇશ્વર સંગાધી વાત છોડી બીજી વાત કરે, તો સાધક ત્યાંથી ઉઠીને આવ્યો જાય છે. મનની છઠી ભૂમિકા જ્ઞમધ્ય છે. મન ત્યાં પહોંચે છે ત્યારે અહર્નિશ ઇશ્વરનું રૂપ દર્શન થાય છે એ વળને પણ થોડાઘણો હું પણાનો બોધ રહે છે સાધક ઇશ્વરનું અનુપમ રૂપદર્શન કરીને ઉન્નત જેવો બને છે અને એ રૂપને સ્પર્શ તથા આલિંગન કરવાની કોશીસ કરે છે, પણ તેના કરી શકતા નથી. જેમ ફાનસની વચમાં રહેલા દીવાને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ સ્પર્શ કરી શકાતો નથી-તેવી રીતે શિરોદેશ સાતમી ભૂમિકા છે, ત્યાં મન જાય છે ત્યારે સમાધિ થાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે હવે કોટિનો સાધક એ અવસ્થામાંથી નીચે ઉતરી શકતો નથી ત્યાં એકવીસ દિવસ સુધી નિરતર સમાધિમાં રહ્યા પછી કાચના જેવી આડચ તૂટી જાય છે અને સાધક પરમાત્મા સાથે એકદમ મળી જાય છે. ગમાધિ થનાથી બધા કર્મોનાં ત્યાગ થાય છે. સાધકની એવી સ્થિતિ હોય કે જે તેના મ્હોમાં દૂધ રેડયું હોય તો પણ બહાર નીકળી જાય છે. પૂજા, જપ આદિ કર્મો તથા વિપ્ર કર્મો બધાંયે છૂટી જાય છે શરૂઆતમાં જ કર્મની મોટી ધામધૂમ રહે છે, પણ જેટલા પ્રમાણમાં ઇશ્વર તરફ મન આગળ વધે છે, તેટલા પ્રમાણમાં કર્મોના આકળર ઓછો થઈ જાય છે, તે એટલે સુધી કે

છેવટે ઇશ્વરના નામનું શુભગાન પણ બંધ થઈ જાય છે (એક ભક્ત તરફ જોઈને) જ્યાં સુધી તમે સભામાં આવ્યા ન હતા, ત્યાં સુધી તમારું નામ લેવાતું હતું, અને તમારા સંબંધી સ્વર્ગ થતી હતી, પણ જેવા તમે આવ્યા કે બધું બંધ થઈ ગયું, પછી તમારા દર્શનમાં જ આનંદ આવે છે, તેવી રીતે ”

“બ્રહ્મ લોજન વખતે પણ શરૂઆતમાં ખૂબ ગોઠીરો હોય છે. ખત્રાળી મૂકાય છે અને હાથ ગોઠવાય છે ત્યારે એ ગોઠીરો થોડો જોડો થાય છે અને પછી રસોડા પીરસાતી વખતે ‘લાડુ લાવો’ ‘દાળ પીરસો’ ‘શાક પીરસો’—એવા શબ્દો સભળાય છે પછી જ્યારે લોજન શરૂ થાય છે ત્યારે બધા અવાજ લગભગ બંધ થઈ જાય છે, અને ખાલી સળહકા જ મંભળાય છે, અને નિરાંતે જમ્યા પછી નિદ્રા, એ વખતે મધુ ચૂપાચૂપ. માટે જ કહું છું કે ઇશ્વરને રસને જેટલા આગળ વધશે તેટલા પ્રભાણુમાં કર્મ જોઈતાં થઈ જશે અને છેવટે સમાધિલાભ થશે ”

“સમાધિલાભ થયા પછી સાધારણ રીતે શરીર ટકતું નથી, પણ લોકશિક્ષાને માટે કેટલાક શરીર ધારણ કરી રહે છે, જેવા કે નારદ ઋષિ તથા ચૈતન્યાદિ અવતારી પુરુષો કૂવો જોયા પછી જમ કોઈકોઈ માણસો કોદાળી, પાવડો, ટોપલી વગેરે ફેંકી દે છે અથવા બીજા કોઈને આપી દે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક તે બધી વીજો રાખી મૂકે છે, એટલા માટે કે ગામના બીજા માણસોને કામ આવે તેવી જ રીતે મહા-પુરુષો જીવોત્તુ દુઃખ જોઈ દુઃખિત થાય છે, તેઓ સ્વાર્થ પર હોતા નથી કે પોતાને જ્ઞાનલાભ થવાથી જ સતોષ માને

સામાન્ય સામર્થ્યવાળાં મનુષ્યો લોકશિક્ષા દેતાં હરે છે; જેમ નાની હાંખળી માત્ર પોતે જ નદીમાં તરી શકે છે પરંતુ તેના પર એક પક્ષી પણ બેસે તો તે ઈથી જાય છે, બ્યારે નારદાદિ જેવાં મોટાં મોટાં લોકડાં પોતે પણ તરે છે, અને સાથે સાથે હજારો મનુષ્યોને પણ સામે પાર ઉતારે છે.”

૨. પદ્મ્યક સંબંધી વિશેષ હકીકત

ઇડા, પિંગલા, તથા સુષુમ્ણા નાડી—

મેરૂદંડ (Spinal Column)ના નિમ્ન ભાગમાંથી ચંદ્ર, સૂર્ય, અને અગ્નિ રૂપત્રણ નાડી શરૂ થાય છે. યથાક્રમે એ ત્રણેનાં નામ ઇડા, પિંગલા તથા સુષુમ્ણા છે ઇડા અને પિંગલા મૂલાધારથી શરૂ કરીને ઊભી બધાં ચક્રોની આસપાસ આંટા લેતી લેતી છેવટે નાસિકામાં પહોંચે છે. મૂલાધારમાં સુષુમ્ણા સાથે યુક્ત થઇને આજ્ઞાચક્રમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં તેઓ બન્ને સુષુમ્ણાથી જુદી પડે છે. આ ઉપરથી મૂલાધાર યુક્ત ત્રિવેણી અને આજ્ઞાચક્ર યુક્ત ત્રિવેણી કહેવાય છે. ત્રિશુણ્મયી સુષુમ્ણા નાડી મેરૂદંડની વચમાંથી પસાર થઇને ગસ્તકમાં રહેલ અક્ષરધ્વમાં જોડાય જાય છે. એ નાડીની અંદર વજા નામની એક ઊંચી નાડી છે, અને વજી તેની અંદર ચિત્રિણી અથવા ચિત્રા નામની અતિ સૂક્ષ્મ નાડી છે પ્રણવમયી ચિત્રિણી નાડી માત્ર ચોગી-ઓની પાસે જ પ્રકાશિત થાય છે મેરૂદંડની અંદર રહેલ સર્વ ચક્રોને લેદી એ નાડી ઉપરના ભાગમાં ગમન કરે છે. આ ચિત્રિણીની અંદર પણ અદ્વનાડી કરીને એક નાડી છે. ‘હર-

મુળગદ્દર' માંથી ઉત્પન્ન થઈને તે સહસ્રારમા આદિદેવની પાને પહોંચે છે એ નાડીને માર્ગે જ કુડલિની ન્તમૃત થઈને સહસ્રારમાં સ્થિત પરમશિવને મળે છે. તે નાડીની કાન્તિ વિજળીના તેજ જેવી છે અને તે પ્રવાસાનના દ્વાર સ્વરૂપ છે. તેના મુળને ગ્રંથીસ્થાન વા સુષુમ્ણાનું મુળ પણ કહે છે

પટચક્રો

૧. મૂલાધાર પદ્મ વા ચક્ર આ ચક્રનું મધ્યાન શુક્રા અને લિંગની વચ્ચેની જગ્યામા છે. તેનો રંગ લાલ છે અને તેને ચાર પાખડી છે આ કમળનું મુળ નીચેની તરફ છે પણ મધ્યાન ધરતી વળતે તેનું મોટું ઉપગ્રંથી જાણીએ છે એવી ધારણા કરવાની છે તેની ચાર પાખડીઓ ઉપર બીજ મંત્રના ઉ નજવલ આક્ષરો છે, અને તે પ્રત્યેક મંત્ર દેવમ્વરૂપ છે. આ બીજ મંત્રોમાં પૃથ્વીબીજ (ઋ) પ્રધાન છે તે બીજ (દેવ) હાથીની ઉપર બેઠેલ છે અને તેના ખોળાના ચાર મુળવાળા, ચાર હાથવાળા, રાતા રંગના બાલક પ્રજ્ઞા બેઠેલા છે એજ પ્રજ્ઞા પ્રધાન દેવ છે

મૂલાધારે ધરાબીજ તદ્વિમ્બે મહાજન સ્થિતિ ।

તદકે શિશુરૂપસ્ય ગજારુદ્ધોઽમરાધિપ ॥

એ ચક્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું નામ 'હાડિની' છે તેને ચાત્ર હાથ છે, અનેક સૂર્યના સામટા પ્રકાશ જેવી તેની કાન્તિ છે, આળ લાલ છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રદાન કરનારી છે.

મૂલાધારમા ત્રિકોણની વચ્ચેવચ્ચ લિંગાકાર સ્વયંભૂ શિવ અવસ્થિત છે, તે શિવ કામળીજની ઉપર બેઠેલા છે, અને

જગન્મોહિની કુંડલિની શક્તિ મર્ષાકારે તેની આસપાસ સાડા-ત્રણ આંટા લઇને, બ્રહ્મ દારનો રોધ કરીને નિદ્રિતાવસ્થામાં પડેલી છે. તેનું રૂપ નવીન વિદ્યુત્પ્રભા જેવું ઉજ્જવળ છે, અને તે પોતાની શક્તિથી આમોઝવાસ દ્વારા જીવને ધારણ કરે છે.

સ્વાયેન્ કુદલિનીં દેવીં રમ્યમ્ભૂલિંગવેદિનીમ્ ।

શ્યામાં સૂદમાં સૃષ્ટિરૂપાં સૃષ્ટિસ્થિતિલયાત્મિકામ્

વિશ્વાનીતા જ્ઞાનરૂપા ચિન્તયેદૂર્ધ્વવાહિનીમ્ ॥

૨. આધિષ્ઠાન ચક્ર:—

આ ચક્રનું આન લિંગના મૂળમાં છે, તે અરુણવર્ણ છે અને તેને છ પાખડી છે દરેક પાખડી પર બીજ મંત્રના અક્ષર છે, તેનું પ્રધાન બીજ વરુણ (વં) છે, તેનું વાહન મગ્ધ છે, અને તેના ખોળામાં નીલકાન્તિ, પીતલસ્રધારી, નવીન ચીવન યુક્ત, શ્રીવત્સકૌમ્તુભાદિ ધાન્ય કરેલ, ચતુર્હસ્ત હાથિ વિગાજમાન છે

તદન્તર્વારણ ધીમ શ્વેત મહરવાહનમ્ ।

પાદાહસ્ત તદકે ચ હરિં શ્યામ ચતુર્ભુજમ્ ॥

તે ચક્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ‘રાકિણી’ છે

અત્રૈવ ભાતિ સતત ચલુ રાકિણી સા નીલામ્બુજોદ્રસહોદ્રકાન્તિસોભા
માતાયુધોદતર્કરં લંસિતાગલદમી રિન્વામ્બરામરણમૂપિતમત્તચિત્તા ॥

૩. મહિપુર:—

આધિષ્ઠાન ચક્રની ઉપર નાભિના મૂળમાં જળ પૂર્ણ મેઘના રગચુકન દશદલ પદ્મ છે તેની દરેક પાખડી પર બીજ

અકો માક્ષ ણીજમંત્રના અક્ષરો છે. તેની અંદર ત્રિકોણ મંડળમાં બાહ્યસૂર્ય જેવો વૈધાનર વહ્નિ છે. એ ત્રિકોણની બાહ્યર અસ્તિત્વનું ચિહ્ન છે, અને તેની અંદર વહ્નિ ણીજ (રી) છે તેનું વાહન ગેષ (ચિટો) છે, તથા તેના ઓળામાં રૂદ્ર વિરાજે છે.

દ્વાયેન્દ્રોગપિરુહં નવવત્તગમિમં વેદવાદ્ગગલ્હંગમ્ ।

તાત્રોદે દ્વમૂર્તિં ત્રિવ્રતતિ નતતં શુદ્ધિમ્દૂરાગમ્ ॥

ભરમા તિસાંગમૂળામરણસિતવતુ પુંડરૂગી ત્રિનેત્રો ।

લોકાના મિદ્દાતાડમયછતિતકરઃ સૃષ્ટિસંહારકારી ॥

આ અકની અધિષ્ઠાત્રી દેવી 'લાક્ષ્મી' છે. તે શ્યામવર્ણા, ચતુર્દંસ્તા, પીતવસના, અને શુભકરી છે.

૪. હ્રદયપદ્મ વા અનાહત અકઃ—

આ અક બન્ધૂક પુષ્પના જેવું ઉન્નત્યજ છે.

શશ્વત્કામયઃ શશ્વોડનાદત સ્તત્ર દ્વૈરવતે ।

આ કારણથી તે અનાહત નામથી પણ ઓળખાય છે. તેને બાર પાંખડી છે, અને દરેક પાંખડી પર ણીજમંત્ર છે. તેની વચ્ચે ધૂમ્રવર્ણ પટ્ટકોણ વાયુમંડળમાં પવનાક્ષર અર્થાત્ વાયુણીજ (યં) છે તે વાયુણીજનું વાહન કાળીયાર છે. તેને ચાર હાથ છે અને તેના વર્ણુ ધૂસર છે. તેના ઓળામાં વરાણાયુક્ત, દ્વિહસ્ત, ત્રિનેત્ર, સૂર્યવર્ણુ, કરુણાનિધાન ઇશ વિરાજે છે

તન્મયે કરુણાનિધાન મમલં હંસામ મીશામિધે ।

પાણિશ્યામમયં વરં ચ વિદધ હોક્યવાણામપિ ॥

તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી 'કાકિની' છે. તે દેવીના રંગ વિદ્યુત્પ્રભા જેવો છે. તેને ત્રણ નેત્રો અને ચાર હાથ છે, તથા તેણે કૃષ્ણવસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં છે.

કૃષ્ણાગ્રવરપરીધાનાં જાનાભરણમૂષિતામ્ ।

પ્રવાયે ભક્તિમુક્તીં નિત્યાં કાકિનીં મન્ત્રસિદ્ધયે ॥

આ શક્તિ અકની વચમાં, વાયુળીજની નીચે, ત્રિકોણ ચંત્ર મધ્યે વર્તમાન છે, તે ત્રિકોણની અંદર શિવ બાણસિંગ રૂપે વિરાજિત છે તેને સૂર્યમહા પદ્મ કહે છે પૂર્વદિશ હૃદયપદ્મની નીચેના ભાગમાં બીજું એક રક્તવર્ણ અષ્ટદશ પદ્મ છે, જેનો ઉપયોગ માનસ પૂજામાં થાય છે તેનું મોઢું ઉપરની તરફ છે, બીજા પદ્મોની માફક તે અધોમુખ નથી

તન્મધ્યેડપ્ટદલ રક્ત સન્ન કલ્પતરુ તથા

દ્વપ્ટદેવાસન ચારુ ચન્દ્રાસપવિરાજિતમ્ ॥

આ પદ્મમાં હ સરૂપી જીવાત્માનો નિવાસ છે તેનું સ્વરૂપ વાયુરહિત સ્થાનમાં અવસ્થિત દીપશિખા જેવું છે

૫. વિશુદ્ધપ્રત્યક્:-

તેનું સ્થાન કઠદેશમાં છે, તે રંગે ધુમાડાના આભાસ જેવું છે. તેને સોળ પાંખડી છે, અને દરેક પાંખડી ઉપર બીજ મંત્ર છે. તેની અંદર વર્તુલાકારનભોગ હા છે, જ્યાં આકાશ વા વ્યોમબીજ (હ) શ્વેત હસ્તી પર ગિરાજે છે તેના ખેળામાં પચવદન, ત્રિનયન, દશ ભુજધારી, વ્યાઘ્રચર્મ પરિહિત, સદાશિવ, ગિરિજા સહિત (અર્ધનારીશ્વર) વિરાજે છે. તેનું વામઅંગ સુવર્ણ વર્ણ છે અને દક્ષિણાંગ શુકલવર્ણ છે

શુદ્ધામ્બરેણ સંધીતં તત્ર દેવં સદાશિવમ્ ।

નિરિત્તમિત્તદેહાર્થં રૌપ્યદૈમશીરકમ્ ॥

આ પદ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી 'શાકિની' છે તે પીતવસ્ત્રા, ચતુર્દંસ્તા, નાનાવિધ ગસ્ત્રાશ્ચ ધારિણી શુભંકરી છે. આજ અહિં નિતેન્દ્રિય પુરપને માટે મહામોક્ષ એટલે કે નિર્વાણ મુક્તિના દ્વાર સ્વરૂપ છે.

કાર્મકાગાં ત્રિકોણરથં પૂર્ણચન્દ્રન્તુ ચિન્તયેન્ ।

દૈમામં ગજમારુત માકાસં તત્ર ચિન્તયેન્ ॥

શુદ્ધામ્બરેણ તત્ર સંધીતં તત્ર દેવ. સદાશિવ ॥

૬. આશ્વાચક્રઃ—

તેનુ' સ્થાન બુના મધ્યમાં છે, અને તેને માત્ર બેજ પાંખડી છે.

તાલુર્વટ મચિરવોષ્ઠં ભ્રુવુગાગ્ને મિત શુભમ્ ।

દ્વિવલ દક્ષવર્ણામ્બો મનાડધિહિતમગ્નુજમ્ ॥

તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી 'હાકિની' છે, તે ચંદ્રવર્ણા છે, તેને છ મોઢાં તથા છ ભુલ છે આ અહિં મનનું નિવાસસ્થાન છે તેની અંદર ચોત્રિય શુદ્ધામાં લિંગરૂપી શિવ વિરાજે છે. તેની શેઠા વિદ્યુત્તમાક્ષા જેવી છે, તથા તેની વચ્ચે વેદોના આદિગીજ ઓંકાર તથા પરમશક્તિનો વાસ છે તેના તેજથી પ્રદાસૂત્ર (ચિત્રિણી નાડી) જોવામાં આવે છે. ત્યાં અગ્નિકણુ જેવા ઉત્તમવળ, પ્રભુવસહિત ત્રિકોણમાં દીપાકાર જ્યોતિ બાલમૂર્ત્ય માર્કક પ્રકાશે છે અહીં જ પરૈશ્વર્યશાલી ભગવાનનું દર્શન થાય છે. અહીં વિષ્ણુનો વાસ છે અને મૃત્યુકાળે કુંભકદ્વાર

વાયુનો મરોધ ડગીને યોગીઓ અહીં / ચવાવિધિ પ્રાણનુ
સ્થાપન કરે છે, તથા મૃત્યુ પછી પગ્મ તિથ્ય અગ્ર, આગ્ર
પગ્મપુરુષની માથે એકકપ થઈ જાય છે (ગીતાના આઠમા
અધ્યાયના ૬-૧૦ શ્લોક જુઓ)

આજ્ઞાચક્ર તથા મહાસારની વચ્ચે મહાનાદનુ સ્થાન છે
યોગીઓ મમાધિમાર્ગે તેનો અનુભવ કરે છે

૭ મહામારુ—

મહાનાદની ઉપર સહસ્રદવ પત્ર છે, તેનો નામ પૂર્ણ
ચક્ર કરતા પચ્ચ ઉત્તમત્વ છે, તે અધોમુખ છે અને મહાનાદિ
પદ અક્ષરોવી મુશોલિત છે તેની વચ્ચે ચક્રમહામા વિદ્યુ
ત્રભાવાળી ત્રિકોણચક્રિત મધ્યે ‘મહાશૂન્ય’ વિરાજિત છે
યોગી ઘણી મુશ્કેલીઓ અહીં ઠહોળી શકે છે અહીં (ખ)
કપી પરમશિવ નિરાગ્રે છે તેજ પ્રકાશ છે, તેજ સવના આત્મા
છે, તેજ અજ્ઞાન મોહાન્ધારનો નાશ કરનાર પરમ સૂર્ય
છે શૈવમાર્ગીઓ શિવના, વૈષ્ણવો પદ્મપુરુષના, શાકતો
દેવીના, મુનિઓ પ્રકૃતિ પુરુષના—સ્થાન તરીકે આ ચક્રનો
નિર્દેશ કરે છે કોઈ કોઈ તો કહે છે કે હરિકૃષ્ણને જોવાનું આ
મુખ્ય સ્થાન છે, અને કોઈ કોઈ વેદાન્તવાદીના મત પ્રમાણે
માધક આ સ્થાનમાં પહોંચીને નિર્વિકલ્પ મમાધિને યોગે
નિરાકાર, નિરજન પરમાત્માને આત્મા તરીકે અનુભવે છે

કુડલિનીને જાગૃત કરવા માટે શુરના ઉદ્દેશ પ્રમાણે
સાધકને યમનિયમાદિનું પાલન કરવું પડે છે જ્યારે તે
પ્રજ્ઞાભાવમાં તન્મય થઈને હુકાર શબ્દદ્વારા કુડલિની ઉપર

આઘાત કરે છે, ત્યારે દેવી જાગૃત થઈને લિંગને ભેટી બ્રહ્મ દ્વારમાં પહોંચે છે. ત્યાર પછી વિવિધ પદ્મમાં સ્થિત ત્રણ લિંગોને ભેટી, શુદ્ધ સત્વરૂપિણી દેવી પરમરસસ્વરૂપ સદા-શિવમાં મળી જાય છે, અને સાધકને જોકાંજોક મોક્ષાનન્દ પ્રદાન કરે છે. આ કુંડલિની દેવી ચોવીશ તત્ત્વસમન્વિતા છે ત્યારે તે એક ચક્રમાંથી બીજા ચક્રમાં ગમન કરે છે, ત્યારે તે ગઢોનાં જાંઘાં તત્ત્વો તથા દેવદેવી અને વજ્રોની પોતાના અંગમાં સમાવી પોતે બિર્ધા ગમન કરે છે અને અંતે સર્વ-તત્ત્વમયી, સર્વદેવમયી, તથા સર્વવર્ણમયી થઈને સહસ્રારમાં પરમશિવને મળે છે

गीता तां कुम्भरुहसीं लवङ्गनात् जीवेन मार्गं सुपी ।

मंझे धामनि सुखपद्मसदने सौख्ये वरे स्वामिनि ॥

एवाये दिष्टफलपदा भगवतीं चैतन्यरूपां परां ।

योगीन्द्रो गुरुपादपद्मपुगलालम्बी समाधौ वतः ॥

આ પ્રમાણે સાધક કુલકુંડલીને શુદ્ધા, ચૈતન્યરૂપા સમજીને તેનું ધ્યાન ધરે છે, અને તેની કૃપાથી ચિત્તનિ-રોધ દ્વારા જીવ અને આત્માનું એકત્વ (સોજદમ) અનુભવે છે તે વખતે સાધક ‘હું શુદ્ધ છું, સુકત છું, એક અદ્વય વસ્તુ છું, નિત્ય આનન્દ સ્વરૂપ છું’ — ઓ, ઈત્યાદિ અનુભવ કરીને ચિરશાન્તિનો આધિકારી થાય છે

પરમ શિવની સાથે એક વખત મળ્યા પછી કુંડલિની ફરીથી યથાક્રમે મૂલાધારમાં ઉતરી આવે છે. જે યોગીએ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે તે આત્મારામ થઈને, સર્વતત્ત્વવેત્તા તથા ભયશૂન્ય બનીને પૃથ્વીમાં વિચરણ કરે છે.

સાધકના જીવનમાં દ્વૈતાદિ ભાવનો પ્રકાશ ૧૮૯

પરામનઃ પૃથિવ્યાદિ સદ્ તત્ત્વાનિ જ ક્રમાત્ ।

જીવં કુંડલિનીં ચાપિ સ્વસ્થાનં પ્રાપયેત્ક્રમાત્ ॥

૩ સાધકના આધ્યાત્મિક જીવનમાં દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને અદ્વૈતભાવનો અનુક્રમે પ્રકાશ

દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, અદ્વૈત, એમ ત્રણ જાતના મત છે. એ ત્રણે મત માનવ મનની આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના ક્રમમાં એક પછી એક પ્રકાશે છે. જ્યારે દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બીજા એ ભાવ મિથ્યા છે એવો સાધકને જોધ થાય છે. તેથી આગળ વધી જ્યારે વિશિષ્ટાદ્વૈતનો ભાવ આવે છે, ત્યારે નિત્ય, નિર્ગુણ વસ્તુ લીલામાં સર્વદા સગુણ રૂપે વર્તમાન છે એવો જોધ થાય છે; તે વખતે દ્વૈતવાદ તો મિથ્યા લાગે છેજ, તેમજ અદ્વૈતવાદમાં પણ કંઈ સત્ય છે એમ લાગતું નથી. એજ પ્રમાણે સાધક જ્યારે સાધનસહાયથી ધર્મોત્તતિની છેલ્લી સીમામાં પહોંચે છે, ત્યારે નિર્ગુણ રૂપે પરબ્રહ્મની ઉપલબ્ધિ કરીને અદ્વૈતભાવમાં અવસ્થાન કરે છે. તે વખતે હું, તું, જીવ, જગત્, ભક્તિ, શુક્તિ, પાપ પુણ્ય, ધર્મ, —સર્વ એકાકાર થઈ જાય છે. એ વિષયમાં મહાવીર હનુમાનના જીવનમાંથી એક ઉજ્જવલદૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે. તે સળધમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે:—

“શ્રીરામચંદ્રે એક વખત હનુમાનજીને પૂછ્યું કે તમે મને કયા ભાવથી જીવો છો, અથવા કયા ભાવથી મારા સં-

ખાંધી વિચાર તથા પૂજા કરોછો ? હનુમાને જવાબમાં કહ્યું,
 ‘હે રામ ! જે વળતે હું દેહબુદ્ધિમાં રહું છું, એટલે કે જે
 વળતે મને એમ ખ્યાલ રહે છે, કે મારે આ શરીર છે તે
 વળતે હું એમ જોઉં છું, કે આપ પ્રભુ છો અને હું દાસ છું;
 આપ એવ્ય છો અને હું એવક છું; આપ પૂજ્ય છો અને હું
 પૂજક છું. જે વળતે હું મને પોતાને મન, બુદ્ધિ અને આ-
 ત્મા વિશિષ્ટ જીવાત્મા તરીકે સમજું છું, તે વળતે મને
 બોધ થાય છે કે આપ પૂર્ણ છો અને હું તેનો અંશ છું;
 અને જે વળતે હું ઉપાધિ માત્ર રહિત શુદ્ધ આત્મા છું
 એવા ભાવથી સમાધિમાં સ્થિત થાઉં છું, ત્યારે મને મમ-
 નય છે કે જે તમે છો તેજ હું છું. તમે અને હું એકજ
 રૂપ છીએ, કોઈ જાતનો ભેદ નથી.’

देवबुद्ध्या दामोऽस्मि ते, जीवबुद्ध्या रदश्व ।

ભાસબુદ્ધ્યા ભવેવાદમ્ इति मे निश्चिता मति ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ એમ પણ જણેતા કે, “જ ખરેખરે અદ્વૈ-
 તવાદી છે તે તદ્દન ચૂપ થઈ જાય છે, કેમ કે અદ્વૈતવાદ એ
 શબ્દનો વિષય નથી. જો બોલીએ તો ‘જે’નો ભાવ આવી
 જાય છે. ભાવકરૂપના જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી પણ
 ‘જેપણુ’ રહે છે, અને ત્યાં સુધી ખરેખરું અદ્વૈતજ્ઞાન થયું
 નથી એમ જાણવું જોઈએ. જગતમાં એકમાત્ર પ્રસવસ્તુ
 એટલે પરમાત્માનો નિર્ગુણભાવ ઉચ્છિષ્ઠ થયો નહોતો—
 અર્થાત્ માનવસુખથી એ ભાવ કદી ઉચ્ચારિત થઈ શક્યો
 નથી, કારણ કે એ મનબુદ્ધિથી પર છે. મોંઝે અદ્વૈતવાદની
 ચર્ચા કરવા છતાં પણ વ્યવહારમાં તો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી બનવું

પડે છે, કેમકે ગાવામાં જેમ સા, રે, ગ, મ, ધ, ધ, ની, સુધી પહોંચ્યા છતાં 'ની'માં લાગે વળત રહી ગકાતું નથી અને સૂરના વિલોમ ક્રમે પાછું 'મા'માં ઉતરવું પડે છે, તેવી જ રીતે સમાધિમાં અદૈતબોધ થયા પછી ફરી નીચલી અવસ્થામાં આવી અહુબોધ રાખીને રહેવું પડે છે. એક ગિરિવદ્ધ લઈને વિચાર કરીએ કે તેની છાત્ર, ગર્ભ, અને બી—એ બધાંમાંથી ગિરિવદ્ધ કયું? પહેલાં તો છાત્રને અમાર જાણી ફેંકી દઈએ, બીનું પણ તેમજ, પછી તેનો ગર્ભ લઈ એજ ગરેબર ગિરિવદ્ધ છે એવો બોધ થાય છે. પણ પાછો ફરી વિચાર કરીએ, તો સમજાય કે જેનો ગર્ભ છે, તેનીજ છાત્ર છે અને બી પણ તેનુંજ છે—આ બધું ગ-બીને એક ગિરિવદ્ધ થાય છે ગરેબર તેવી જ રીતે નિત્ય સ્વરૂપ ઇશ્વરને સમાધિમાં પ્રત્યક્ષ કર્યા પછી માલૂમ પડે છે કે જે નિત્ય છે તેજ લીલારૂપે જગત્ છે; નિર્ગુણ અને સર્ગુણ બ્રહ્મમાં ખાસ ફરક નથી, કેવળ આપણા સમજવામા ફેર પડે છે. વસ્તુ એકજ છે, પણ દૃષ્ટિ ફેરને લીધે બહુરૂપે દેખાય છે.

રાગકૃપ્યુદેવ કહેતા કે કેટલાક સાકારની મદદથી નિરાકારમાં પહોંચે છે, અને કેટલાક નિરાકારમાંથી પાછા સાકારમાં આવે છે નિરાકાર ભાવ બે પ્રકારનો છે, એક પાકો અને બીજો કાચો પાકો નિરાકાર ભાવ સર્વોત્તમ છે; એ નિરાકાર ભાવમાં પહોંચવા માટે સાકાર મારફત જવું પડે છે, આંખ ગીંચવાથી અંધારું જોવામાં આવે છે એ કાચો નિરાકારભાવ છે; કારણ યથાર્થ સાધન કર્યા વિના જે એકદમ

નિરાકારનું ધ્યાન ધરવા ગાહે છે તેને અદ્વૈતભાવનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, અને તેની અવસ્થા ઉપર કહી તેવી કાચી હોય છે.”

“ભગવાન નિરાકાર તેમજ સાકાર બન્ને છે. તેનો ‘ઇતિ’ નિર્દેશ થઈ શકતો નથી. ભક્તોને માટે તે સાકાર બને છે; જે જ્ઞાની છે, અર્થાત્ જગત્ને જેઓ સ્વભવત્ માને છે, તેમની પાસે તે નિરાકાર છે. ભક્ત બાણે છે, કે પોતે એક વસ્તુ છે અને જગત્ ગ્રીણ વસ્તુ છે; તેથી ઇશ્વર ભક્તોને વ્યક્તિ (Person) (ગો) રૂપે દર્શન આપે છે. જ્ઞાની કેવળ ‘નેતિ’ નેતિ’ વિચાર કરે છે; વિચાર કરતાં તેનું ‘જોધે જોધ’ થાય છે, કે મારો ‘હુંભાવ’ અને આ જગત્ બન્ને સ્વભવત્ છે. યાદ રાખજો કે જ્ઞાની પ્રધાનો ‘જોધ જોધ’ કરે છે, તે કહી શકતો નથી, કે પ્રધાનું સ્વરૂપ કેવું છે પ્રધાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ બાણે છે ? જેવો કોઈ સમ્બિદાનંદ સમુદ્ર હોય-જેનો કાંઠો જોવામાં આવતો હોય નહિ અને જંની અંદર ભક્તિરૂપી હિમને લીધે જગ્યાએ જગ્યાએ પાણી બમી ગયું છે-એવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે ભક્તની પાસે ભગવાન આવી રીતે સાકાર ભાવ ધારણ કરે છે, પણ જ્ઞાન સૂર્યના ઉદયથી બરફ ગળી જાય છે અને પછી ઇશ્વરનો વ્યક્તિ રૂપે જોધ થતો નથી, તેમનું કોઈ રૂપ પણ જોવામાં આવતું નથી; જેનો અનુભવ થાય છે તેતો અવાહનસંગોચરમ છે; તે ઉપરાંત એ વિષે કહેશે પણ કોણ ? કારણ કહેનારો જ જોવાઈ જાય છે, તેનો અહ ભાવ તદ્દન જ ગળી ગયેલો હોય છે, તેતો સમ્બિદાનંદ સાગરમાં એકરૂપ થઈ ગયેલ હોય છે, અને તેમનામાં

જરાપણ લેદ રહેનો નથી. લકનોને માટે ગુગુનુ બ્રહ્મ બરાબર છે, એટલે કે બાબવાનને રૂપ છે, તેઓ દર્શન દે છે, પ્રાર્થના સાંભળે છે. પણ જો કોઈ મૂર્તિ આદિ સાકારરૂપ માનવા ન ઇચ્છે તો ? તેને માટે મંથર એક વ્યક્તિ છે, તે પ્રાર્થના સાંભળે છે, સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રવચ કરે છે અને અનન્ન શક્તિવાળા છે એવો બોધ થનાથી 'પણ તેનું કામ ચાલશે.'"

૪. નેતિ નેતિ અને ઇતિ ઇતિ સાધન પદ્ય

જગત્થી પર વસ્તુના અનુમંધાન માટે શાસ્ત્રો જે રસ્તા બતાવે છે. એક નેતિ નેતિ, અર્થાત્ જ્ઞાન માર્ગ અને બીજો ઇતિ ઇતિ એટલે ભક્તિમાર્ગ. જ્ઞાનમાર્ગનો સાધક અન્તિમ લક્ષ્યની વાત પહેલેથીજ હૃદયમાં ધારણ કરી, જ્ઞાનપૂર્વક તે લક્ષ્ય તરફ દિનપ્રતિદિન અગ્રેગર થાય છે, પરંતુ ભક્તિ પદ્યનો સાધક અરમ વસ્તુ કંઈ છે તે વિષયમાં ઘણી વાર અજ્ઞાન હોય છે. ઉચ્ચથી ઉચ્ચ લક્ષ્યો શ્રદ્ધા કરતાં કરતાં તે આગળ વધે છે અને અંતમાં જગત્થી અતીત અદ્રિત વસ્તુના સાક્ષાત્ પરિચયનો લાભ મેળવે છે જગત્ સંબંધી સાધારણ માણસોની જે ધારણા હોય છે, તેનો તો જો બન્નેને ત્યાગ કરવો પડે છે; જ્ઞાની પહેલેથીજ તેનો સર્વતો લાવે ત્યાગ કરે છે અને ભક્ત થોડું સખીને અને થોડું ત્યાગીને સાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા છેવટે જ્ઞાની માફક જ બધું ત્યાગીને એક મેવાદ્વિતીયમ્ તત્ત્વમાં પહોંચે છે. જગત્ સંબંધી ઉદ્ધિલિખિત સ્વાર્થપર અને ભોગમુખેલલક્ષ્ય સાધારણ ધારણાના

ત્યાગને જ શાસ્ત્રમાં વૈરાગ્ય કહેલ છે. નિત્યપરિવર્તનશીલ નિશ્ચિતમૃત્યુ માનવજીવનમાં જગત્ની અનિત્યતાનો બોધ સહજ મેળવી શકાય છે, જોટલા માટે જગત્ સંબંધી સાધારણ ધારણાનો ત્યાગ કરીને 'નેતિ' 'નેતિ' માર્ગ દ્વારા જગત્ના કારણનું અનુસંધાન કરવાનો માર્ગ પ્રાચીન યુગના માણસોએ પહેલેથીજ શ્રદ્ધા લીધો હતો, જોમ માલુમ પડે છે જોજ કારણથી લક્ષિત અને જ્ઞાન માર્ગ જો જાને જોકજ દાળમાં પ્રચલિત હોવા છતાં ઉપાનયજ્ઞ યુગમાં લક્ષિતની સંપૂર્ણ પરિપુષ્ટિ જોવામાં આવતી નથી, પણ "નેતિ" અર્થાત્ નિત્યસ્વરૂપ જગત્કારણ "આ નથી" "ત નથી," જો રીતે સાધનમાર્ગમાં અજેસર થઇને, માનવ થોડા વયસ્કમાં અન્તર્મુખ વૃત્તિવાળાં થઇ ગયાં હતાં જોવાં થતાં પ્રમાણે ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે તેજો જોમ સમજી ગયાં હતાં, કે જીજી વસ્તુજોના કરતાં પણ શરીર અને મનજ તેમને જગત્ની સાથે ગાઢ સંબંધમાં રાખે છે; તેથીજ શરીર નવા મનનું અવલંબન કરીને જગત્ના કારણનું અન્વેષણ કરવાથી તેની જગદી પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે. (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં ઇન્દ્રવિદેચન સંવાદ જુઓ) તપેક્ષીમાંના બાળનો જોક દાણો દળાવવાથી માલુમ પડે છે કે બાળ ચડી ગયા છે કે નહિ, તેથીજ રીતે પોતાની અંદરજ જો જગત્ના નિત્યકારણ સ્વરૂપનું અનુસંધાન મળે તો જીજી વસ્તુજોમાં તેનું સંધાન સહજ મળશે. જોટલા માટે "હું કઈ વસ્તુ છું?" જો વિચયનું અનુસંધાન જો જોકજ લક્ષ્ય જ્ઞાનીજોનું હોય છે. આમજ દષ્ટિ તેમ જ્ઞાની અને બહત જો જાનેને જગત્ સંબંધી સાધા-

રજુ ધારણાનો ત્યાગ કરવો પડે છે. એ ધારણાના અંતર્ગત ત્યાગથીજ માનવ મન સર્વવૃત્તિ રહિત થઈને સમાધિનું અધિ-
કારી થાય છે, અને તે સમાધિનેજ શાસ્ત્રમાં નિર્વિકલ્પ
સમાધિ કહી છે.

કિમપિ સતતચોષં કેવલાનન્દરૂપમ્ ।

નિરવમનિચેલં પ્રવચમાવવાપિહીનમ્ ॥

નિરવધિ ગગનામં નિષ્કલં નિર્વિકલ્પમ્ ।

હૃદિ કલપતિ વિદ્વાન્ મહાપૂર્ણં સમાધૌ ।

મૃત્તિવિકૃતિદૂર્વ્યં માયાનીતં ચ માયમ્ ॥

(વિવેક ચૂડામણિ)

કેવળ, આનન્દ, આનન્દ—તેને દિશા નથી, દેશ નથી,
આસંજન નથી, નામ નથી, કેવળ આશરીરી આત્મા પોતાની
જ અનિર્વચનીય આનન્દમય અવસ્થામાં, મનજુદ્ધિને ગોચર
જેટલા ભાવો છે એ સર્વની પેલી પાર, એક જાનના ભાવાતીત
ભાવમાં અવસ્થાન કરે છે, જેનું શાસ્ત્રમાં આત્માનું આત્મામાં
રમણ કહીને વર્ણન કરેલું છે એ અવસ્થા નિર્વિકલ્પ સમાધિની
છે એ વળને શરીરનો પણ ગોધ રહેનો નથી, તો ખાવાપીવા
સુવા ગેસવાનો ગોધ તો ક્યાંથીજ રહે? ત્યાં ‘હુ’ ‘મારું’
એવો ગોધ પણ ક્યાંથીજ હોય? ત્યાં બે પણ નથી અને એક
પણ નથી, કારણ બેની સ્મૃતિ હોય તોજ એકની સ્મૃતિ ધાય;
ત્યાં મનની સર્વ વૃત્તિઓ શાંત થઈ જાય છે. આ સ્થિતિને
જ અદ્વૈત સાધનની ચરમ અવસ્થા કહી છે.

હવે આપણે ‘ઇતિ’ ‘ઇતિ’ એટલે ભક્તિમાર્ગ વિષે
થોડો વિચાર કરીએ. આ માર્ગનો સાધક જગત્ની અનિ-

ત્યતા પ્રત્યક્ષ દરતાં છતાં, જગત્કર્તા ઇશ્વરમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું જગત્ રૂપ કાર્ય સત્ય કરીને માને છે જગત્ અને તેની અંદર રહેલી બધી વસ્તુઓ તથા વ્યક્તિઓ ઇશ્વરની સાથે સંબંધવાળી છે એમ જોઈને ભકત સર્વને પોતાના બનાવી લે છે, અને આ સંબંધનો અનુભવ કરવામાં જે જે અતરાયો આડા આવે તેનો ભકત ત્યાગ કરે છે.

આ ઉપરાંત ઇશ્વરના કોઈ એક રૂપ તરફ અનુરાગ તથા તે સ્વરૂપના ધ્યાનમાં તન્મય થઈને તેની પ્રીતિ માટે સર્વ કાર્યોનું અનુષ્ઠાન કરવું એ ભકતોને માટે શરૂઆતમાં સહજ લક્ષ્ય બને છે.

આ સ્થિતિમાંથી ભકત કોઈ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં કરતાં જગત્નું અસ્તિત્વ બૂલી નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં કેવી રીતે પહોંચે છે, એ વિષે હવે થોડો વિચાર કરીશું ભકત ઇશ્વરના કોઈ એક રૂપને પોતાના ઇષ્ટ ગણીને તે સંબંધી વિચાર અને ધ્યાન કરે છે શરૂઆતમાં ધ્યાન કરતી વખતે એ ઇષ્ટ મૂર્તિની સંપૂર્ણ છબિ ગાનમ નયનની સમક્ષ લાવી શકાતી નથી; કોઈ વાર તેનો હાથ, તો કોઈ વાર તેનો પગ, કોઈ વાર તેનું મુખ માત્ર સાધકના જોવામાં આવે છે, પગ આ દર્શન થોડી વાર જ ટકી રહે છે અને પછી તરતજ તેનો લય થઈ જાય છે અભ્યાસના રૂઝ રૂપે ધ્યાન ગભીર થવાથી એ મૂર્તિની છબિ સંપૂર્ણ આકારમાં મનની સમક્ષ વારે વારે બેસી યાય છે. ધ્યાન આથી પણ વિશેષ ગભીર થવાથી એ છબિ જ્યાં સુધી મન ચંચળ થતું નથી ત્યાં સુધી સ્થિર

થઈ રહે છે; અને છેવટે તો એ મૂર્તિ આવે છે, દોડે છે, હુમે છે, વાત કરે છે, અને છેલ્લે ભક્તો તેના સ્પર્શનો પણ અનુભવ કરે છે. આ સ્થિતિમાં તે મૂર્તિ તેમને સર્વ પ્રકારે જીવત દેખાય છે અને ભક્ત આંખો બંધ રાખે કે ન રાખે, ધ્યાન ધરે કે ન ધરે, તો પણ એ મૂર્તિની બધી લીલા એક સરખી રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે. ત્યાર પછી, “મારા ઇંદ્રે પોતાની ઇન્દ્રાનુરૂપ જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કર્યા છે,” આવા વિધાનના રૂપરૂપે સાધક પોતાની ઇંદ્ર મૂર્તિમાંજ જૂદી જૂદી જાતનાં દિવ્યરૂપોનાં દર્શન કરે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે “જે વ્યક્તિ ગમે તે એક રૂપનું આવા જીવંત ભાવમાં દર્શન કરે છે તેને બીજાં રૂપોનાં દર્શનો સહજ મળે છે”

આવી જીવંત મૂર્તિઓનાં દર્શનો જે સાધકના ભાગ્યમાં હોય છે, તેને જગત કાળના દૃષ્ટ પદાર્થોની માફક ધ્યાનકાળમાં જોવામાં આવતી ભાવરાજ્યગત એ મૂર્તિઓ પણ તેટલીજ ખરી લાગે છે. બાહ્ય જગત્ અને ભાવરાજ્યના સમાન અસ્તિત્વનો બોધ જે પ્રમાણમાં વધતો જાય છે, તે પ્રમાણમાં સાધકના મનમાં બાહ્ય જગત્ મન કલ્પિત છે એવી ધારણા દૃઢ થતી જાય છે. વળી ગભીર ધ્યાનમાં ભાવરાજ્યનો અનુભવ ભક્તના મનમાં એટલો પ્રબળ થાય છે, કે એ વખતે તેના મનમાં બાહ્ય જગત્નો અનુભવ જરા પણ રહેતો નથી આનેજ શાસકમાં સવિકલ્પ સમાધિ કહી છે આવી સમાધિ વખતે માનસિક શક્તિપ્રભાવથી ભક્તોનાં મનમાંથી બાહ્ય જગત્નો વિલય થયા છતાં, ભાવરાજ્યનો વિલય થતો નથી જગત્માં દૃષ્ટ વસ્તુ તથા વ્યક્તિઓની

સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, આપણે જે સુખદુઃખનો અનુભવ કરીએ છીએ, તે જ સુખદુઃખનો અનુભવ ભક્ત પોતાની ઇષ્ટમર્ત્તિ સાથે કરે છે; ત્યારે માત્ર ઇષ્ટમર્ત્તિનોજ આશ્રય કરીને તેના મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પનો ઉદય થાય છે મુખ્ય પણે એક વિષયનું અવલંબન કરીને જ ભક્તના મનમાં આવી વૃત્તિઓનો સંચાર થાય છે, એટલા માટેજ શાસ્ત્ર એ અવસ્થાને સવિકલ્પક વા વિકલ્પ-સમુક્ત કહે છે.

આ પ્રમાણે ભાવરાજ્યની મધ્યસ્થિત વિષયવિશેષના વિચારની પ્રબળતાને લઈને ભક્તના મનમાંથી સ્થૂળ જગત્નો લય તો થઈ જાય છે જ, પણ અન્ય સકળ ભાવોનો પણ વિલય થઈ જાય છે. જે ભક્ત આટલે દૂર પહોંચી શક્યો છે, નિર્વિકલ્પ સમાધિ તેની ઘણીજ નજીક છે.

જગત્ના બહુકાળ બ્યાપી લોગના અભ્યાસને લઈને જે અસ્તિત્વજ્ઞાન થયેલ છે, તેને દૂર કરવાને જેઓ સમર્થ થયા છે, તેમનું મન અધિક શક્તિસંપન્ન અને હૃદ મહત્ત્વાવાળું થયું છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. મનને એકદમ નિર્વિકલ્પ બનાવવાથી ઇશ્વરલોગ અધિક થાય છે, અદ્વય નહિ—આવી ધારણા એક વખત થઈ જાય, તો તે સાધકનું મન ઉત્સાહથી ઇશ્વર તરફ દોડે છે, અને શ્રીગુરુ તથા ઇશ્વર-કૃપાથી તે સાધક ભાવરાજ્યની ચરમ ભૂમિમાં આરોહણ કરીને અદ્વૈતજ્ઞાનમાં અવસ્થાન પૂર્વક ચિરશાંતિનો અધિકારી બને છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ગાઢ ઈષ્ટ પ્રેમજ તેને એ ભૂમિમા લઈ જાય છે, અને મજ ગોપીઓની માફક, એ

પ્રેમની પ્રેક્ષાથી તે આધક પોતાના ઇષ્ટ સાથે એકતા અનુભવે છે.

૫ સ્થિતપ્રજ્ઞ અને વ્યવહાર.

સ્વરૂપના જ્ઞાનદ્વારા પ્રજ્ઞ સંજ્ઞાથી અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જેણે પોતાના અખંડ પ્રજ્ઞસ્વરૂપનો આશ્વાત્કાર કર્યો છે, એવો અવિદ્યાદિ અજિલ જાંધન રહિત પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ પુરુષ જીવનમુક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, તત્ત્વવેત્તા, વિજ્ઞાની ઇત્યાદિ નામોથી અંજોધાય છે.

મિથ્યને દ્વદવમગ્નિય દિગ્વચ્ચને સર્વસંલયા ।

હીવન્તે ચારવ કર્માણિ તસ્મિન્દુષ્ટે પરાવરે ॥

“એ પરાવચ્ચપરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી દ્વદવચ્ચની અંધી-ઓ લેદાઈ જાય છે, સર્વ મશયો દૂર થાય છે, અને સર્વ કર્મોનો શય થાય છે.” આ શ્રુતિ વચન દ્વારા પણ ઉપર કહેલી વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

આવા જ્ઞાની પુરુષો શરીર તથા ઇન્દ્રિયોની અધતા, મંદતા તથા અપદ્વતા વગેરે કામ્બોને લઈને, તેમજ ક્રુધા પિપાસા, શોકમોહાદિને લઈને પારબ્ધભોગ દુઃખકર હોવા છતાં વિચલિત થતા નથી, કારણ કે તેઓ જાણે છે, કે એ જાણું ઇન્દ્રિય જોઈએ જરા અસ્તિત્વ વિનાનું છે જે એક વખત ઇન્દ્રિય જીવે છે, તે ફરી એ વિશે જાણમાં પડતો નથી, તેવીજ રીતે વિજ્ઞાન લાભ થયા પછી કેવળ શુભવાસનાઓની જ અનુવૃત્તિ થયા કરે છે, અથવા શુભાશુભમાં ઉદા-મીનતા પ્રકટે છે. તેથીજ નૈષ્કર્મ્યચિદ્ધિમાં કશું છે કે:—

સુધ્વાર્દૈતત્ત્વસ્ય ચયેષ્ટાચરણ ચદિ ।

દ્યુત્ત્વં તત્ત્વવૃદ્ધિર્નૈવ કો મેદ્દોઽશુચિ મક્ષણે ॥

અર્થેત તત્ત્વજ્ઞાન યથા પત્રી પત્રુ જો યથેઽઞાચારી વાસના રહી જાય, તો પછી અપવિત્ર પદાર્થોનું લક્ષણ ક્રન્નાર ફૂતરામાં અને તત્ત્વજ્ઞાનીમાં શો ફેર ?

જ્ઞાની ઠી યથેઽઞાચારી થતો નથી તેનું અત કરણ શુદ્ધ હોવાથી મા । શુદ્ધ વાસનાઓનો જ તેનામાં ઉદય થાય છે, પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ, કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો અધિક પ્રમાણમાં જાણવાથીજ જ્ઞાની થવાનું નથી, એના માણસને તો માત્ર પડિત હી શકાય

સ્વજ્ઞાની ઉલ્લખિય યથા પત્રી જ યથાર્થ જ્ઞાનનો લાભ થાયછે ત્યાર પછી પુરુષ ભ્રમથી પણ અનીતિવર કે અસત્ પ્રાર્થ વા વિચાર સુદ્ધા કરી શકતો નથી તેનું દૃષ્ટાન્ત શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનમાંથી મળી આવે છે

એક વખત પરમહંસદેવ મદિરની પાસે ફરતા ફરતા એક સદ્ગૃહસ્થને ત્યાં જઈ સડયા તે વખતે પરમહંસદેવના પેટમાં દુખાવો થતો હતો, તેથી તે વાત સાંભળી એ સદ્ગૃહસ્થ જોત્યા —

“આજ રાતે આપ થોડું અશ્રીણ લેશો તો આરામ થઈ જશે જતી વખતે મારી પાસેથી આપ માગી લેજો”

પણ વાતો કરતા કરતા જન્મેને એ વાતની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ, અને ત્યાંથી ઉઠતી વખતે પરમહંસદેવ અશ્રીણ માગવું ભુલી ગયા થોડે દૂર ગયા પછી પરમહંસદેવને એ વાત યાદ આવી, તેથી ફરી પાછા તેઓ અશ્રીણ માટે તે ગૃહસ્થને ઘેર

ગયા, અને તેના નોકર સાથે વાતચીત કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તે ગૃહસ્થ તો સૂઈ ગયા હતા, પણ તે નોકરે તેમને થોડું અપ્રીય આપ્યું અને કહ્યું કે, “આવી ચીજને માટે ઘરના માલીકને કંઈ પૂછવાની જરૂર નથી, આપ સુષેધી લઈ જાઓ.”

શ્રીરામકૃષ્ણ અપ્રીયની કટકી લઈ મંદિર તરફ આજ્યા, પણ તે ગૃહસ્થના ઘરમાંથી જહાર નીકળે તો તેમને રસ્તે જ દેખાતાં જાંઘ થઈ ગયો ! પહેલાં તો તેમને લાગ્યું કે આંખમાં કંઈ વ્યાધિ પેદા થઈ કે શું ? પણ પાછળ ફરીને જુવે તો જાણું જરાજગ દેખાય અને માત્ર સામેની જાણુએ જ જાણુ થઈ !

આ ઉપરાંત તેમને તત્ત જ્યાલ આવ્યો કે માલિકના હુકમ વિના તે નોકરે અપ્રીય લીધું છે, તથા માલિકે પોતે જ મને તે આપવાનું કહ્યું હતું, માટે તે નોકર પાસેથી અપ્રીય લીધું એ ઠીક થયું નથી, અને આ કારણથી જ રસ્તે દેખાતો નથી તરત જ તેઓએ પાછા જઈ અપ્રીય આપી લીધું, એટલે રસ્તો ફરી દેખાવા લાગ્યો.

આ દાખલા પરથી સમજાશે કે જેને જરૂર જ્ઞાન થયું છે તેનાં શરીર તથા મન એટલા શુદ્ધ થઈ જાય છે, કે તેઓ અનાયાને જ કોઈ પ્રજારનું અનીતિકર કે અમત્ કાર્ય વા વિચાર કરી શકતા નથી આવા જ્ઞાની પુરુષને પાપમાધી ગણવા કોઈ પણ જાતનો વિચારપૂર્વક ચત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી પરંતુ જેઓ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા નથી તેઓએ તો ખૂસતા વિચાર પછી જ દરેક કાર્ય કરવું જોઈએ. જો એમ નહિ કરે તો જમવશાત્ સત્ને અસત તથા અની

તિને નીતિ કરીને માની બેસશે અને તેથી ઘણું અનિષ્ટ પરિણામ આવશે.

જ્યારે સાધકના મનમાં સ્વપ્નામાં પણ અનિષ્ટ ભાવનો ઉદય ન થાય ત્યારે જાણવું કે તે ખરા સત્યમાં પ્રતિષ્ઠ થયો છે, તેને સફળતા મળતાં હવે વધારે વળત લાગશે નહિ.

એક વળત સફળતા મળી કે લાવવું કારણ રહેતું નથી, કેમકે પછી તેનું પગલું વાંકુંચુંકું પડતું નથી; અર્થાત્ જે કંઈ તે કરે છે અથવા વિચારે છે એ બધું સ્વાર્થગ્રંથશૂન્ય, સત્ તથા કૃત્યાણુકર જ હોય છે, અને ત્યારે જ એ ઈશ્વરના હાથમાં ખરેખર યંત્ર સ્વરૂપ થાય છે, ત્યારે જ તેના દેહ મનનું આલંબન કરીને ભગવાનની લીલા પ્રકાશે છે અને તેનું આત્મસમર્પણ સિદ્ધ થાય છે આવો પુરુષ જ સત્ય સત્ય કહી શકે છે, કે ‘મણુ ! હું યંત્ર છું, તમે યંત્રી છો, “વષા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ” ત્યારે જ તેને પાપપુણ્ય સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, અને ભગવાન તેનો બાર ઉપાડે છે.

પ્રારબ્ધ ભોગ.

કેટલાક ધર્માચાર્યો કહે છે, કે જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાની સર્વને પ્રારબ્ધ કર્મ સમાન રીતે જ ભોગવવાં પડે છે ફેર માત્ર એટલો છે કે જ્ઞાનીને તેના ધૈર્યને લીધે તે ભોગવતાં કલેશ થતો નથી અને અજ્ઞાનીને પોતાની અધીરાઇને લઇને તે ભોગવતાં ઘણી તકલીફ પડે છે. સ્ત્રવાનું પરિભાણ જાણનારો પચિંક ધૈર્ય રાખી પોતાના ગંતવ્ય સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરે છે અને છેવટે પહોંચે છે પણ ખરે, પરંતુ એ પરિભાણ નહિ જાણનાર વ્યક્તિ કલેશ પામે છે. તેવી જ રીતે તત્ત્વ-

જ્ઞાની પુરુષને જગતની જાંધી વ્યાવહારિક વસ્તુમાં અનિત્યતાનો ભોધ થવાથી તે અનાયાસે સર્વ કલેશમાંથી પાર ઉતરી જાય છે. --

પરંતુ આ મન જરાજર લાગતો નથી. આધુનિક ધર્મ-વિજ્ઞાનીઓ કહે છે, કે એક પ્રારબ્ધ તેના વિપરીત પ્રારબ્ધ દ્વારા જાધિન થાય છે, એટલે કે જે વધારે પ્રજાજ તે ક્ષી-ભૂત થાય છે, અને જાડીનું નષ્ટ થઈ જાય છે.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચેનું પૌરાણિક આખ્યાન આપી શકાય:-

એક વખત નારદ ઋષિ વૈકુંઠ તરફ જતા હતા રસ્તામાં એક સાધકને તેમણે કઠોર તપ કરતો જોયો, નારદજીને જોઈ તેણે વિનતિ કરી, કે “આપ ભગવાન નારાયણને પૂછજો કે તેઓ મને ક્યારે દર્શન આપશે? તેમના દર્શનની અભિ-લાષાથી હું કઠોર તપમાં લાગ્યો રહ્યો છું”

નારદ ઋષિ ‘તથાસ્તુ’ કહીને આગળ વધ્યા જરા આગળ ગયા, ત્યાં તેમણે એક હૃદયપુષ્ટ પ્રસન્ન વદનવાળા બકતને જોઈને જોયો. તેનો દેખાવ જોઈને જ નારદજીને માલૂમ પડી ગયું કે આ ભાઈ તપશ્ચર્યા દ્વારા શરીરને જરા પણ આલ આવવા દે જોવા નથી !

તેણે પણ નારદજીને વિનતિ કરી, કે “આપ નારાયણને પૂછી જોજો કે મને દર્શન આપશે કે નહિ ?”

યથાસમય નારદઋષિ વૈકુંઠમાં પહોંચ્યા અને આડી-અવળી વાતો કર્યા પછી તેમણે ઉપર જણાવેલા બંને સાધકોની વિનતિ નારાયણને નિવેદન કરી. ભગવાન નારાયણે જવાબ આપ્યો, કે “તપસ્વી સાધકને કહેજો કે જે વૃક્ષ નીચે

તે જોડો છે તે જાડને જોટલાં પાંદડાં છે તેટલા જન્મ પછી તેના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થશે અને ત્યારે તે મારું દર્શન પામશે, અને ભકત સાધકને પણ એવો જ જવાબ આપજો.”

તપસ્વી માધક તો એક કેળ નીચે જોતી તપ કરતો હતો તેણે તો જાહુ રાજી થવું જોઈતું હતું, પણ નારદજીને મોઢાયે આ વાત સાંભળી તે તદ્દન નિરુત્સાહ થઈ ગયો અને તપ છોડી પોતાને ઘેર પાછો ગયો.

ખીન્ને ભકત માધક જે આંગણીના જાડ નીચે જોડો હતો તે આવો જવાબ સાંભળી આનન્દમાં આવી ગયો અને પ્રેમાન્ગત થઈ, “એક દિવસ દર્શન તો દેશે ને” એમ બોલી બોલી નાચવા લાગ્યો. આમ તે નાચતો હતો, તેવામાં ભગવાન નાગયણુ તેની મગફ પ્રકટ થયા અને તેને દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો.

નારદજીને તો ઘણી નવાઈ લાગી અને કહેવા લાગ્યા, “પ્રભુ ! આપે હમણા જ મને કહ્યું હતું ને કે આ જાડ પર જોટલા પાંદડાં છે તેટલા જન્મ પછી આને દર્શન થશે, પણ આપ તો આજને આજ હાજર થઈ ગયા !”

નારાયણે કહ્યું.—“નારદ ! મેં જે કહ્યું હતું તે સત્ય જ કહ્યું હતું, પણ આ સાધક મારા પ્રેમમાં એટલો બધો ઉન્મત્ત થઈ ગયો કે તેના બધા પ્રારબ્ધનો તત્ક્ષણુ ક્ષય થઈ ગયો અને તેને દર્શન દેવાનો વખત આવી પહોંચવાથી મારે તરત જ આવવું પડ્યું.”

એક અસત્ અથવા સત્ પ્રારબ્ધ ખીન્ન અધિક પ્રબળ અસત્ અથવા સત્ પ્રારબ્ધ દ્વારા ગાધિત થાય છે.

વિજ્ઞાન પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. એક પ્રજાગ શક્તિપ્રવાહને અટકાવવા માટે બીજા વધારે પ્રજાગ શક્તિ-વાળા પ્રવાહની સૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બીજાં (સંચિત તથા ક્રિયમાણ) કર્મફળોની માફક પ્રારબ્ધનું પણ નિવારણ કરી શકાય છે. અજ્ઞાની પુરુષ પ્રારબ્ધમાં શું છે તે જાણી શકતો નથી, પણ તત્ત્વવિત્ મર્દજ્ઞત્વ આદિ શુણ્યસંપન્ન પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી સર્વ જાણવાને અમર્થ થાય છે. તેથી જો તે ઇચ્છા કરે, તો સ્વપ્રકૃતિ પોતાને આધીન હોવાને લીધે પ્રારબ્ધને પણ અટકાવી શકે છે; પરંતુ ભક્ત સાધકે પરમાત્મામાં સ્વાર્થણ કરેલું હોવાથી જો બધું જાણનાં છતાં તે સર્વ ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર મૂકી દે છે અને પ્રકૃષ્ટ ચિત્તે પ્રારબ્ધ ક્ષણ ભોગવે છે. એવા સાધકોનો જીવનમંત્ર “પ્રભુ ! તારી ઇચ્છા પૂર્ણ હો,” એ હોય છે.

શરૂઆતમાં એક પરમાત્મા જ સ્વમહિમામાં વિરાજિત હતા; તેમણે એવી ઇચ્છા કરી કે, “બહુ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરું, અને એ પ્રમાણે પ્રજા સહિત સર્વ લોકોની સૃષ્ટિ કરી” શ્રુતિમાં ઉપરનું પ્રમાણ આપ્યું છે. આ મૂળસૂત્ર ઉપર ભક્તિ શાસ્ત્ર સંગઠિત છે. ભક્ત ભગવાનની ઇચ્છા જ સર્વ વસ્તુના કારણરૂપ છે એમ જાણે છે, અને આ સુખદુઃખમય સંસાર તેની લીલા માટે જ છે, એમ સમજે છે. લીલા માટે ઉત્પન્ન કરેલી આ સર્વ રચના તેમની ઇચ્છા થશે ત્યારે બંધ થશે, અને એ લીલામાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખનો અનુભવ એ પણ તેમની ઇચ્છાથી જ થાય છે.

જો આમ હોય તો ઇશ્વરનું તંત્ર નિષ્કુર છે, એવી

કેાઇને આશંકા થાય

પરંતુ પ્રકૃત ભકતો કહે છે, કે તે નિપુર નથી, કારણ ઇચ્છા માત્રથી જ તેમણે સંસારચ્છદિ નિર્માણ કરી છે, અને તેમના વિરાટ મનમાં ઉદય પામી એ ઇચ્છાએ સંકટપાત્રમક અગિલ વિશ્વપ્રજ્ઞાંકને રચ્યું છે. તેમજ એ સંકટપ્રભાવથી તેઓએ એ સર્વમાં પ્રાણરૂપે પ્રવેશ કર્યો છે. તેમણે પોતે જ લીલા માટે આ જગ્યાં રૂપો ધારણ કર્યાં છે, અને સુખદુઃખ જન્મ મૃત્યુ આદિની રચના કરી છે સર્વજ્ઞ હોવા છતાં લીલા માટે તેમણે સ્વરૂપ અજ્ઞતાનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને સુખદુઃખને વશ થઇ તેઓ જ વિચરે છે. પોતાની ઇચ્છા માત્રથી ભગવાન કેાઇ એક રૂપમાં સ્વ-રૂપની ઉપલબ્ધિ કરી એ આનન્દનો સંવાદ બીજા સર્વને આપી પહેલા રૂપનું પોતાનામાં સંવરણ કરી લે છે. આવી લીલા અનન્ત કાળથી ચાલી રહી છે, અને હજી પણ અનન્ત કાળ સુધી ચાલ્યા કરશે. “હુ” “તુ” “આપું” જગત્”—એ જાણું પ્રભુ રૂપ જ છે, અથવા તેના મનોમય રૂપ છે, તેથી કર્મફળ, પ્રારબ્ધ ઇત્યાદિનો કંઈ અર્થ જ નથી. એ જાણુ એમની ઇચ્છા માત્ર છે—સર્વમય પરમ પુરુષની લીલા છે

આ જગત્ એક મોટી નાટકથાળા છે, જ્યાં સંસારરૂપી નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે. એ લીલામય ભગવાન પોતાની માયાનું અવલંબન કરીને નાટકનાં પાત્રો રૂપ તેમજ પ્રેક્ષક રૂપ થયેલ છે અને આનન્દ ભોગવી રહ્યા છે એક નાટક પૂરું થવાથી બીજું નાટક શરૂ થાય છે અને જે પાત્રનો પાઠ પૂરો થયો હોય છે તેને ઘેર જવાની છુટ્ટી મળે છે. આવી છુટ્ટીને ભક્તિ-

શાસ્ત્રમાં મુક્તિ કહે છે, યોગીઓ તેને સ્વરૂપમાં લય કહે છે અને વેદાન્તીઓ તેને સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્વરૂપમાં સ્થિતિને નામે વર્ણવે છે.

કેટલાક એવી શંકા ઉઠાવે છે, કે જો ઈશ્વર જ આ બધું છે, તો પછી ભક્તિપૂજા આદિ બધી સાધના નિરર્થક છે. પરંતુ આવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કારણ એ પણ એની લીલા જ છે. ભક્ત બનીને તેઓ જ ભગવાન રૂપે ભક્તિ પૂજા આદિ શ્રદ્ધા કરે છે, તેનાં પ્રમાણો પુરાણો તથા ભક્તોનાં હૃવનમાંથી મળી આવે છે. શ્રુતિમાં પણ આ વાત પ્રકાશિત સમજાવી છે.

સર્વ વસ્તુઓનો માયિક સ્વભાવ સમજીને જ્ઞાની પુરુષની એ વિષયોના લોગમાં ફરી પ્રવૃત્તિ થતી નથી; જેવી રીતે મૃત્યુશય્યામાં પડેલો પુરુષ પરણવાની વાસના કરતો નથી, પણ મૃત્યુકાળની જ અપેક્ષા કરે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ પણ સુખદુઃખમય પ્રારબ્ધના લોગના અવસાનની રાહ જુવે છે. આનો અર્થ એવો થતો નથી, કે હાથ પગ સમેટી લઈને જટવત્ પડ્યો રહે છે. જ્ઞાની તો જગત્ના ગિથ્યાત્વનો બોધ થયા છતાં સર્વ સાધારણના કલ્યાણ માટે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત જ રહે છે. સ્વામી વિવેકાનન્દ કહેતા, કે જ્યારે આ સસારમાં આવી પડ્યા છીએ ત્યારે ચાલો, એ શયતાનની બરાબર સામે થઈએ, એટલે કે ઉત્તમ વ્યવહારમાં નિયુક્ત થઈએ. જ્ઞાની પુરુષ ધ્યાનરત વ્યક્તિની માફક લૌકિક આચારાદિ પાળવામાં અસમર્થ નિવડતા નથી, પણ ઉલટું તેઓ તો પૂર્વાપેક્ષા વધારે સુંદર રીતે જ એ બધું સંપાદન કરી

ગ્રંથે છે. જનકાદિ રાજાઓ તથા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓનાં જીવનની આલોચના કરવાથી આ સત્ય બરાબર સમજાશે. એ બધા પરમ તત્ત્વવેત્તાઓ હોવા છતાં લોકકલ્યાણ માટે બધો વ્યવહાર ચલાવતા, કેમકે “શ્રેષ્ઠ પુરુષો જેવું આચરણ કરે છે, બીજાઓ પણ તેવું જ આચરણ કરે છે, તેઓ જેને પ્રમાણ તરીકે કબૂલ રાખે છે, અન્ય માણસો પણ તેનું જ અનુવર્તન કરે છે.” (ગીતા અ. ૩ શ્લોક ૧૧) જો તેઓ સાધારણ મનુષ્યો માફક વ્યવહાર ન કરે, તો સમાજમાં અત્યંત અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય. તેથી જ કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે:—

■ बुद्धिमेवं जनये दशानां कर्ममङ्गिनाम् ।

जोवयेत् सर्वकर्माणि विद्वाम्युक्तः समाचरन् ॥

(ગીતા અ. ૩-૨૬)

કર્મ અને કૃણમાં આસક્ત અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં યોગસિદ્ધ કૃતકૃત્ય જ્ઞાની પુરુષે સંશય ઉપજાવવો નહિ; અને રૂઢ પ્રકારે કર્મો આચરતા રહીને તેઓ સર્વને કર્મમાં જ જોડવા.

બીજી એક જગ્યાએ ગીતામાં કહ્યું છે કે, લોકહિતેષુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અનાસક્ત થઈને અજ્ઞાનીઓની માફક વ્યવહાર કરવો જોઈએ. તેનો અર્થ એ નથી થતો કે અજ્ઞાની માફક સદ્ વિવેકશૂન્ય થઈ તેણે કર્માનુષ્ઠાનમાં રત થવું. તેમનામાં લેશ પણ સ્વાર્થ નહિ હોવાથી અજ્ઞાની માફક પોતાના જ સ્વાર્થ તરફ લક્ષ્ય રાખવામાં તેઓ અસમર્થ નિવડે છે. સર્વનું કલ્યાણ એજ તેમનું ક્ષેત્ર હોય છે, તેથી જ ધર્મ, જાતિ, સમાજ અથવા દેશમાં તેઓ શરીર ધારણ કરે છે, તેના

કહ્યાણુ મોટે તેઓ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરે છે. આ વિષયોમાં ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી તેઓ અજ્ઞાનીઓને વિચારિત કરતા નથી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ધર્મજ્ઞાનનો વિષય લો. આપણા વૈદિક ધર્મમાં નાના પ્રકારના સાંપ્રદાયિક ભેદ જોવામાં આવે છે, - દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, અદ્વૈત ઇત્યાદિ લોકો પોતાની બુદ્ધિના પ્રમાણમાં ઇશ્વર તથા ધર્મ સંબંધી ધારણાઓ ખાંધે છે ઉક્ત મતવાદોની અંદરથી જેની બુદ્ધિમાં જે જાંઘ જોએ તે રસ્તે તેને જવા દેવો જોઈએ દ્વૈતવાદમાં વિદ્યામુ પુરુષને પ્રખર સુક્તિદ્રાગ અદ્વૈતવાદ સમજાવવાની કોશીય કરીએ તો તેનું મગજ એટલું જાળવાન નહિ હોવાથી તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી; અને તેને પરિણામે તેનો ભાવ નષ્ટ થઈ જશે, તથા તેના ધર્મજીવનમાં વિપ્લવ ઉપસ્થિત થશે. શરીરમાં જેમ શંશવ, કૌમાર, યૌવનાર્દ પ્રાકૃતિક વૃદ્ધિ થાય છે, તેમજ મનોરાજ્યમાં પણ સમજી લેવાનું છે. એટલા માટે ચિશુમન દ્વૈતવાદીઓને પૂરેપૂરો અદ્વૈતવાદ વૃદ્ધનાં વિજ્ઞતાપૂર્ણ વચનોની માફક બોધ-ગમ્ય થતો નથી, પરંતુ જો તેને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ સમજાવવામાં આવે તો તે તેનાથી અનાયાસે સમજાય છે, કારણ તેના દ્વૈતવાદ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આવી જ રીતે વિશિષ્ટાદ્વૈત પછી અદ્વૈતવાદ સહેલાઈથી સમજાય છે. જ્યાં સુધી દેહાત્મ-બોધ અધિક ભાવમાં વર્તમાન રહે છે, ત્યાં સુધી દ્વૈતવાદ જ ઉપયુક્ત સમજવો જોઈએ. ત્યાર પછી દેહાત્મભાવ જરા ક્ષીણ થતાં વિશિષ્ટાદ્વૈત અને તેનો પૂરેપૂરો લોપ થયા પછી અદ્વૈત-વાદ. યથાર્થ જ્ઞાની આચાર્યો આવી સમજને ક્ષીણે બુદ્ધિભેદ પેદા કર્યા વિના જ ઇશ્વર સંબંધી ઉપદેશ આપે છે; અન્યાન્ય

વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવું—એટલે કે ધીરે ધીરે ક્રમાનુસારે અજ્ઞાની મનુષ્યોને પૂર્ણ જ્ઞાન તરફ લઈ જવાં. શાસ્ત્રમાં આ વાત અધિકારી લેહને નામે વર્ણવી છે.

તત્ત્વજ્ઞાની સમદૃષ્ટિસંપન્ન હોવાથી વર્ણાશ્રમાદિ શાસ્ત્રીય વિધિનું પાલન કરવામાં અસમર્થ નિવડે છે. ખરી વાત તો એ છે, કે તે સર્વ પ્રકારના વિધિનિષેધની પેઠી પાર પડાચે છે, અને માત્ર સ્વેચ્છાથી જ તેઓ ઉત્તમ વિધિઓનું પાલન કરે છે. જે જિતેન્દ્રિય જ્ઞાની પુરુષ ભૂતમાત્રમાં એક જ આત્માનો વાસ અનુભવે છે, તેના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં કોઈ પ્રકારના મલિન ભાવનો ઉદય થઈ શકતો જ નથી, અને તેથી કંઈ પણ મલિન કાર્ય તેનાથી થઈ શકતું નથી. આવો જ્ઞાની પુરુષ જે કંઈ કરે, કે જોલે તેને પ્રમાણ ગણવામાં કંઈ હોય નથી, (જુઓ ગીતા, અ. ૩-૨૧) કારણ શુદ્ધાંતઃકરણમાં પ્રત્યેક વસ્તુ તથા અવસ્થાનું સત્ય રૂપ જ પ્રતિફલિત થાય છે, અર્થાત્ શુદ્ધની શુદ્ધતા અને મલિનની મલિનતા તેનાથી છૂપી રહી શકતી નથી; તે તે વસ્તુઓના સંસ્પર્શમાં આવતાં જ તેઓ તેનું ચથાર્થ સ્વરૂપ સમજી જાય છે, અને તેથી જ વ્યવહારમાં તેઓ જરાપણ ભૂલ કરતા નથી, તથા તેમનું આચરણ પ્રમાણભૂત ગણી ગ્રહણ થાય છે.

સર્વત્ર સમદૃષ્ટી પુરુષો આત્માનંદમાં મગ્ન રહે છે અને તેઓના તરફથી અન્ય લોકોને તથા અન્ય લોકો તરફથી તેમને ત્રાસ થતો નથી. (જુઓ ગીતા, અ. ૧૨ શ્લોક ૧૫).

સદા સંતુષ્ટ ચિત્ત વડે તેઓ હર્ષ અને ખેદ, ભય અને વિપાદ, મુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ દન્દ્રોથી વિમુક્ત, તથા નિન્દા અને સ્તુતિ, માન અને અપમાનમાં સમખુદ્ધિ થઈ, નિઃસ્વાત્માતુલ્ય ગોધને લીધે સર્વ ભૂતોમાં સમદૃષ્ટિ રાખે છે અને અનાસક્ત થઈને પરમ ધૈર્ય તથા ઉત્સાહ સાથે કર્તવ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં લોકો, પૃથ્વર અને સોનાની વચ્ચે લોભાશૂન્યતાને લીધે કોઈપણ જ્ઞાનને પ્રલેહ પ્રતિભાવ થતો નથી, અર્થાત્ સમાનભાવ હોવાને લીધે તેઓ કાર્પણ્ય-દોષશૂન્ય અને કાંચન સ્પર્શિષ્ટ સર્વ પ્રકારના પાપથી મુક્ત રહે છે. લોકકલ્યાણ સિવાય બીજો કોઈ સ્વાર્થ નહિ હોવાથી, પ્રભવશાત્ કોઈપણ સ્વાર્થાધિ વ્યક્તિ તેમની સાથે શત્રુતા બાંધે, છતાં પણ તેઓ વિદ્રેષભાવથી અક્ષિપ્ત રહે છે, અને પોતાના મિત્રની જેમ તેમની પણ કલ્યાણકામના કરે છે. કોઈ કર્મની સિદ્ધિમાં આનન્દથી ઉત્કુહ્લ થતા નથી, અથવા અસિદ્ધિમાં દુઃખાગ્રસ્ત થતા નથી. સર્વ અવસ્થાઓમાં અચલ રહી, દુઃખમાત્રથી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાંથી મન કાઢી નાખી, આત્મા-રામ થઈ વિચરી શકે છે. સ્વવશીકૃત મન તથા ઇન્દ્રિયદ્વારા રાગદ્વેષ રહિત થઈ કાર્યનું અનુષ્ઠાન તેઓ કરે છે, તેથી હર્ષ-વળાત તેમના અંતઃકરણમાં શાન્તિ વિરાજે છે; અને નિર્સ્પૃહ, નિર્મળ તથા નિરહંકાર હોવાથી તેઓનો ચિત્તપ્રસાદ કદી ઘટતો નથી.

જપી જાતના વિધિનિયેધની હલ જહાર હોવા છતાં, શાની પુરુષોનાં કર્મો સદા નિર્દોષ તથા પાપશૂન્ય જ હોય છે. ઇન્દ્રિય-શી ઇન્દ્રિયાદ્વારા પ્રેરિત થઈને ક્યારેક ક્યારેક તેઓ લોક-

બુદ્ધિને ન સમજાય તેવાં કાર્યો કરી નાંખે છે, પણ આપાત દૃષ્ટિએ દોષયુક્ત માલૂમ પડવા છતાં, એવાં કર્મોનું ક્ષણ જોવાથી સમજમાં આવે છે, કે તે નિર્દોષ બુદ્ધિથી તથા કોઈ ખાસ કહ્યાણુને માટે જ કરવામાં આવેલાં હોય છે. ચવિત્ર હૃદયના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો લોક હિતાર્થે અથવા લોક શિક્ષાર્થે અનેક માણસોના પ્રાણનો નાશ કરવા છતાં પાપલિપ્ત થતા નથી, કારણ ભગવદ્ ઇચ્છાને આધીન રહી યત્રવત્ પરિચાલિત થઈને કર્મ કરનારા પુરુષો ‘જહં કર્તા’ એવા ઘોઘ વિનાના હોવાથી કૃતકર્મને માટે જવાબદાર રહેના નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

યસ્ય માહંકૃતો માયો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હસ્યપિ સ હમો લોકાણામહમિતિ ન નિચયતે ॥

(ગીતા અ ૧૮ શ્લોક ૧૭)

એક ખીલ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ભકત સમઘર્ષી હોય છે એ ખરું, પણ તેનો અર્થ એવો નથી, કે તે ચોર તથા ‘લાંપટની’ પણ સાધુ પુરુષની માફક પૂજા કરે છે, અરે! પૂજા કરે છે ખરા, પણ પુખ્ત વડે નહિ કિન્તુ સારી રીતે ડંડા વડે. ‘એવો દેવ તેવી પૂજા’ “શઠ પ્રતિ ભૂત કુર્વાત્” એ નીતિનું તેઓ ઉલ્લંઘન કરતા નથી પરંતુ તેઓ લોક-શિક્ષા તરફ જ્યાં ત્યાં રાખ્યા વિના આત્મારાગ થઈને ઉન્મત્ત-વત્, વિચારવત્ કે બાલકવત્ વિચરણ કરે છે તે વિજ્ઞાનીનો જ્યવહાર સાધારણ નીતિની વિરૂદ્ધ હોઈ શકે છે, પણ તેનો દોષ તેને લાગતો નથી, અને તેઓ નીતિવાન પુરુષોથી કોઈ અંશમાં ન્યૂન પણ નથી. તેઓ ઇચ્છા માય તો વાધને પણ

આલિંગન કરી શકે છે, (દૃષ્ટાંત જુદાંદેવનું જીવન ચરિત્ર) અથવા ચોરલંપટની સાધુ પુરુષને ઉચિત રીતે પૂત પણ કરી શકે છે. (પાબ્દારી જાળાનું જીવન ચરિત્ર.) પરંતુ જો સમાજ તેમનું અનુકરણ કરવા જાય તો સામાજિક નીતિવ્યવસ્થા સ્થાન બ્રહ્મ થઈ જાય, અને અનાથાર તથા અનીતિની માત્રા જોટલી બધી વધી જાય, કે સાંસારિક લોકોનું જીવન અતિ દુઃખમય બને માટેજ મહાજનો જેન ગત્ત રસ વગ્યા હોવા છતાં મહાજન મહાજનના આચરણમાં ભેદ પડે છે. જે જેવા આદર્શને અહણ કરી જીવન ગાળવા છૂટે છે, તેણે તેવા આદર્શના ઉચ્ચતમ શિખર પર સ્થિત વ્યક્તિનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, અને તોજ શ્રેય લાભ થાય છે. ગાહસ્થ અને સંન્યાસ જીવનમાં અનેક પ્રસેદ જી બન્નેનું ગમ્યસ્થાન અંતમાં એક હોવા છતાં તેઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ મુખ ગાહસ્થ એક બીજાથી અત્યંત દૂર છે.

આ ખ્યાલ વિચારી જ્યાથી ભારતવર્ષના ગૃહસ્થ જીવનમાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય સંબંધી આટલી બધી ગડબડ જોવામાં આવે છે. અન્ન ધર્માચાર્યો ત્યાગીનો ધર્મ ગૃહસ્થને ઉપદેશનાં જરાપણ અચકાતા નથી. ગૃહસ્થાશ્રમીઓને અતિઆશ્રમીઓના જીવનનો આદર્શ જતાવીને તેઓ સામાજિક જીવનમાં ઉદ્બળજતાની સૃષ્ટિ રચે છે જેનું ચિત્ત સંસારના સુખલોગમાં હોય છે, તે અનેકવાર એ વિષયોના અનિત્યત્વનો સંદેશો સાંભળતાં છતાં, અનેક પ્રકારના દુઃખલોગ લોગવતાં છતાં, તેને છોડી શકતો નથી. એવા માણસ પામે શુકદેવ, સનત્સનાતન, નારદાદિના જીવન આદર્શની વાનો કરવી એ

નરી મૂર્ખતા સિવાય બીજું કંઈ નથી; તેમને તો વ્યાસ, વસિષ્ઠ, જનક, યુધિષ્ઠિરાદિના જીવન આદર્શનોજ ઉપદેશ કરવો જોઈએ આ બધું તેઓ સમજી શકશે અને તે દ્વારા તેમનું યથાર્થ કલ્યાણ પણ થશે. શુકદેવાદિ અને વ્યાસવસિષ્ઠાદિ એક સરખી રીતે મહાજન પદવીને લાયક છે એમાં સંદેહ નથી, પણ એક સંન્યાસી વા ત્યાગી ચતુર્થાશ્રમીના આદર્શ છે, જ્યારે બીજા ગૃહસ્થોને માટે આદર્શરૂપ છે એટલા માટે એ બધા મહાજન હોવા છતાં, જે વ્યક્તિ જે આદર્શ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગઠન કરવા ચાહે, તેણે તે જાતના આદર્શનો જે મહાજનના જીવનમાં શ્રેષ્ઠતમ પ્રકાશ થયો હોય એવા સત્ અને વિદ્યુત્ પુરુષનું અનુકરણ કરવું જોઈએ 'જંને જં પથે તેજ તેને દેવું,' એમ સમકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા. આ કથનમાં અતિ ગૂઢ સત્ય સમાયેલું છે, અને તે ભારતવર્ષના ઋષિ મુનિઓનો શ્રેષ્ઠ આવિષ્કાર છે તેની વિસ્મૃતિ થવાથી જ આપણા ધાર્મિક તથા નૈતિક જીવનમાં અવ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે

ચતુર્થાશ્રમીઓ માફક સત્ય, નીતિ, ક્ષમા, દયા આદિ ગુણો ગૃહસ્થાશ્રમીઓને અનુકરણ કરવા લાયક હોવા છતાં તેની માત્રાનું ન્યૂનાધિક્ય હોય છે એક સંન્યાસીને કાંઈ દુષ્ટ પુરુષ ફરી ફરી ઉત્પીડિત કરે તોપણ તે તેને ક્ષમા કરશે, કારણ એ તેનો ધર્મ છે, પણ જો એક ગૃહસ્થ તેમ કરે તો તે ઠીક નથી કેમપણ જાતના વિદ્રેષ વિના ઉપર જણાવેલ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિવાળા પ્રાંત ભાઈને અને તો ઉત્તમ રીતે સમજાવી અથવા કુકાડો મારી જરા ડરાવી સીધા રસ્તા પર લાવવાની

કેશીય કરવી અને જો તેમ ન માને તો કઠોર શિક્ષા કરીને પણ તેને ઠેકાણે લાવનાં અચકાવું નહિ. આવા લાવથી આચ-ગ્ય કરવાથી જ્ઞાનીને પાપ સ્પર્શી શકતું નથી, એમ શાસ્ત્રો પણ સાક્ષી પૂરે છે. ‘એક ગાલપર ચપડાક પડે તો બીજો ધરવો’ (મહાત્મા કાર્મસ્ટનું શિક્ષણ) એ સંન્યાસીને માટે પ્રશંસાજનક નીતિસૂત્ર છે, પરંતુ ગૃહસ્થીએ તેનું અનુકરણ ન કરવું, નહિ તો તેને હુએશાં ચપડાકો જ ખાવી પડશે. નીતિનું પુરુષો કહે છે, કે શઠની સાથે શઠતા—સામ, દામ, દંડ, ભેદ આદિનો વ્યવહાર જરૂર કરવો જોઈએ; અને ધર્મ પણ એજ ઉપદેશ આપે છે.

વિજ્ઞ વ્યક્તિએ દેશ, કાળ, અવસ્થા પ્રત્યે લક્ષ્ય ગ્રાપીને આસક્તિશૂન્ય તથા નિશ્ચલ ચિત્તે આચરણ કરવું જોઈએ. સામાજિક પ્રથા, નીતિ નિયમ સદા પરિવર્તનશીલ છે, માટે જ્ઞાની તે કોઈમાં આસક્ત થતો નથી, કિન્તુ અસત્, અન્યાયકર પ્રથાઓના સંશોધન માટે લોકનિન્દાથી ડર્યા વિના સ્વયં ઉત્તમ આચરણપૂર્વક જનસમાજને ઉપદેશ આપે છે.

આચરણ સંબંધી વિચાર કરતાં બે વિષયો તરફ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ:—(૧) ઉદ્દેશ્ય. (૨) પ્રયોગ અથવા બાહ્યિક આચરણ જે કે ઉદ્દેશ્ય જ પ્રધાનપણે વિચાર્ય છે, અને તેનો વિચાર કરવાથી જ નિશ્ચય પર આવી શકાય છે, પણ સાધાગ્ય બુદ્ધિનાં માણસો એ સમજી શકતાં નથી, માટે ઉદ્દેશ્ય અને આચરણ એ બંને તરફ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

જ્ઞાની પુરુષોનાં સર્વ આચરણોના મૂલમાં સમાજના ઉત્કર્ષ સાધનરૂપ ઉદ્દેશ્ય રહેલો હોય છે; લોકોનું ઇહલોકિક

તથા પારલૌકિક કંઠ્યાણુ સાંધન એજ તેમના જીવનને મૂળ-
મંત્ર બને છે. આવા જ્ઞાની પુરુષો પાપના જંદલામાં પાપ
કરતા નથી, પણ વિદ્રેષ ભાવ શૂન્ય થઈ, પાપના દામન માટે
યથાકર્તવ્ય વર્તતાં જરા પણ કરતા નથી. આથી જ ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ અભુતને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે:-

તત્કાલ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુષ્વ ચ ।

મદ્યવિત મનોબુદ્ધિ મર્મવૈષ્ણવ સંગ્રામ ॥

“તે માટે સર્વ કાળ તું મારું સ્મરણ કરતો રહે અને
યુદ્ધ કર. મારામાં મનબુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી નિઃસંશય તું
મને જ પામીશ. અને આવી રીતે જો તું તારાં કર્તવ્યો
બાળવીશ, તો અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા છુચઃ, હું
તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, એ વિષે તું બેધકક
રહે ”

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

પાંચમું પ્રકરણ.

૧ *ઉપાખ્યાનો તથા લક્તચરિત્રો

ૐૐૐ

હોલાહોલીનું ઉપાખ્યાન

(અતિસ્નેહ હાનિકારક છે)

એક વનમાં હોલો અને હોલી રહેતાં હતાં આ બેડું
અરુપરસ ગાઢ પ્રીતિવાળું હતું. જન્મેની એકમાં હોવાથી
તેઓ સાથેજ ઉડતાં, સાથેજ ફરતાં, અને સાથેજ ચારે ચ-
રતાં, જાણે જન્મેનો જીવજ એક હોલી જે જે વસ્તુ માગતી
તે ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠીને પ્રેમાધીન હોલો પૂરી પાડતો
થોડા સમય પછી હોલીને ગર્ભ રહ્યો અને તેણે માળામાં
ધંડાં મૂક્યાં; યથા સમયે તેમાંથી જન્મ્યાં નીકળ્યાં હોલા હો-
લીએ અતિ સાવધાનતાથી પ્રેમપૂર્વક જન્મ્યાઓનું પોપણુ ક
રવા માંડ્યું. તેમનો મધુર કલરવ સાંભળી જન્મે જૂઠા આનંદ

* યજ્ઞ સંક્રમણે લીધે અહીં ઘણાં થોડાં ઉપાખ્યાનો
તથા લક્તચરિત્રો આપી શક્યાં છે. વિશેષ માટે ભાગવત, મહા-
ભારત, મુગ્ધીમ મહાત્માઓ તથાકલ્યાણનો સંત અક-જેવા મંથો
જોવા.

પામતાં બચ્ચાઓ માટે ખૂબ દૂર જઈ તેઓ અતિ સ્વાદિષ્ઠ ખોરાક લાવતા અને વહાલથી તેમને ખવડાવતા.

એક દિવસ એવું બન્યું, કે તે બન્ને પક્ષીઓ ચારા માટે વનમા ગયા, એટલામા એક પારધિ ત્યા આવી ચડ્યો, અને બચ્ચાઓને ઉડતાં ફીકા, એટલે જાગ પાથરી તેમને પકડી લીધાં થોડા વખત થયો ત્યા તો હોલી ચારો લઈને ત્યા આવી પહોચી અને પોતાનાં બચ્ચાઓને જાળમા સપડાયેલા તથા ચીસો પાડતા જોઈને અત્યંત દુઃખ પામી અને રડતી રડતી બચ્ચાઓ તરફ દોડી. અતિ મ્નેહથી ગાંડી બનેલી તે હોલી બચ્ચાઓને જાળમા સપડાયેલા જોતા છતાં પોતે પણ તેમાં પડી અને બધાણી. ત્યાર પછી હોલો પણ ત્યા આવ્યો. પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય બચ્ચાં અને પતિવ્રતા સ્ત્રીને જાળમા ફસાયેલા જોઈને તે હોલો વિવાચ કરવા લાગ્યો કે, “અરેરે ! મારો સર્વ નાશ થયો, મારૂં પુણ્ય પરવાર્યું, હું પાપી છું મારી તૃપ્તિઓ તૃપ્ત થઈ નથી, મારા મનો રથો પૂર્ણ થયા નથી, ત્યાતો હાયહાય મારૂં ઘર લાગી પડ્યું, મારૂં જીવન કડવું ઝેર થઈ ગયું હવે આ સ્મશાન જેવા ઘરમા રહી હું શું કરું ? મારે જીવવું નથી.”

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો કરતો તે હોલો દુઃખથી મૂઠળ બની જાળમા ફસાઈ પડ્યો, અને મૃત્યુરૂપી પારધિને અધીન થયો.

જે સચળ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કુટુંબમાં અતિ આસક્ત થઈ, વિવેકબુદ્ધિશૂન્ય બની, માત્ર કુટુંબાર્તુ લરણ

પોપણ કરવામાંજ રચ્યોપચ્યો રહે છે, તે આ હોલાની પેઠે દુઃખી થાય છે.

य प्राप्य मानुष लोक मुक्तिद्वार मण्डपम् ।

गृहेषु खण्डे तमस्त तमारुह्युत विदुः ॥

પિંગલા ઉપાખ્યાન

(લોગેચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી શાંતિ મળે)

માતા હિ પરમ દુઃખ નેરાદય પરમ સુખમ્ ॥ ’

પુરાકાલમાં વિદેહ નગરમાં પિંગલા નામની એક વેશ્યા જોતી હતી એક ગતે તે વેશ્યા પુરુષોને મોહ જાળમાં ફસાવવા માટે શૂગાર સજ્જ પોતાના ગારણામાં બેઠી.

ધનાઢય લોકોને રસ્તેથી પસાર થતા જોઈ તે એકી ઈચ્છા કરતી કે, “ અહા ! આ લોકો મારા મોહમાં ફસાઈ મને અઢળક ધન આપે તો કેવું સારું ! ”

પણ કોઈએ તેના સાચું સુદ્ધા જોયું નહિ મધરાત થઈ તોપણ જ્યારે તના ફદામાં કોઈ ફસાઈ નહિ, ત્યારે તે જાહુ પિત્ત થઈ ગઈ અને વ્યથાને લઈને ઘડીમાં ઘરની આદર તો ઘડીમાં ઘરની જહાર નીકળના લાગી

આમ તદ્દન નિરાશ થવાથી તેની ઉઘ ઉડી ગઈ અને છેવટે તેનામાં સુખ આપનાર નિર્વેદ ઉત્પન્ન થયો અને પોતાના ધધાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી ને બોવા લાગી —

‘અરેરે ! હું કેવી અવિવેકી ! મારા અચળ મનને અધીન ધાની હું કેવી દુઃખ પામું છું ! સત્ય આનન્દ આપ નાગ ઇશ્વરનો ત્યાગ કરી હલકા પુરુષો પામેથી હું ધન અને સુખની આશા રાખું છું ! પુરુષનું શરીર માત્ર હાડગિંજર છે અને તેમાં વિદ્યા તથા મૂલ્ય ભરેલાં છે તેઓને મારા જેવી મૂર્ખા સિવાય બીજા કોણ મેવે ? માટે હવેથી હું ઇશ્વરને જ મારા પ્રિયતમ માની તેની જ સેવા કરીશ સર્વ આશાનો ત્યાગ કરી ધર્મને રસ્તે ચાલી જે કંઈ મળશે તે દ્વારા મારી આશુવિકા ચલાવીશ અને આત્મારામની માથે જ વિહાર કરીશ.

કુમારી કે કલ્પ

(ભક્તિલાભને માટે એકાન્ત સેવનની આવશ્યકતા)

વાસે વદ્ધર્ના વલ્લ્લો ભવેદાર્તા દ્વયોરપિ ।

एक एव चरे सत्समाकुमार्या इव ककण ॥

કોઈએક ગામમાં એક ગરીબ ગૃહસ્થને કુમારી કન્યા હતી. એક વખત તેના માતાપિતા કોઈ કારણસર બહારગામ ગયેલા, તેવામાં તેનું માથું કરવાને માટે કેટલાક માણસો પરોણા તરીકે આવ્યા હોગ જોગે ધરમા ચોખ્ખા હતા નહિ, તેથી તેમની સરખા સારી રીતે થાય એટલા માટે એકાતમાં બેસી તે કન્યા શાળ ખાડવા લાગી. ખાડતી વખતે પોતાના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓનો બહુ જ ખળસાટ થવા લાગ્યો, તેને લાગ્યું કે પોતે થાગ ખાડે છે એ વાત પરોણાઓ બાણી

તય તે ઠીક નહિ, કારણ તેથી તેનાં માળાપની નગગી હાલન તેઓના બલુવામાં આવી બંધ. આમ વિચાર કરી તે બુદ્ધિ-શાળી કન્યાએ દરેક હાથમાં બળે ચૂડીઓ રાખી બીજી બાજી કાઢી નાખી. ફરી ખાંડવાનું શરૂ કર્યું તો બળે ચૂડીઓ પણ અવાજ કરવા લાગી, તેથી દરેક હાથમાં માત્ર એક એક ચૂડી રહેવા હમ તેણે કમોઢ ખાંડી આગ કરવાથી ચૂડીનો અવાજ બંધ થયો અને તેનું કામ સહેલાઈથી પૂરું થયું.

આ ઉપરથી શીખવાનું કે ઘણાંઓ એકસાથે રહે તો કલક થાય છે; અને જે જણા સાથે રહે તો ગપાટામાં વળત બંધ છે, માટે ભકતોએ કુમારી કન્યાના કંકણ પેઠે એકલાજ રહેવું

રંકા અને બંકા

(ત્રીજા વૈરાગ્ય અને નિષ્કામ ભક્તિ.)

રંકા અને તેની સ્ત્રી બંકા પઢરપુર શહેરમાં રહેતા હતાં. તેઓ નીચ બલિનાં, અશિક્ષિત અને અતિ દરિદ્ર હોવાથી બધાં તેમના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ બેતાં, પણ આ બંનેમાં ત્રીજા વૈરાગ્ય અને નિષ્કામ ભક્તિ હોવાથી ભગવાન તેમના પર પ્રસન્ન હતા. જગલમાંથી રોજ સૂકાં લાકડાંનો ભારો લાવી, તેના વેચાણથી જે કંઈ મળે તે વડે ધણીધણીઆણી શાંતિમાં પોતાનું જીવન ગાળતાં. પેટનું ભાડું ચુકવ્યા પછી બાકીનો બધો વળત તેઓ ઈશ્વર સ્મરણમાંજ ગાળતાં

પંદરપુરમાં તે વળતે નામદેવ નામના એક સિદ્ધ મહાપુરુષ રહેતા હતા. રંકા અને ણંકાની દુઃખી અવસ્થા જોઈ તેમના હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેથી તેમણે એક દિવસ આ દુખીઆંનાં દુઃખ દૂર કરવા ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. દૈવીવાણી દ્વારા ભગવાને તેમને કહ્યું, “નામદેવ ! રંકા અને ણંકા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાં છે, તેઓ ધન લેશે નહિ તારે જોવું હોય તો જે જંગલમાં તેઓ લાકડાં કાપવા જાય છે ત્યાં કાલે જઈને ખાત્રી કરજે.”

ખીજે દિવસે ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર નામદેવે તે પ્રમાણે કયું. ભગવાને નામદેવ જીવે તેમ કેટલીક સોનામહોરો તે જંગલની અંદર થઈને જતા રસ્તા વચ્ચેવચ્ચ મૂકી. થોડા વખત પછી રંકા અને ણંકા લાકડાં કાપવા માટે તે રસ્તેથી નીકળ્યાં, રંકા આગળ અને ણંકા પાછળ. રસ્તામાં પડેલી મહોરો જોઈ રંકા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “ણંકા મારી પાછળ આવે છે, તે જો કહી સોનામહોરો જોઈને લલચાશે તો ભઠિતમા ભારે વિદ્ધ આવી પડશે.” આવી ધીકથી થોડી ધૂળ લઈ તેણે એ સોનામહોરોને ઢાંકી લીધી. એટલામાં તો ણંકા આવી પહોંચી તેણે પતિને પૂછ્યું કે, “હાથમાં ધૂળનો ખોખો ભરી તમે શું કરતા હતા ?”

રંકાએ બધી હકીકત તેને કહી બતાવી. આ વાત સાંભળી પરમ વૈરાગ્યવતી ણંકા ખડખડ હસવા લાગી અને બોલી:—“સોનામહોર અને ધૂળમાં શો ફરક છે ? માટી વડે માટી ઢાંકવાની તકલીફ આ માટે લીધી ?”

પોતાની સ્ત્રીના આવા શબ્દો સાંભળી રંકાને ઘણું આનંદ થયો અને તે કહેવા લાગ્યો કે, “તારા વૈરાગ્ય પાસે મારો વૈરાગ્ય કાંઈ હિસાબમાં નથી”

નામદેવને આ જોઈ ઘણું આશ્ચર્ય થયું, અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, “પ્રભુ! જેના ઉપર તમારી કૃપાદૃષ્ટિ હોય છે, તે લોકો ત્રિલોક્યના ઐશ્વર્યથી પણ લલચ્યાતા નથી. તમારા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની તેમને ધમ્મ જ હોતી નથી. જેણે એક વળત અમૃત આપ્યું છે તે કદિ ગોળ ખાવાની ધમ્મ કરે?”

વિશેષ ખાત્રી કરાવવા ભગવાને સૂકાં લાકડાંનો એક ભારો રસ્તામાં મૂક્યો, એવી ધમ્મથી કે રંકા તથા બંકાને લાકડાં કાપવાની તરદી ન પડે પણ એ લાકડાં કોઈ બીજાએ કાપીને ત્યાં રાખી મૂક્યાં હશે, એમ સમજી તે બેમાંથી કોઈ ધમ્મે તેને હાથ સુકાં ન અડાડ્યો નજીકમાં સૂકા લાકડા નહિ મળવાથી તેઓ તે દિવસે ભારા વિના જ ઘેર ગયાં, અને મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે, “અહો! એ સોનાની મુદ્રાના દર્શન માત્રથી આજ ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. જો એ મુદ્રાઓ લીધી હોત તો કાલુ બાણે કેવી આકૃત આવી પડત!”

પણ ભગવાન આવો વૈરાગ્ય અને આવી પ્રેમભક્તિ જોઈને સ્થિર કેમ રહી શકે? તેમણે પ્રસન્ન થઈ બંનેને દર્શન આપ્યાં

હરિદાસ

(વિપત્તિમાં પણ આડગ શ્રદ્ધા અને અપૂર્વ દાગા)

ગંગાજાના પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન કુટુંબમાં હરિદાસનો જન્મ થયો હતો. તેમનું મૂળ મુસલમાની નામ કોઈ જાણતું નથી. નાની ઉંમરમાંથી જ હરિનામગીર્તન સાંભળતાં તેઓ. એકદમ આનન્દમાં આવી જતા માતાપિતા તેમને ઘણીવાર સમજાવતાં, પણ તેઓ હરિકીર્તન પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ તજી શક્યા નહિ. ઉંમર મોટી થઈ તોપણ તેમને સ્વભાવ બદલાયો નહિ, તેથી તેમનાં માળાપે શુદ્ધે થઈ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા તેઓ ગામની બહાર જંગલમાં જઈ એક શુદ્ધામાં રહેવા લાગ્યા. આ વાતની ખબર પડતાં તે ગામના મુસલમાનો તેમની પાછળ પડ્યા, અને અનેક રીતે તેમને હેંગન કરવા લાગ્યા, પણ હરિદાસની પ્રભુશ્રદ્ધાના તો દિવને દિવસે વધારો થવા લાગ્યો. તે ગામના જમીનદારને ઉશ્કેરીને તે લોકોએ હરિદાસને ફસાવવા માટે રાત્રી સમયે એક મુંદર વેશ્યાને મોકલી હરિદાસની પાસે જઈ તે વેશ્યા અનેક પ્રકારના હાવભાવ કરવા લાગી અને તેની સાથે વાતચીત કરવા માટે મહેનત કરવા લાગી હરિદાસે કંઈ કે, “જાણ! જરા ખમો મારા નિયમ પ્રમાણે જપ પૂરો કર્યા પછી હું તમારી સાથે વાતચીત કરીશ.” તે સમયમાં દર રાત્રે તેઓ ઇષ્ટ મંત્રનો ત્રણ લાખ વાર જપ કરતા, જેવી જપ પૂરો થાય ત્યાર પહેલાં તો સવાર પડી ગઈ અને વેશ્યા ઉદાસ ચિત્તે ત્યાંથી પાછી ગઈ. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી ત્રણ રાત જપ. ત્રીજી રાતે હરિદાસ પ્રભુનામ જપનાં

તાં જોરથી ‘હરિ હરિ’ એવો શબ્દોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. વેશ્યા પણ અજાણ્યે સાથે સાથે હરિનામ જોલવા લાગી. તેના ચિત્તપર જળારી અસર થઈ અને તે વિચારવા લાગી કે, “અરે ! દુષ્ટ વાસના પૂરી કરવા મારી પામે હ. પુરુષો આવે છે, પણ આને તો એ વાતનો ખ્યાલ નથી. અહા ! હરિનામમાં કેટલો જાણે રસ હશે, કે જા આ ભકતનું ચિત્ત આઠે પ્રહર લાગી રહે છે.”

આવા વિચારોથી તે વેશ્યાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું, હરિદાસના ચરણમાં પડી તેણે પોતાના અપરાધની માગી. હરિદાસે પ્રસન્ન થઈ તેને મંત્રત્રીક્ષા આપીને દેશ આપ્યો કે, “અત્યાર સુધીનાં પાપકર્મોની તારી કમા-કોઈ સારા કાર્યમાં વાપરી નાખ, અને જાણીનું જીવતર ભજનમાં ગાજ. એમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.”

આ શુકિતમાં પાછા પડવાથી મુસલમાનો તે ગામના કી પાસે ગયા અને હરિદાસે મુસલમાન હોવા છતાં હિન્દુ નો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તેને શિક્ષા થવી જોઈએ એવી યાદ કરવા લાગ્યા. તે ધર્માધ કાઝીએ હરિદાસને પકડી વમાં પૂર્યા, પરંતુ જેલમાં પણ તેની તેજ ધૂન ! ત્યાર પછી કીએ કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવા તેને પોતાની સમક્ષ લાવ્યા અને મુસલમાન હોવા છતાં કાફરનો ધર્મ શા કાળે કાળે છે ? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના જવાબમાં હરિ ને કહ્યું કે, “ઈશ્વર એક, અજાંડ અને અવ્યય છે, હિન્દુ ન મુસલમાનના ઈશ્વર અલગ અલગ નથી. જૂદે જૂદે

નામે મનુષ્યો તેને જ બોલાવે છે. લગવાન કૃપા કરી જેને જેવી પ્રેરણા કરે છે, તે પ્રમાણે તે કાર્ય કરે છે. હિન્દુ હોવા છતાં ઘણા મુસલમાન ચાચ છે તેમ હું મુસલમાન છતાં હિન્દુ થયો તેમાં શું ખગડી ગયું ?”

હરિદાસનો જવાબ સાંભળી કાઝીને સતોષ થયો, પણ બીજા ધર્માધ મુસલમાનોને શાંત પાડવા તેણે તેમને સજા કરી, કે ‘ખાવીશ જૂની જૂની ખજારોમાં લઈ જઈ તેમને ફટકા મારવા.

હુકમ પ્રમાણે દરેક ખજારમાં લઈ જઈ સીપાઇઓ તેમને ફટકા મારવા લાગ્યા આવા સખત મારથી તેમના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તથા આંખે શરીરે ગાસના લોથા લગડવા લાગ્યા, પણ હરિદાસે હરિનામ છોડ્યું નહિ. તેમના આવા હાલ જોઈ લોકોને બહુ લાગી આવ્યું. હરિદાસ છેવટે બેહોશ થઈ જમીન પર પડ્યા અને તેમને મરી ગયેલા ધારી સીપાઇઓએ નદીમાં નાખી દીધા થોડીવાર પાણીમાં રહ્યા પછી હરિદાસને લાન આવ્યું, અને નદીમાંથી બહાર નીકળી તેઓ ફરી કાઝી પાસે ગયા. તેને જોઈ કાઝીને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું, અને એ ખરેખર મહા પુરુષ છે એમ જાણી કાઝીએ તેમની માણી માગી, પણ હરિદાસે તો તેને કહ્યું કે, “મે તો પહેલેથી જ તમારે માટે પ્રભુ પાસે માણી માગી લીધી છે, કારણ તમારા અજ્ઞાનને લીધે જ તમે આ કામ કર્યું હતું.”

ત્યાર પછી હરિદાસ નવદીપમા જઈ લગવાન ચેત-

ન્યને મળ્યા અને તેમની સાથે લાંબા વખત સુધી રહ્યા.
છેવટે જગન્નાથપુરી જઈ તેમણે સમાધિમા ત્યાજ દેહ છોડ્યો.

તિરૂપ્પન આલવાર

(ખરે ભક્ત ભગવાન સ્વરૂપ છે.)

દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમા ઉરાઉ ગામમા તિરૂપ્પન આલ
વારનો જન્મ થયો હતો તેઓ જીને ચક્રા હતા, પણ
સર્વદા બીન લાઇ પ્રભુ કીર્તન કર્યા કરતા કેટલીક વાર તો
એના ઉડા ભાવમા નિમગ્ન થઈ જતા, કે બીજી બધુ જ્ઞાન
ભૂલી જતા એક દિવસ એની અવસ્થામા શ્રી રગનાથસ્વામીને
મદિરે જવાના રસ્તાની સામે, કાવેરી નદીના કાંઠા પર
તેઓ બેઠા હતા, એટલામા તે મદિરનો મુનિ નામનો પૂજારી
મૂર્તિની પૂજા માટે તે નદીમાથી પાણી ભરી પાછો જવા
લાગ્યો. તિરૂપ્પનને રસ્તામા બેઠેલા જોઈ તેણે તેમને ધણી
વાર હઠી જવાને કહ્યું, પણ તેઓ તો ભાવમગ્ન હતા, એટલે
તેમના સાલજવામા કંઈ આવ્યું નહિ તેમને જાગૃત કરવા
પૂજારીએ એક મોટો પથરો ઉપાડી તેમના પર ફેંક્યો આ
ધા વાગવાથી તેમને થોડું જ્ઞાન આવ્યું, અને પૂજારી પાસે
માણી માગી ધીરે ધીરે તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા મદિરમા
આવીને પૂજારી જુરે તો ખારણા અદરથી બધા કોઈ
અદર હશે એમ ધારી પૂજારી ખારણ ઉધડાવના જોરથી
પોકારવા લાગ્યો મદિરના બધા પૂજારી એકઠા થયા પણ
ખારણ ઉધડ્યું નહિ પ્રભુને સ્નાન કરાવનાનો વખત પણ

જમા લાગ્યો; હવે મુનિને લાગ્યું કે તેના કોઈ મહાન અપરાધને લીધે ભગવાન તેના પર ગુસ્સે થયા છે. તે રોતાં રોતાં કહેવા લાગ્યો, “પ્રભુ ! મારા કયા અપરાધ માટે આપ ક્રોધે ભરાયા છો ? મને મારા ગુન્હાની ક્ષમા આપો.”

લાંબા વખત સુધી તેણે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેના સાંભળવામાં એવી વાણી આવી કે, “મુનિ ! આજ તેં મને પથરા વડે માર્યો છે, માટે હું તને મારી પાસે આવવા દઇશ નહિ.”

મુનિએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“પ્રભુ ! મેં વળી આગને પથરો ક્યારે માર્યો ? મને તો કંઈ યાદ આવતું નથી.”

પ્રભુએ જવાબ આપ્યો:—“કાવેરી નદીને કાંઠે જે મહા-પુરુષ ધ્યાનમાં બેઠા હતા, તે મારી બીજી મૂર્તિ રૂપ છે. તેં તેમને પથરો માર્યો તે મને જ. લાગ્યો છે. જો તું તેને ખાંધે ચડાવી સાત વખત મારા મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરીશ, તોજ હું તને માફ કરીશ.”

આવી વાણી સાંભળી મુનિ એકદમ કાવેરી નદી તરફ દોડ્યો, અને તિરૂપ્પનને જોઈ ભકિતનમ્ર ભાવે તેની તરફ જવા લાગ્યો; પણ તિરૂપ્પન તો તેને જોઈ દૂર નાસવા લાગ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “હું હીન ચંડાળ જાતિનો છું, મારા અપરાધ માટે ફરી મારવો હોય તો દૂર રહી પથરા વડે મારો, આપ પવિત્ર છો, તેથી મને અડશે નહિ.”

પરંતુ જોટલામાં તો મુનિએ જઈ તેમના પગ પકડી ચરણમાં માથું નમાવ્યું, અને તેમને ખાંધ પર બેસાડી

મંદિરે જઈ સાતવાર પ્રદક્ષિણા કરી. ત્યાર પછી મંદિરનાં દ્વાર આપોઆપ ઉઘડી ગયાં ! તિરૂપ્પન આલવારને સર્વકોઈ ભગવાનની ધીરજ મૂર્તિ સમજી વંદન કરવા લાગ્યા, અને તે દિવસથી તેઓ મુનિવાહન નામથી પ્રખ્યાત થયા.

મહાત્મા આવિસ-કરણી

મહાત્મા આવિસ, કરણ નામના દેશમાં નિવાસ કરતા હતા, તેથી તેનું નામ આવિસકરણી પડ્યું હતું. તેમને એકાંત-વાસ ઘણો પ્રિય હતો, તેથી તેઓ લોકોના સહવાસથી દૂર રહેતા. તેમનાં કુટુંબીજનોમાં ફક્ત એકલાં તેમનાં માતૃશ્રી જીવતાં હતાં, અને તે આંખે આંધળાં હતાં.

આવિસકરણી ઉંટ ચરાવવાનો ધંધો કરીને પોતાનું તથા માતાનું ભરણપોષણ કરતા. હજારત મહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબની સાથે તેમનો લેટો થયો ન હતો, પણ બંને વચ્ચે સમાનતા હોવાથી એકબીજાને અસ્પર્શ ઘણી પ્રીતિ હતી.

જ્યારે પયગમ્બર સાહેબને પરલોક જવાનો વખત થયો, ત્યારે તેમના શિષ્યોએ પૂછ્યું કે:—“આપનાં પવિત્ર વૈરાગ્ય વસ્ત્રોનો અધિકારી કોણ થયે ?”

પયગમ્બર સાહેબે એ વસ્ત્રો આવિસકરણીને આપવાનું કહ્યું.

હજારત મહમ્મદ સાહેબના પરલોકગમન પછી ઉમ્મર અને અલી આવિસકરણીને શોધવા નીકળ્યા. કુદ્દા શહેરમાં

આવી, નમાઝ વળતે તેમણે લોકોને પૂછ્યું:—“તમે કોઈ કરણના રહેવાશી છો ? અને જો કોઈ હો, તો મહાત્મા આવિસકરણી વિષે કંઈ હકીકત જાણો છો ?”

તેમાંથી એક જે જણાવે જવાબ આપ્યો કે, “હા, અમે કરણના રહેવાશી છીએ, અમે જાધા તેને ગાડો ગણીએ છીએ, તે સરણના રણમાં ઉંટ ચરાવેનો હશે.”

આ સાંભળી ઉમ્મર તથા અક્લી ત્યાથી ચાલી નીકળ્યા, અને સરણના જંગલમાં પહોંચ્યા ત્યાં જઈને જોયું તો આવિસ નમાઝ પઢતા હતા નમાઝ પૂરી થયા પછી તેમને જોઈ મહાત્માએ નમન કર્યું. ઉમ્મર અને અક્લીએ પણ સામું નમન કરી તેમનું નામ પૂછ્યું તેમણે કહ્યું કે, “મારું નામ અબ્દુલ્લે એટલે પરમાત્માનો શુભામ છે”

ઉમ્મરે કહ્યું, ‘આપનું’ ખરું નામ જણાવો, કારણ પરમેશ્વરના શુભામ તો આપણે જાણી છીએ”

ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે મારું નામ આવિસ છે

ઉમ્મરે કહ્યું:—‘તો કૃપા કરીને આપનો જન્મણો હાથ જતાવશે ?’

તેમનો હાથ જોતાં પયગમ્બર સાહેબે કહેલા જાધા ચિહ્નો જોનારા આવ્યા એટલે તરત જ તે હાથને ચૂમી ઉમ્મરે કહ્યું કે, “મહાત્મા ! પયગમ્બર મહુમ્મદ સાહેબે આપને સલામ કહાવી છે, તથા પોતાના આ વૈરાગ્ય વસ્ત્રો આપને મોકલાવ્યા છે, તેમજ પોતાના સમ્રદાયને આશિષ આપવા આપને આગ્રહ કર્યો છે.”

આવિને જવાળ આપ્યો કે આશીર્વાદ આપનાનો અધિકાર તો તમને જ છે પણ ઉમ્મરે જ્યારે તેમને પયગ મ્હાર સાહેબનું માન રાખી આગીર્વાદ આપના કહું, ત્યારે તેમણે જવાળ આપ્યો કે, “લાઇ ઉમ્મર ! મને તો લાગે છે કે તે આવિસ કોઇ બીજો હોવો જોઇએ ”

ઉમ્મરે જવાળ આપ્યો -“પયગમ્હાર સાહેબે જે જે ચિહ્નોની વાત કરી હતી તે બધા તમારા શરીર પર છે, તેથી તમે જ તે આવિસ છો ”

તે મહાત્માએ ઉમ્મરને વસ્ત્રો બતાવવા કહ્યું એટલે ઉમ્મરે તે વસ્ત્રો તેમને આપ્યા વસ્ત્રો જોઇ આવિસે ખુદાને પ્રાર્થના કરી કે -“ખુદા ! જ્યાં સુધી તમારા ઇસ્લામી ગિરા દરો આ વસ્ત્રો મને આપે નહિ, ત્યાં સુધી તે મારાથી કેમ વાપરી શકાય ? ઉમ્મર અને અલીએ તો તેમની ફરજ બજાવી છે, પણ હું પરવરદિગાર ! આગ આપની આજ્ઞા ફરમાવો ”

થોડી વાતચીત થયા પછી ઉમ્મરે પૂછ્યું કે, “મહાત્મા આવિસ ! આપે કોઇવાર પયગમ્હાર સાહેબના દર્શન કેમ કર્યા નહિ ?”

આવિસે સામું પૂછ્યું કે, “શું તમે એમના દર્શન કરેલા ?”

ઉમ્મરે હા પાડી એટલે આવિસે કહ્યું કે, “મને તો એમ લાગે છે કે, તમે તો તમણે પહેરેલા વસ્ત્રોના જ દર્શન કર્યા હશે કહો જોઇએ તેમની સમર જોડાયેલી હતી કે નોખી નોખી ?”

ઉમ્મર ખરાબર ઉત્તર આપી શક્યા નહિ ત્યાર પછી આવિસે કહ્યું કે, “મેં સાંભળ્યું છે કે તમે હજરત સાહેબના પરમ મિત્ર હતા.”

ઉમ્મરે હા કહી ચોટલે આવિસે પૂછ્યું કે, “તમે તેમના મિત્ર હતા, તો જે દહાડે શત્રુએ પયગમ્બર સાહેબના હાંત તોડી નાખ્યા, તે દહાડે તમે પણ તમારા હાંત કેમ પાડી ન નાખ્યા?”

આટલું બોલી આવિસે પોતાનું મોઢું ઉઘાડ્યું તો તેની અંદરના બધા હાંત પડી ગયેલા હતા. પછી તેમણે કહ્યું કે, “પયગમ્બર સાહેબને, મેં જોયા ન હતા એ વાત સાચી, પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું, કે શત્રુએ પયગમ્બર સાહેબના હાંત તોડી નાખ્યા છે, ત્યારે મેં મારા બધા હાંત એક પછી એક પાડી નાખ્યા.”

આ સાંભળી ઉમ્મરને ખાત્રી થઈ, કે આવિસ પ્રભુના ખરા ભક્ત અને પયગમ્બર સાહેબના સાચા મિત્ર છે. પછી ઉમ્મરે કહ્યું, “આવિસ! તમે અમારે માટે ખુદાની બંદગી કરો.”

આવિસે જવાબ આપ્યો, “વિશ્વાસ અને પ્રેમ એ જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે. એકત્રી વિશ્વાસ એ કંઈ પ્રેમ નથી, તો પણ હું દરેક નમાઝ વખતે પ્રભુ પાસે માગું છું, કે ઓ ખુદા! વિશ્વાસુ સૌ પુરુષોના ગુન્હા માફ કરજે.”

ઉમ્મરે કંઈ ઉપદેશ સાંભળવાની ઈચ્છા બતાવતાં આવિસે કહ્યું કે, “ઉમ્મર! પ્રભુને તો જોળજો છોને?”

ઉમ્મરે જવાબ આપ્યો, “હા.”

આવિસે કહ્યું, “તો પછી હવે તમે બીજું કંઈ ન જાણો તોપણ કંઈ નુકસાન નથી.”

ઉમરે વધારે ઉપદેશની માગણી કરતાં મહાત્મા આવિસે કહ્યું, “ઉમર ! ઇશ્વર તમને જોળાશે છે ?”

ઉમરે હકારમાં જવાબ આપતાં આવિસે કહ્યું, “ત્યારે તમને બીજું કોઈ ન જાણે તો ફિકર નહિ.”

ઉમરે કંઈ ભેટ આપવાની ઇચ્છાથી પોતાનું પોટકું ઓઢવા માંડ્યું, એટલે તેને અટકાવી આવિસે જોડ્યા, “એ તક્કી લેશોજ નહિ. મારી પામે જે પૈસા છે, તે મેં ઉંટ ચગવીને મેળવ્યા છે. જ્યાં સુધી તે ખૂટે નહિ, ત્યાં સુધી મારે વધારેની જરૂર નથી.”

ત્યાં આવવામા લીધેલી તક્કીફ માટે ઉમરનો આભાર ગાની તે જોડ્યા, “ઉમર હવે પાછાપધારો; કયામતને દિવસે આપણે નીગંતે મળીશું. અત્યારે તો પરકોઠ માટે ભાથું બાંધવા કમર કસવી જોઈએ.”

આટલું જોતી તેમણે એ બન્નેને વિદાય આપી.

આ પ્રસંગ પછી હરમાનના પુત્ર હયાન સિવાય બીજા કોઈએ તેમને જોયા ન હતા હયાન કહે છે કે, “એ મહાત્માની હકીકત સાંભળી તેમને મળવા માટે હું તત્કાપક યત્ન ગયો, અને ઘણી શોધને અંતે એક દિવસ મેં તેમને કુરાત નદીમાં હાથ મૂકી પોતા જોયા. તેમની ગરીબ હાલત જોઈ મારું મન ધીંગળી ગયું અને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. આ જોઈ આવિસ પણ

રહીને કહેવા લાગ્યા “ઓ હયાન ! ખુદા તને ચિરંજીવ કરે તને મારો પત્નો ડોણે આપ્યો ? ”

મે કહ્યું કે તમે મને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યો ? હું તમને આગળ કદી મળ્યો નથી

તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “ જોનાથી કંઈ પણ અભાવ્યુ નથી તે ખુદાએ મને તારી ઓળખાણ આપી છે, આત્માએ આત્માને ઓળખ્યો છે ”

મે કહ્યું “ મને હજરત મહમ્મદ પયગંમાર સાહેબની હકીકત સંભળાવો અને કંઈક ઉદ્દેશ આપો ”

તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “ હજરત સાહેબને મળવાનો લાભ મને મળ્યો ન હતો મે તો માત્ર બીજાને મોકળેથી તેમને વિષે વાતો સાંભળી છે વળી મે કદી ઉપદેશક બનવાની ઇચ્છા કરીજ નથી, તેથી તને હું શો ઉદ્દેશ આપુ ? ”

મે કહ્યું ‘ ખુદાની વાણી તો સંભળાવો, આપને મોકળે તે સાંભળવાથી પણ મને અમાર લાભ થશે ”

તેમણે કહ્યું કે, “ શયતાનથી છૂટી ખુદાનો આશરો લે ” આટલું બોલતા બોલતા તો તેમની આખામાંથી આસુની ધાર ચાલી વળી તે બોલ્યા કે, “ ખુદા કહે છે કે માણસ જાત તથા દેવ વગેરેને મે મારી ઉઠાસના કરવા માટેજ પેદા કર્યા છે, આ બધું ખાલી વિનોદ માટે રચ્યુ નથી ” આટલું બોલતા બોલતા તો તેઓ, “ હે પરવગદિગાર ! હે અન્લાહ ! ” એમ બોલી બેલાન થઈ જમીન પર પડ્યા

થોડીવારે સ્વસ્થ થઈ તેમણે પૂછ્યું કે, "હયાન ! તું અહીં કેમ આવ્યો છે ?"

મેં કહ્યું કે આપનો સ્નેહ મેળવી સુખી થવાની આશાથી આપની પાસે આવ્યો છું.

આવિરે કહ્યું :- "હું કંઈ મોટો માણસ નથી, વળી જે માણસ ઈશ્વરને છોડી બીજાની સાથે સ્નેહ જોડવા ઇચ્છે તે શું કદી સુખી થઈ શકે ?"

ત્યારે મેં કહ્યું કે મને કંઈ ઉપદેશ તો આપો આવિસ જોડ્યા : "જ્યારે સુવું ત્યારે મોતને માથા પર જોડેલું સમજવું, અને જાગવું ત્યારે મોતને સામું ઉમેરવું સમજવું નાનામાં નાનો અપરાધ કરતાં પણ ઈશ્વરથી ડરવું; જે પાપને તુચ્છ માનશે તો પ્રભુને પણ તુચ્છ માનશે "

મેં પૂછ્યું, "હવે મારે કયા દેશમાં રહેવું ?" તેમણે મને શામ દેશમાં રહેવાનું કહ્યું, તે ઉપરથી મેં પૂછ્યું કે, "ત્યાં મારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે ?"

આ સાંભળી તેઓ જોડ્યા કે, "જેના હૃદયમાં ઉદર ભરણ માટે પ્રજાજ ચિતા હોય છે, તે માણસ ઈશ્વરના માર્ગનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એવા માણસ માટે દુઃખાન સરજેલું છે. હે હરમાન પુત્ર ! તારા પિતા શુન્દરી ગયા છે, આદમ વગેરે મોટા મોટા પુરુષો આ લોક તણ ગયા છે, હજરત મહમ્મદ સાહેબ પણ થોડા વખત પહેલાંજ ગયા. હાઈ ! આપણે બધાંજ મરવાનાં છીએ, માટે બહુજ સંભાળથી પગલાં ભરવાં."

પછી મને આશીર્વાદ આપી તે બોલ્યા કે, “લાઇ ! તું ઇશ્વરના ગ્રન્થની આજ્ઞા માનજે અને સાધુ પુરુષોએ આચરેલા માર્ગનું અનુસરણ કરજે એક પણ પણ મોતને ભુલીશ નહિ. જીભાં બધાને પણ આવો ઉપદેશ આપજે.”

આટલું બોલી મને વિદાય આપી પોતે ચાલ્યા ગયા અને ફરીથી મને તેમના કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ.

રણિય તેમના સંબંધમાં કહે છે કે, “એક દહાડો આવિસને મેં નમાઝ પઢતા જોયા. નમાઝ પઢ્યા પછી તરતજ તેઓ ખુદાના નામનો જપ કરવા લાગ્યા અને એ રીતે તેમણે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત ખાધા પીધા વિના નમાઝ અને નામજપમાં ગાળી. ચોથી રાતે આખમાં જરાક ઉધ ભરાવા લાગી એટલે તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને બોલવા લાગ્યા : ઓ ખુદા ! આ મારી તંદ્રા ભરેલી આંખ અને બુખ્યું પેટ મને હેરાન હેરાન કરે છે, તેનાથી છુટવા હું તારો આશરો માગુ છું.

આ પછી મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તેઓ રાત્રે કદી શયન કરતા નથી. આખી રાત નમાઝ અને જપમાંજ પૂરી કરે છે તે દરમિયાન કોઈએ તેમને પૂછ્યું કે, “આવિસ ! તમારી ઉપાસના કેવી ચાલે છે ?”

ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “મારા મનને સતોષ થાય તેવી તો નહિજ; અને તેથી હું પ્રભુ પાસે એવું માગુ છું કે, હે મારા પવિત્ર પ્રભુ ! તું સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ બોલતાં બોલતાજ સવાર થઈ જાય, પણ તેમ

થતું નથી તેથી મને અસતોષ રહ્યા કરે છે.”

એક વખત બીજા કોઈએ તેમને પૂછ્યું કે, “મહાત્મા ! માણસ ઉપાસનામાં મગ્ન છે એ કેવી રીતે ખબર પડે ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો : “જો મોટી માર્યા છતાં પણ તેના ધ્યાનનો ભંગ ન થાય તો જાણવું કે ખરેખર તે ઉપાસનામાં તટ્કીન છે.”

શરૂઆતમાં કહ્યું છે તેમ, તેમના પાડોશીઓ તે તેમને ગાંડાજ ગણતા અને જ્યારે તેઓ બહાર નીકળતા ત્યારે છોકરાઓ તેમની આગળ પાછળ દોડી, “ઓ ગાંડો આવ્યો, ઓ ગાંડો આવ્યો,” એમ બોલી તેમને પથરા મારતા.

આ મહાત્મા જરા પણ ગુસ્સે થયા વિના તે છોકરાઓને હસીને કહેતા કે, “ભાઈઓ, તમને પથરા મારવામાં મજા આવતી હોય તો ખુશીથી મારો, પણ જરા નાના નાના મારજો કે જેથી લોહી નીકળે નહિ લોહી નીકળશે તો અપવિત્ર થવાથી હું નમાઝ પઢી શકીશ નહિ.”

આ ઉપરથી સમજાશે કે પોતાના શરીર માટે પણ તેમને જરા જેટલી ચિંતા ન હતી. ખુદાની બંદગી એજ તેમને મન જિંદગીનું શ્રેષ્ઠ કામ હતું.

મહાત્મા આવિસનાં બોધવચનો

૧. જે માણસને નીચે જણાવેલી ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર પ્રીતિ હોય છે, તેઓને અને નરકને અંજી છેદું નથી:-
(૧) સારાં સારાં લોજન, (૨) સુંદર વસ્ત્રો, (૩) ધનવાનનો સહવાસ.

૨. જેણે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેણે જાણવા યોગ્ય થયું જાણી લીધું છે

૩. ઉત્તતિ સાધવી હોય તેણે વિનયી જનવું, પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તેણે સાચા થવું, ગૌરવ મેળવવું હોય તેણે ઇશ્વરથી જીવું, મોટાઇ મેળવવી હોય તેણે ધૈર્યવાન થવું, શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે વૈરાગ્યવાન થવું, અને સપત્તિની ઇચ્છા હોય તેણે શ્રીમતનો આશરો લેવો

અસાધુમાંથી સાધુ

મહત્કૃપયૈવ મગવત્કૃપા ભેદાદ્વા

ભગવાનની કૃપા ક્યારે થશે, જો મનુષ્ય બુદ્ધિથી જાણી શકાતું નથી આજે અસાધુ લાગતો મનુષ્ય પરમેશ્વરની કૃપાથી કાલ ખવિત્રાત્મા જાની જાય છે. આવા ધણાં દૃષ્ટાન્તો ભક્તિશ્રદ્ધામાં જોવામાં આવે છે ભક્તમાળામાં આ વિષયનું એક સુંદર ઉદાહરણ છે.

એક રાજાનો ભગીયો રાતે ચોરી કરવા તેના મહેલમાં ગયો. જે વખતે રાજાના શયનગૃહ પાસે તે ખાતર પાડતો હતો, તે વખતે રાણીએ રાજાને કહ્યું કે, "આપણી મોટી કન્યાને હવે પરણાવવી જોઈએ "

રાજાએ જવાબ આપ્યો કે લાયક વર ન મળે ત્યા સુધી શું થાય ?

રાણીએ તો હઠ પકડી કે તમે હવે જલ્દી તેનો વિવાહ કરી નાખો.

છેવટે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે, "કાલે પ્રાતઃકાળે તપોવનમાં જતાં જે જોગીની પહેલી સેટ મને થયે, તેની સાથે હું કન્યાને પરણાવીશ, અને તેને મારા અર્ધ રાજ્યનો ધણી બનાવીશ."

પેલા ચોર જોગીએ આ વાત સાંભળીને એવો વિચાર કર્યો કે, "આ ચોરીનું કામ જોખમકારક છે, કારણ પકડા-છએ તો છુવ જાય, તેના કરતાં આ જોગ જાહુ સારો છે જોગીનો વેશ ધારી તપોવનના રસ્તા પર સમાધિ લગાવી બેસી જાઉં, તો અનાયાસે રાજકન્યા અને અર્ધ રાજ્ય મળે. આમ કરવાથી મારી બધી મુશીબતનો અંત આવશે."

પછી તે ચોરી કર્યા વિનાજ પાછો ગયો અને જોગીનો વેશધારી તપોવનને રસ્તે જઈને બેઠો.

રાજા પણ પ્રાતઃકાળે પોતાના નિશ્ચય અનુસાર તપામ કરવા તપોવનને રસ્તે નીકળ્યા, અને તેમણે તેને સમાધિમાં બેઠેલો જોયો. રાજાએ તેને પરમ જોગી જાણી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને સમાધિ પૂરી થાય તેની વાટ જોતા ત્યાંજ બેઠા ઘણે વખતે તે કપટી સાધુ સમાધિમાંથી જાગૃત થયો. રાજાએ તેને પગે પડી મહેલમાં પધારવા વિનંતિ કરી. તેમની વિનંતિ સ્વીકારી તે રાજાના મહેલમાં ગયો. રાજાએ તેને પોતાના સિંહાસન પર બેસાડ્યો અને પગ ધોઈ ચરણામૃત પીધું, રાણી તેને ચમર ઢાળવા લાગી અને બીજા

નોકરો પણ તેની અનેક પ્રકારે સરભરા કરવા લાગ્યા. પછી રાજાએ પોતાની કન્યા અને અર્ધ રાજ્ય સ્વીકારવા માટે તેને વિનવિ કરી. આ બધું જોઈને તે ઢાંગી ભાંગીના મનમાં એકાએક પરિવર્તન થઈ ગયું, અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “માત્ર જોગી વેશ ધારણ કરવાથી આવા મહાન રાજ્યના ધણી-આ રાજારાણી મારે પગે પડે છે અને રાજ્યકન્યા તથા અર્ધ રાજ્ય હું કબુલ કરું એટલા માટે પ્રાર્થના કરે છે, તો પછી હું ખરો જોગી બનું તો મારી સ્થિતિ કેટલી ઉચી થઈ જાય !”

આવા વિચારોથી સાંસારિક વિષય સુખ ભોગવવા કરતાં પ્રકૃત ત્યાગીનું જીવન ગાળવાની પ્રજાળ ધમ્મજાનો તેનામાં ઉદય થયો, અને આંખમાં અશ્રુ સાથે સિંહાસનપરથી ઉભો થઈ, ભગવાનનું નામ લેતો લેતા તે જંગલમાં આશ્રયો ગયો. અહો ! ભગવત્કૃપાનો કેવો પ્રભાવ ! તેની હૃદય બુદ્ધિનો નાશ થઈ તેના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવનો સંચાર થયો, તથા તે સાચો ભક્ત બની કૃતકૃત્ય થયો.

ઉપનિષદ્માં પણ કહ્યું છે કે:—

યમેવૈષ ઘૃણુતે તેન હમ્ય સ્તસ્યૈષ આત્મા ઘૃણુતે તનું સ્વામ્ય ॥

જેના ઉપર આત્મા એટલે કે અન્તર્યામીની કૃપા થાય છે, તે તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને આત્મા તેની પાસે પોતાનું રૂપ પ્રકાશે છે.

લાલા ભગત

લાલા ભગતનું નામ સારાયે ગૃહરાત તથા કાઠિઆ-
વાડમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એમના લાંબા વળતના વસવાટથી પવિત્ર
થયેલું, કાઠિઆવાડના એક ખૂણમાં આવેલું સાયલ નામનું
ગામ, હાલ પણ 'ભગતના ગામ' તરીકે ઓળખાય છે.

આ મહાત્માનો જન્મ સંસ્થાન વાંકાનેર તાળાના
સિંધાવદર નામના ગામમાં સંવત્ ૧૮૫૬ ના ચૈત્ર સુદ ૬,
એટલે કે રામનવમીને પવિત્ર દિવસે થયો હતો. આવા
માંગલિક દિવસે જન્મનાર મહાપુરુષ ભક્તશ્રેષ્ઠ હનુમાન
જેવા જ વીર વૈરાગ્યવાન, તેગજ અણંડ પ્રગ્ભયર્થ પ્રવધારી
તથા ભગવાન શ્રી રામચંદ્રમાં અનન્ય શ્રદ્ધાવાન અને ભક્તિ-
ભાવવાળા ધાય એમાં નવાઈ નથી.

તેમના પિતાનું નામ ખુટોશા અને માતાનું નામ
વીરબાઈ હતું; જ્ઞાતે દશાશ્રીમાળી વણિક હતા.

નાનપણમાંથી જ અન્ય ભક્તોની માફક તેમનું મન પણ
પ્રભુસેવામાં પરોવાયેલું રહેતું, તેમની રમતગમત પણ એવા
જ પ્રકારની હતી. પ્રભુની મૂર્તિ પધરાવી, તેને પોતાની
પાસે જ કંઈ ખાવાનું હોય તેનો ભોગ ધરાવી, આરતી ઉતારી
ભક્તિભાવમાં તલ્લીન થઈ કલાકના કલાક ભાવમગ્ન બેઠા
રહેતા; આવી સ્થિતિમાં તેમની આંખોમાંથી અવિરત અશ્રુ-
પ્રવાહ વહ્યા કરતો, જે જોઈ તેમનાં માતપિતા આશ્ચર્ય
મુગ્ધ થતાં.

યોગ્ય ઉંમર થતાં તેમના પિતાએ તેમને સિંધાવદરમાં

ગામડી નિશાળે બણવા બેસાડ્યા, જ્યાં તેઓ સાધારણ લખતાં વાંચતાં તથા વેપારમાં ઉપયોગી થાય એટલું નામું ઠામું શીખ્યા.

વળતના વહનની સાથે લકત બાળક મટી યુવાન થયા, પણ તેમની બજન કીર્તનની ધૂન તો તેવી ને તેવી જ રહી. હવે તેમનાં માતૃપિતાને ઇંછીક લાગવા માંડી, કે કદાચ પુત્ર સાંસારમાં ન પડતાં રૂકેવળ પ્રભુપરાયણ જીવન ગાળશે. આ જીકને લઇને તેઓ તેમને સાંસારિક બંધનોમાં જકડી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં તેમના પિતાએ પોતાના ધંધામાં જોડી દઇ તથા સ્ત્રી રૂપ સાંકળથી જકડી લઇ, તેમને સકંજામાં લેવાનો વૃથા પ્રયાસ કર્યો. લાલજી ભક્તે પરણવાની તો ચોક્કસ ના કહી દીધી, પણ દુકાનમાં કામકાજ કરવા લાગ્યા. જ્યારે જ્યારે પિતાજી તેમના વ્યાવહારિક દુર્લ્લેખ માટે ઠપકો આપતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ ગુસ્સે ન થતાં નમ્રતાથી તેમને પ્રભુમાં અડગ શ્રદ્ધા, સાંસારિક ત્રિષયોની અસારતા વગેરે બાળતોનો ઉપદેશ આપતા, અને માયાની દલાલી છોડવા સમજાવતા:-

કવિત

તાતકુ કહત લાલ, સુનો મેરી બાત ચહ,
સતનકી સેવા એતો મેરે મન લાઈ હે;
કહેને દલાલી ઇસ ગાયાકી પકડ લઇ,
મોહી તો દલાલી ચિત્ત, લાલન કે પાઈ હે:
સત મેરે માત તાત, ખાત, કુલ, નાત જાત,
સતનકી સેવા એ તો શ્રીમુખે સુનાઈ હે,

કહત ગોપાલલાલ, તાતકુ કહત . એસે,
સંતનકી સેવા જિન, કોન ગતિ પાઇ છે

લાલા ભગતને વાંકાનેર જવાનું થતાં તેઓએ શ્રી
રધુનાથજીના મદિગના માધુ સેવાદાસજી પામેથી આધ્યા-
ત્મિક જ્ઞાનનો ઉપદેશ લીધો, અને ખુશ્કી રીતે જૈન સંપ્રદાય
તથા શામાનંદી સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી

પિતા કાયમ તેમના પર ગુસ્સે તો રહેતાજ, તેમા
આ જનાવધી વધારો થયો; પિતાની કડવી વાણી
સાવાળી તેમણે કહી દીધુ, કે પ્રભુભક્તિ ભુલાવી મને
પ્રપંચમાં ગડવાનું કહેશે, અથવા મારા ઇષ્ટદેવની નિન્દા
કરશે તો ધરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ

આવા મહાત્માને કાપડની દુકાને ગેસી લેવડદેવડ
કન્વી કેમ પાલવે ? જેનું મન પ્રભુપ્રેમમાજ મસ્ત રહેતું
હોય તેને જીજ્ઞા નક્ષતોટાના હિસાબ ક્યાંથી સમજાય ?
કાંઈ દુઃખી દરિદ્રીને જાતાજ તેઓ તો જીજ્ઞા જાધુ પડતું મૂકી
તેમની સેવામાં લાગી જતા દુકાનમાથી પૈસા વચ્ચે વગેરે
આપી અવ્યાગતોને સતોષતા, અને સાચી કમાણી કરી
છે, એમ સગજ પૂરો સતોષ પામતા.

એમ કહેવાય છે, કે આ અરસામાં ભદ્રતાધીન
પ્રભુએ તેમને ઘણી વખત સહાય કરેલી જીજ્ઞાઓની ભંભે
રણીથી ભદ્રતારાજના પિતાશ્રી અનેકવેળા દુકાને આવી
માલની તથા વેચાણની તપાસ કરતા, પણ તેમને કાંઈ
જોટ જણાતી નહિ

ધીમે ધીમે ભક્તની અનન્ય ભક્તિની વાત આસપાસ ફેલાવા લાગી વાકાનેરના તે મગચના રાજસાહેબે માન પુર સર તેમને બોલાવી પરોપકારાર્થે કેટલીક જમીન બંધિસ આપી, તેમજ સિંધાવદરમાં એક મંદિર પણ બંધાવી આપ્યું. ત્યારથી ભકતે બધો સસાર છોડી રહેવાનું પણ તેજ મંદિરમાં રાખ્યું.

સિંધાવદરમાં મંદિર બંધાવ્યા પછી અનેક સાધુ સતો ત્યાં આવવા લાગ્યા, જેમને ભગતજી પૂર્ણ પ્રેમથી સત્કારવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી તેમણે સાયવામાં એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને ત્યારથી ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું તેમની પરોપકાર વૃત્તિ જોઈ અનેક ભાવિંડ પુરુષો તરફથી તેમને અદ્વળક નાણું મળવા લાગ્યું જૂદા જૂદા સ્થળોએ મંદિરો બંધાવવામાં, તેમજ સદાશ્રીતો આવૂ કરવા માંજ ભક્તારાજ એ ધનનો ઉત્થોગ કરવા લાગ્યા ભવિષ્યમાં પરમાર્થ માટે મળેલા ધનનો દુરુપયોગ થાય નહિ એ સાર તેમણે યોગ્ય બંધારણ કર્યું છે, અને તેને પરિણામે હાલમાં પણ લગભગ ૩૬૦ સ્થળોએ તેમના તરફથી આશ્રિત થયેલા સદાશ્રીતો તથા મંદિરો સુખ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યા છે.

તેમની ખ્યાતિ સાબળી તે વખતના પટોદરાના મહારાજ સાહેબે પણ તેમની પંધરામણી કરાવી હતી, અને ડોકો, નિશાન, છડી ઇત્યાદિ માનસૂચક ચિહ્નો રાજ્ય તરફથી અર્પણ કર્યા હતા.

અસીસીના સંત ક્રાન્સિસ

આ આદર્શ ખ્રિસ્તી સંતનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૮૧
 ઢગલાગ થયો હતો. એમ કહેવાય છે, કે કિથોર તથા
 યુવાવસ્થામાં તેમનો સ્વભાવ ઘણોજ ઉદ્ધત તથા વિદ્વાસ-
 પ્રિય હતો. ખાવું પીવું, મોજમજા કરવી એજ તેમના જીવ-
 નનો આદર્શ હતો. રંગરાગમાં મસ્ત ગની યુવાન ક્રાન્સિસ
 જીવન ગાળતા હતા, તેવામાં એક વખત તેમને સખત
 તાવ આવ્યો. આ તાવે થોડાજ વખતમાં એવું ગંભીર સ્વરૂપ
 પકડ્યું, કે બધાએ તેમના બચવાની આશા છોડી દીધી
 આવી અવસ્થામાં તેમની બુદ્ધિમાં અજળ પલટો થયો;
 પોતાના આમલા દુષ્ટ જીવન પર તેમને ખરા અંતઃકરણ
 પૂર્વક ત્રાસ વધુટયો; “જો આ માંદગીમાંથી સાજો થાઉં
 તો શુદ્ધ સાત્વિક જીવન ગાળવાની શરૂઆત કરું” એવો
 દૃઢ સંકલ્પ તેમણે કરી લીધો. આ ગિમારીને તેમણે
 મજાની કૃપા માની લીધી, કારણ તે દ્વારા તેમનું મન
 નિર્મળ બન્યું હતું. વિચાર કરતાં તેમને એમ પણ સમ-
 જાયું, કે ગરીબી એ પણ ખરેખર ઇશ્વરની દયાની નિશાની
 છે, કેમકે તેને લઈને ઘણાં અનિષ્ટમાંથી બચી જાય છે
 તે સાથે તેમણે તપદ્વારા મન તથા શરીરને કસવાનો નિશ્ચય
 પણ કર્યો.

એ ભયંકર ગિમારીમાંથી સાજા થયા પછી તરતજ આ ઇચ્છા-
 થી તેમણે ધરનો ત્યાગ કર્યો. રસ્તામાં બિહુકોની જમાત
 ગળી તેમને પોતાનાં કિમતી કપડાંલત્તાં આપી દીધાં, અને પોતે
 તેઓનાં ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરી આગળ ચાલી નીકળ્યા.

ખાવા પીવામાં તેઓ તદ્દન બેદરકાર રહેવા લાગ્યા, તેથી શરીર તદ્દન સુકાઈ ગયું અને તેના કિયર મેલના થર બન્યા.

તેમના મિત્રોને એમ વાગ્યું, કે માંદગીને લઈને તેમનું મગજ ચસકી ગયું છે, તેથી તેમને પકડી ખૂબ માર માર્યો અને એક કોટડીમાં પૂરી દીધા; પણ તેમના પર આની કંઈ અસર થઈ નહિ. જધાંને તેમણે સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું, કે મારે હવે ધનસંપત્તિની જરા જોટલી પણ તમા નથી. તેમણે ફરીથી આગળનાં ફાટલાં તૂટલાં કપડાં પહેરી લીધાં, અને રોમની યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમના અંતરમાં ઇશ્વરપ્રેમની ખરી જ્યોત જાગી હતી, તેથી બીજા માણસો પર પણ તેમની અસર થઈ; સેંકડો માણસો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે યાત્રામાં સામેલ થયા. તેમનો વિચાર એવો હતો, કે રોમમાં જઈ પોપને મળવું અને સાચા સાધુઓનું એક નવું દળ ઉભું કરવું.

ફ્રાન્સિસ અને તેમના અનુયાયીઓ પોપના મહેલ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે પોપ ઇનસન્ટ ત્રીજા (Innocent III) પોતાના બાદશાહી મહેલમાં આનન્દ કરી રહ્યા હતા; તેઓ ફ્રાન્સિસનો આવો વિચિત્ર પોષાક, થાકને લઈને ઉભે ચઢી ગયેલી આંખ અને સુકલકડી શરીર જોઈ મનમાં ખૂબ હસ્યા ક્યા તેમનો રાજશાહી ઠાઠ! અને ક્યાં આ બિખારો!

પોપે તેમને જે કેહેવાનું હતું તે સાંભળ્યું, પણ પહેલાં તો જરાજર જવાબ આપ્યો નહિ. પરંતુ તેજ રાતે પોપને સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં તેમને એ ક્ષીણકાય ફ્રાન્સિસ ઇસાઈ ધર્મના મહાન પ્રચારક તરીકે દેખાયો. બીજે દિવસે

તરતજ ક્રાન્સિસને ગોલાવી પોપે તેમનું સન્માન કર્યું અને નવા સાધુના દળના સંગઠનને પોતાની પૂરી સમ્મતિ આપી દીધી, તેમજ એક આજ્ઞાપત્ર પણ લખી આપ્યો.

હવે ક્રાન્સિસે પૂર જોમમાં પોતાનું ધર્મપ્રચારનું કામ શરૂ કરી દીધું. તેમના ઉત્સાહ તથા ધર્મશીલતાથી અનુપ્રાણિત હબરો મનુષ્યો તેમના દળમાં જોડાયા અને તમના અનુયાયી જન્યા.

સંત ક્રાન્સિસે પૂર્વના પ્રદેશમાં પણ મુમાફરી કરી હતી. ત્યાં અરબ લોકોને હાથે કેદ પકડાવાથી તેમને અરબોના સુલ્તાનની પણ મુલાકાત થઈ હતી સુલ્તાને તેમને ઘણા આદર સત્કાર કર્યો અને ડમિયટ્ટા (Damietta) માં ખ્રિસ્તી લોકોના મધક પર તેમને પહોંચાડયા. ઈતિહાસ કહે છે, કે ક્રાન્સિસના જીવનની અદ્ભુતતા માઉન્ટ આલ્વર્નો (Mount Alverno) નામના સ્થાન પર જાધા લોકોના જોવામાં આવી હતી સ્વર્ગના પ્રધાન ક્રિસ્તના માઈકલની સ્મૃતિમાં ઉપવાસ ચાલતા હતા તે વખતે જ પાખવાજો એક દિવ્યપુરુષ તેમના જોવામાં આવ્યો, અને એ પાખોની વચમાં મહાત્મા જીસસ ક્રીસ્ટ શૂળી પર લટકતા દેખાયા આ દૃશ્યની અંદર તેઓ તદ્દલીન થઈ ગયા. થોડા વખત પછી જ્યારે ધીરે ધીરે આ દૃશ્ય અદૃશ્ય થવા લાગ્યું, ત્યારે જાધાના જોવામાં આવ્યું, કે ક્રાન્સિસના હાથ પગ ઉપર પાખીલા ઠોકાયાની નિશાનીઓ ઉઠી આવી હતી અને તેમાંથી લોહી આવ્યું જતું હતું. ખુદ પોપ અલેક્ઝાંડર ચોથાએ

તથા ણીજા હજારો ગાણુઓ આ નિશાનીઓ જોઈ હતી

તેમના ધર્મનો મૂળમત્ર પ્રેમ હતો, જેમાં ઈશ્વર પ્રેમ, મનુષ્ય બાતિ પ્રત્યે પ્રેમ, પશુપક્ષી પ્રત્યે પ્રેમ—એ સર્વનો સમાવેશ થઈ બાક છે ટોઈએ તેમને એક બકરીનું બચ્ચું લેટ આપેલું, તેને તેમણે બહુજ ખ્યારથી ઉઠેચું હતું પ્રાર્થનામાં પણ તેને સાથેજ લાવતા, અને બધાની સાથે તે બચ્ચું પણ પ્રાર્થના વળને ઘુટાવતો થતો !

ફ્રાન્સિસના અનુયાયીઓના દગ સાગ સસાર પર ફેલાઈ ગયા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના પ્રાદુર્ભાવ વળતે ખુદ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ તેમના દૃષ્ટ મઠો હતા

ઈ સ ૧૨૨૬, ચોથી ઓક્ટોબરને દિવસે તેમની ઇવનલીલા સમાપ્ત થઈ. મૃત્યુસમય નજીક આવ્યો ત્યારે તેમણે તેમની સારવાર કરનાર હકીમ એરેઝો (Arezzo)ને પૂછ્યું — કહો હકીમજી મારી હાલત કેવી છે ?

હકીમે જવાબ આપ્યો ઇસની કૃપાથી બધું ઠીક થશે

ફ્રાન્સિસે ફરી પૂછ્યું — ખરું કહો, તમને શું લાગે છે ? મહાકૃપાથી હું તો મૃત્યુભયથી તાફદન સુક્ત થઈ ગયો છું, માટે સાચું કહેતા જરાપણ અવકાશો નહિ ભગવાનની સાથે મારી એવી એકતા થઈ ગઈ છે, કે મને તો મરણમાં પણ ઇવન જેટલોજ આનંદ છે.

આ ઉપરથી હકીમે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તમારો મૃત્યુ સગવડ આવી પહોંચ્યો છે એ ચળકો સાલગી પૂર્ણ

શ્રદ્ધા તથા બક્ષિત પૂર્વક તેઓ આંખો મીંચી ધ્યાનમગ્ન થયા અને ઘોડી વારે આનન્દ તથા ઉત્સાહ સહિત બોલી ઉઠ્યા- પ્રિય મૃત્યુ ! આશ્ચુ આવ, તને લેટવા માટે હું તૈયાર છું.

મહાત્મા જરથુસ્ત્ર

ઇરાનના રાજા નામના શહેરમાં રાજવંશી કુટુંબમાં એક સફળુષી, સદાચારી પુરુષ નામે પોહડશસ્ત્રને ઘેર મહાત્મા જરથુસ્ત્રનો જન્મ થયો હતો.

પારત્રી ધર્મશ્રય અવસ્તાની ગાથામાં કહ્યું છે, કે એ સગપમાં બધે અનાચાર આલી રહ્યો હતો; પાપની પ્રવૃત્તિ એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી, કે પૃથ્વીમાતાએ ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, ઇશ્વરના દરબારમાં પોકાર કર્યો કે, “પ્રભુ ! આ ત્રાસથી બચાવો, હવે હું પાપનો ભાર સહન કરી શકતી નથી.”

પૃથ્વી માતાનું કરુણ કન્દન સાંભળી ભગવાને મહર્ષિ જરથુસ્ત્રને પૃથ્વી પર મોકલ્યા

આ બાળકના જન્મ પહેલાં ઇરાનના દુરાચારી બાદ શાહ તથા સરદારોને અશુભ શકુન થવા લાગેલાં, તેથી તેના નાશ કરવા તેમણે અનેક યુક્તિઓ અજમાવી, પણ બધી નિષ્ફળ ગઈ ગર્ભસ્થ બાળકમાં પણ એટલું તેજ હતું, કે માતાના ઉદરમાં હતા ત્યારે પણ તેમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાતું.

જન્મ થતી વખતે તેમનું મુખમંડળ દિવ્ય તેજથી અગમગવા લાગ્યું. પિતાએ જાળકનું નામ સ્વિતમ પાડ્યું.

વિરોધીઓએ તેમને દુઃખ દેવામાં જાડી રાખી નહીં. તેમને આગમાં નાખ્યા, તો આગ ઢોલવાઈ ગઈ; વાઘના જીંડમાં ફેંક્યા, તો વાઘના ડાઘ્યાંજ ખુટ્યાં નહીં; તેમના પર થોડા ઢોડાવ્યા તો પણ તેમને જરાય ઇજા થઈ નહીં.

પંદર વર્ષની ઉંમરે તેમણે ઘરનાર, કુટુંબજાતીલો ધનસંપત્તિ- એ જધાને ત્યાગ કરી જંગલનો રસ્તો લીધો, અને એકાંતમાં વાસ કરી પૂરાં પંદર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. આ સમય દરમિયાન અહરેમન એટલે કામાદિ શત્રુઓએ તેમના પર અનેક વાર હુમલા કર્યા, પરંતુ તેમણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો, કે પ્રાણ જાય વા શરીરનાં હાડકાં જાળાડી જાય તો પણ ઇશ્વરની આરાધના છોડવી નથી. તપશ્ચર્યા કરી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી તેઓ જરથુસ્ત્ર કહેવાયા; જરથુસ્ત્ર એટલે સોનેરી રોશનીવાળા

સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને પરમ શાન્તિ મેળવ્યા પછી કર્તવ્ય પાલન માટે તેઓ જંગલ છોડી, જનસમૂહ વચ્ચે રહેવા લાગ્યા. આ વખતે તેમની ઉંમર લગભગ ત્રીશ વર્ષની હતી. પૃથ્વી આસ્થા અને શ્રદ્ધા સહિત તેમણે પોતાનો સંદેશો જન સમાજને સંભળાવવાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું. તેમના પયગામનો સાર આ છે: સમ્યક્જ્ઞાન-દૃષ્ટિ ઇશ્વરની આરાધના અને માનવ સેવા.

જગતે પહેલાં તો તેમના આ પયગામને ઝીલવાની

તત્પરતા બતાવી નહિ, પણ છેવટે બેક્ટ્રીઆ (Bactria)ના બાદશાહ વીજ્ઞાસ્પે તેમને માન પુરઃસર પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેમના ઉપદેશને સ્વીકાર્યો. દુષ્ટોનો પરાજય થયો અને ફરી પૃથ્વીમાતા પરથી પાપનો બોજો ઝાઝો થયો; સર્વત્ર શાન્તિ અને સત્યનું રાજ્ય સ્થપાયું.

મહાત્મા જરથુસ્ત્રના જન્મ સમય સંબંધી માટે મતભેદ છે; કોઈ કહે છે, કે તેઓ ઇસવી સન પહેલાં છમો વર્ષે થઈ ગયા અને કોઈ તો તેમનો જન્મ તેથી હજારો વર્ષ પૂર્વે થયો હતો એમ કહે છે.

તેમનો ઉપદેશ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:-

ઈશ્વર એક છે, સર્વોપરિ છે અને ચરાચર જગતનો સ્વામી છે; વિશ્વનો નિયંત્રા છે અને સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે. એવી સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા દરેક જીવ પ્રયત્નશીલ છે

આવી રીતે પડ્ગુલુસ પત્ર ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાનો સંદેશો તેમણે જગતને આપ્યો છે. ઈશ્વરને પહોંચવાના ત્રણ રસ્તા છે; જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ. જરથોસ્તી ધર્મમાં કર્મમાર્ગ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કારણ ઈશની પ્રજા સ્વભાવથી કર્મશીલ હતી.

આ મહાત્મા કહે છે.- ઈશ્વરે આપણને જે કંઈ આપ્યું છે તે સઘરી રાખવા માટે નહિ, પરંતુ પાત્રે સફલ્ય કરવા માટે. આપણે યુષ્મામાં આવેલા બધીઆર તળાવ જેવું ન થવું, પણ વહેતી નદી જેવા રહેવું. જો આપણે આપણી શક્તિ, ધન, જ્ઞાન, બળ, અથવા ધર્મનું

ખીજીને દાન કરશું તો તેથી એ બધું જરા પણ ઘટશે નહિ, ઉલટો તેમા સહસ્રગણો વધારો થશે; આવાં માણસોને ઇશ્વર અધિકાધિક આપે છે, જેમ જેમ આપણી શક્તિ વધે છે, તેમ તેમ આપણા દ્વારા મનુષ્યનેવા પણ અધિક થાય છે.

‘પરોપકાર’- એ એક શબ્દમાં જગ્યોસ્તી ધર્મનું રહસ્ય આપી શકાય સાચો જગ્યોસ્તી પોતાને માટે કંઈ માગતો નથી, ખીજના બધા તરફ લક્ષ્ય રાખીનેજ પોતાના સર્વ કાર્યો કરે છે.

७ ङु प्रकराणु

प्रार्थनाऽथे

शुद्धेवे केश्वी प्रार्थनाः—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया
गृहीत शक्तित्रितयाय देहिनामन्त भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥
भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसंभवाया खिल सत्वमूर्तये
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थिताना मनुमृग्यदाशुषे ॥
नमो नमस्तोऽस्तृपभाय सात्वतां विदूर

काष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्

निरस्त साम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यतेऽनमः॥
यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वंदनं यच्छ्रवणं यदर्हणम्
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः॥
विचक्षणायच्चरणोपसादना त्संगं व्युदस्यो भयतोऽन्तरात्मनः
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः॥
यदङ्गुलधनुध्यान समाधिधीतया धियानुपश्यन्ति हितच्चमात्मनः
वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥

(आश्वत्थ २५ २ अ. ४ १२ टी १६-२१.)

જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તથા લય રૂપી લીલા કરવા માટે સાત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારની માયા શક્તિને ધારણ કરનારા, શરીરધારીઓના અંતરમાં રહેનારા અને ઇન્દ્રિયોને અગોચર, અપાર મહિમાવાળા સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોનાં હુઃખનો નાશ કરનાર, અધર્મીઓને સંહારનાર, સંપૂર્ણ સત્વમૂર્તિવાળા, પરમહંસના આશ્રમમાં રહેલા આત્મનિષ્ઠ પુરુષોને આત્મજ્ઞાન આપનારા ભગવાનને ફરી ફરી નમસ્કાર કરું છું.

લકતોને પાળનાર, લકિતહીન યોગીઓથી દૂર રહેનાર, જેની ઘરોળર કે જંથી અધિક કોઇ નથી એવા ઐશ્વર્યથી પોતાના સ્વરૂપ પર મદ્દમાં વિહાર કરનારા, એવા તમને ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

જેમનું કીર્તન, સ્મરણ, દર્શન, વંદન, શ્રવણ તથા પૂજન લોકોનાં પાપોનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તે કંઠ્યાણુકારી ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

વિવેકી જનો જેમનાં ચરણારવિંદનો આશ્રય કરીને આ લોક તથા પરલોકના સુખમાંથી મનની આસક્તિને ખેંચી લઇ પરશ્રમ રહિત થઇ પરબ્રહ્મની ગતિને પામે છે, એવા કંઠ્યાણુકારી ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

જ્ઞાની પુરુષો જેમનાં ચરણારવિંદના ધ્યાનરૂપી સમાધિ વડે બુદ્ધિને શુદ્ધ કરી, તે દ્વારા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને જેને પડિતો પોતપોતાના મત પ્રમાણે (સગુણ નિર્ગુણ રૂપે) વર્ણવે છે, તે ભગવાન મુકુન્દ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

ન કામયેઽન્યં તવ પાદસેવના દર્શિત્વેન પ્રાર્થ્યતમાદ્ વરં વિધો।
આરાધ્ય કસ્ત્વાં ક્ષપવર્ગદં હરે વૃણીત આર્યો વરમાત્મવન્ધનમ્॥
તસ્માદ્ વિમૃજ્યાશિષ ઈશ સર્વતો રજસ્તમઃ સત્ત્વગુણાનુવન્ધનાઃ
નિરંજનં નિર્ગુણમદ્વયં પરં ત્વાં ક્ષત્તિમાત્રં પુરુષં વ્રજામ્યહમ્ ॥

ચિરમિહ વૃજિનાર્તસ્તપ્યમાનોઽનુતાપૈ
રવિવૃષપદમિત્રો લબ્યશાન્તિઃ કયંચિત્
શરણદ સમુપેત સ્ત્વત્પદાવ્જં પરાત્મન્
નમય મૃતમશોકં પાહિ માપન્નમીશ ॥

(અંક ૧૦ અ. ૫૧. ૫૭ થી ૫૯)

હે વિભો ! હીન પુરુષોએ પ્રાર્થના કરવા થોડા
તમાનાં ચરણોની નેવા સિવાય હું બીજો કોઈ પણ વર
માગતો નથી, કારણ કે હે હરિ ! મોક્ષ આપનારા આપની
આરાધના કરીને કયો વિવેકી પુરુષ આત્માને બંધન કરનાર
વર માગે ? માટે હે ઇશ્વર ! રજ, તમ, અને સત્ત્વ ગુણોથી
બંધાયેલાં સર્વ પ્રકારનાં સુખોની આશા છોડી નિરંજન,
નિર્ગુણ, અદ્વય, એવા આપ પરમ પુરુષને શરણે આવું છું.
હે શરણ આપનારા પરમાત્મન્ ! આ સંસારમાં ઘણા દહાડાથી
દુષ્ટ કર્મોનાં ફળ રૂપ પીડા પામું છું, અનુતાપથી બળ્યા
કરું છું, છ હિન્દ્રિયો રૂપી શત્રુઓ પણ તૃપ્તિ રહિત થતા
નથી, કોઈ પણ રીતે મને શાન્તિ મળતી નથી—એવો હું
આપના અભય, અમૃત અને શોક રહિત ચરચારવિંદને
શરણે આવ્યો છું, માટે હે ઇશ ! આ શરણાગતને પાળો.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા
 બુદ્ધ્યાત્મના વાઽનુસૃતસ્વભાવાત્
 કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મે
 નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

(સ્કંધ ૧૧, અ. ૨-૩૬)

કાયા વડે, વાણી વડે, મન વડે, ઇન્દ્રિયો વડે, બુદ્ધિ વડે, અહંકારથી અથવા અધ્યાસથી માનેલા સ્વભાવથી જે કંઈ કર્મ હું કરું છું, તે સર્વ પરમાત્મા નારાયણને અર્પણું કરું છું.

યદિ રાસીશ મે કામાન્ વરાંસ્ત્વં વરદર્પમ
 કામાનાં હૃદયસંરોહં ભવતસ્તુ વૃણે વરમ ॥

(સ્કંધ ૭, અ. ૧૦ ૭)

હો ઉત્તમ પર આપનારા ઇશ! જો તમે મારી મરજી પ્રમાણે વરદાન આપતા હો તો હું માગું છું, કે મારા હૃદયમાં કેાઈ દિવસ કામનાનો અકુર કુટેજ નહિ તેવું કરે.

મનસો વૃત્તયો નઃ સ્યુઃ કૃષ્ણપદામ્બુજાશ્રયાઃ
 વાચોઽભિધાયિની નાત્રાં કાયસ્તત્પ્રહ્ણાદિષુ ॥
 કર્મભિર્ભ્રામ્યમાણાનાં યનક્રાપોશ્વરેન્છયા
 મંગલાચરિતૈર્દનૈ રતિ નૈઃ કૃષ્ણ ઈશ્વરે ॥

(સ્કંધ ૧૦ અ. ૪૪-૬૬, ૬૭)

અમારી મનાવૃત્તિઓ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણારવિંદમાં રહેજો, વાણી તેમજ નામ લેવામાં અને કાયા તેને પ્રણામ કરવા ઇત્યાદિ કાર્યોમાં રહેજો. અમે ઇશ્વરેચ્છાથી કર્મ વડે હરકોઈ યોનિમાં ભટકીએ ત્યાં સહાયાર તથા દાનથી અમારી રતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિષે રહે.

ધ્યેયં સદા પરિભવત્રમભીષ્ટદોહં તીર્થાસ્પદં શિવવિરિશ્ચિનુતં
શરણ્યમ્

મૃત્યાર્તિહં પ્રણતપાલ ભવાન્નિવૃત્તોતં વન્દે મહાપુરુષ

તે ચરણારવિન્દમ્ ॥

ત્યક્ત્વા સુદુસ્ત્યજસુરેપ્સિતરાજ્યલક્ષ્મીં

ધર્મિષ્ઠ આર્યવચસા યદગા દરણ્યમ્

માયામૃગં દાયિતયેપ્સિત મન્વધાવદ્

વન્દે મહાપુરુષ તે ચરણારવિન્દમ્ ॥

(ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૫-૩૩-૩૪)

હે ભકત જનોનું પાલન કરનારા ! હે મહાપુરુષ !
આપનાં ચરણારવિંદ જે ધ્યાન કરવા ચોખ્ખું છે, (ઇન્દ્રિયો તથા
કુદુઃખાદિકથી થતા) તિરસ્કારને દૂર કરનાર છે, મનોરથ
પૂરનાર છે, તીર્થોના આશ્રયરૂપ છે, શિવ તથા બ્રહ્મા પણ જેની
સ્તુતિ કરે છે, સુખ સ્વરૂપ છે, ભકતોની પીડા હરનાર છે,
તથા સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં નૌકા સમાન છે, તે ચરણારવિંદને
હું પ્રણામ કરું છું.

હે મહાપુરુષ રામચંદ્ર ! ત્યાગ કરવી જાહે મુશ્કેલ તથા
દેવતાઓ પણ જેની ઇચ્છા કરે, એવી રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ
કરીને, પિતાના વચનથી ધર્મની રક્ષા કરવા માટે આપ વનમાં
પધાર્યા હતા; પ્રિય સીતાજીએ ઇચ્છેલા માયામૃગની પાછળ
પણ આપ દોડ્યા હતા, તે આપનાં ચરણારવિંદમાં પ્રણામ
કરું છું.

From the Bible & Imitation of Christ

PSALM 148

PSALM 148

Praise ye the Lord Praise ye the Lord
from the heavens, praise him in the heights

2 Praise ye him, all his angels, praise
ye him, all his hosts

3 Praise ye him, sun and moon, praise
him, all ye stars of light

4 Praise him, ye heavens of heavens,
and ye waters that be above the heavens

5 Let them praise the name of the Lord
for he commanded, and they were created.

6 He hath also established them for ever
and ever he hath made a decree which shall
not pass

7 Praise the Lord from the earth, ye
dragons, and all deeps,

8 Fire and hail, snow and vapours stormy
wind fulfilling his word,

9 Mountains, and all hills, fruitful trees,
and all cedars

10 Beasts, and all cattle, creeping things
and flying fowl

11 Kings of the earth, and all people;
princes, and all judges of the earth;

12 Both youngmen and maidens ; old
men and children;

13 Let them praise the name of the Lord,
for his name alone is excellent; his glory is
above the earth and heaven.

(From the Imitation of Christ)

Enlarge Thou me in love, that I may learn
to taste with the innermost mouth of my heart
how sweet it is to love, to be dissolved and to
swim in love. Let me be holden by love,
mounting above myself through exceeding fervour
and admiration. Let me sing the song of love,
let me follow Thee my Beloved on high, let
my soul exhaust itself in Thy praise, exulting
with love. Let me love Thee more than myself,
not loving myself except for Thy sake, and all
men in Thee who truly love Thee, as the law
of love commandeth which shineth forth from
Thee. Amen (Chap. V p 85)

Grant me Thy grace, most merciful Jesus,
that it may be with me, and work in me, and
persevere with me even unto the end. Grant
that I may ever desire and wish whatsoever is
most pleasing and dear unto Thee.

Let Thy will be mine, and let my will
always follow Thine and entirely accord with
it May I choose and reject whatsoever Thou
dost, yea, let it be impossible for me to choose
or reject except according to Thy will

Grant that I may die to all worldly things,
and for Thy sake love to be despised and un-
known in this world Grant unto me, above
all things that I can desire, to rest in Thee,
and that in Thee my heart may be at peace
Thou art the true peace of the heart, Thou
alone its rest, apart from Thee all things are
hard and unquiet In Thee alone, the supreme
and eternal Good, I will lay me down in peace
and take my rest Amen

DAILY PRAYERS

Our Father which art in heaven, Hallowed
be Thy name, Thy Kingdom come, Thy will
be done in earth as it is in heaven

Give us this day our daily bread And
forgive us our debts, as we forgive our debtors

And lead us not into temptation, but de-
liver us from evil For Thine is the Kingdom
and the power, and the glory, for ever Amen
(Bible)

SERMON ON THE MOUNT.

1 Blessed are the poor in spirit: for theirs is the Kingdom of heaven.

2 Blessed are they that mourn: for they shall be comforted.

3 Blessed are the meek: for they shall inherit the earth.

4 Blessed are they which do hunger and thirst after righteousness: for they shall be filled.

5 Blessed are the merciful: for they shall obtain mercy.

6 Blessed are the pure in heart: for they shall see God.

7 Blessed are the peacemakers: for they shall be called the children of God.

8 Blessed are they which are persecuted for righteousness' sake: for theirs is the Kingdom of heaven.

(St. Matthew, 5)

હરિ હરિ હરિ સુમરો રે

હરિ હરિ હરિ સુમરોરે મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો,
 જીવતા જીવતા મરી જવું, ભાઈ ! જન્મ ત્યગ પન્થે પળો !
 મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો !

નવસે ને નવનાથ જન્મો, ત્યાસી લાખ હજારા !
 હીન્દુ પુરાણ પુઝાર કરે, ભાઈ ! હરિ જાણ્યા નિષ્ઠુ હાર્યા !
 મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો !

તુ જાણે કે પોથે થોથે, થઈ પડિત હરિ જાણ !
 ભારે થાતો બણતરથી, ભાઈ ! હરિનું ઘર હલકાનું,
 મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો !

સત તણ શરણ લેવું, ભાઈ ! પૂરા અનુભવીઆનું,
 થોથુ છોડો ને પકડો કાડુ, જીવતા જીવત મુનાનું
 મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો !

શબ્દ સતના જે પકડે, તે સુફળ કરે જન્મારો,
 હરિ ગુરુ દેવ દયાએ સન્તો ! સાગરિયાને તાર્યો
 મેરે દિલ ! હરિ હરિ હરિ સુમરો !

(દીવાને સાગર દફતર ખીલુ)

જીવનનો મુન તારો

(ગગન-અગાધ કાગડાં નિતાન માના-૧૬)

નાથ નિરજન ! તુ નિત મારા જીવનો મુન તારો (૨)
 આ ભવસાગરમાં ન હવે હું માર્ગ કી ભૂવનારો નાથ

ગગને છેને વીજકડાડા, ઉઠળે મોજા છેને હનરો,
અતઃ મૂર્તિ તારી વિરાજે, તો ન જરી કનારો નાથ૦
કોલાહલ છેને ચોપામે, જળનો છે નહિ આરો ધારો,
હન્ત ઘડીને જો તુ દોરે, કેમ પછી ફળનારો નાથ૦
સાથી મગે છે નહિ કાર્મ, વચમા છેને ખડકની હારો,
તારક જો તુ એક જ સગે, તો નથી દૂર કિનારો નાથ૦

કુરાને ગઠીફમાથી ડેટલીક આયતો તથા
પયગમ્મઃ માહેબનાં વચનો અને બોધદાયક દોહરાઓ

(૧) વમા ખલફ તુલ જિન્ના વલ ઇન્માઇદ્દા લેયા
બોદ્દન.

અર્થ — (મે નથી પેઢા કર્યા જિન્ના અને માણસને
પરતુ ભક્તિને માટે) મે માણસને અને જિન્નાને ભક્તિને
માટે જ પેઢા કર્યા છે

(૨) લા તફ્ફૂલે મઇ યુક્તલો ફિમળીલિલાહે અમ્માત
ખલ આહ્યાઉન્ વલા કિલ્લા તશ્ઓરૂન્

અર્થ — જે ઈશ્વરની ખાતર માર્યા જાય તેમને મુવેલા
ન કહો, બાકે તેઓ તો જીવતા છે, પણ તમે સમજી
શક્તા નથી

(૩) કુન્ ઇન્ કુન્તુમ્ તુહિબ્બુન હાહાક્તમે બિની
યુહિબ્બ કુમહિલાહ વયગ ફેરો લકુમ્ ઝુન્નુમ્કુમ્ વહાહો
ગકુરૂ રહીમ

અર્થ —કહી દો (ઓ પયગમ્બર) કે જે તમે ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવતા હો તો મારૂં અનુકરણ કરો. (મારૂં એટલે પયગમ્બર સાહેબનું) (જે એમ કરશે તો) ઇશ્વર પણ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવશે, તથા તમારા પાપોની ક્ષમા આપશે, ઇશ્વર ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ છે

(૪) વપ્તશુ ઇલ્લિલ વસીલતા

અર્થ.—તમે ખુદાને મળવા માટે વસીલો, (શુરુ) શોધો

(૫) ઇત્તલાહા લા યો ગૈયરો માળે કૌનિન્ હત્તા યોગૈ યરૂ માળે અન્ફૌસેહિમ્

અર્થ —જ્યા સુધી માણસો પોતાની હાલત બદલવા આહતા નથી, ત્યા સુધી ઇશ્વર તેમની હાલત બદલતા નથી

(૬) મન અરફા નફગહુ ફકદ અરફા રખ્ખહુ.

અર્થ.—જેણે પોતાને ઓળખ્યો તેણે પામિત ઇશ્વરને ઓળખ્યા

(૭) જળ્ મઝીહા હુફમને જા હો તો કખ્ હો જિદગી

કોન રૈહ્ગાર હા સકે જળ ખિજ્ બેહકાને લગે

અર્થ:—જો ઇસુખીસ્તજ (જે મરેલાને સજીવન કરવાનો ચમત્કાર ધરાવતા હતા) પ્રાણઘાતક શત્રુ બની જાય તો પછી છુત્તા કેમ રહી શકાય ? અને જો ખિજ્ (જેની ફરજ બટકેલાને માર્ગ બતાવવાની છે) આડે માર્ગે લઈ જાય, તો પછી માર્ગ કોણ બતાવી શકે ?

